

6

КИЇВ-1980

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ленінізм — революційний прапор нашої епохи (Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна)
- Ленінська ідея співдружності робітничого класу з інтелігенцією в комуністичному будівництві
- Історичне значення XVI з'їзду ВКП(б)
- Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР — торжество історичної справедливості
- Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4,

Телефон 29-62-34

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічні редактори *Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович*

Коректор *Т. П. Карпенко*

Здано до набору 6.05.80. Підп. до друку 12.06.80. БФ 31891. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вкл. арк. 15,08. Тираж 4580 пр. Зам. К-60.

Видавництво «Наукова думка», 252001, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 6 (231), 1980, июнь. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (231)

ЧЕРВЕНЬ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР.
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

- Ленінізм — революційний прапор нашої епохи*
Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 110-й річниці
з дня народження В. І. Леніна) 5

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Цей, Максим М. Є. (Харків). Ленінська ідея співдружності робітничого класу
з інтелігенцією в комуністичному будівництві 18
- Косовийченко І. І. Історичне значення XVI з'їзду ВКП(б) 30

35-річчя створення Закарпатської України з УРСР

- Грицак М. В. (Ужгород), Чічур А. А. (Ужгород). Возз'єднання Закарпаття
Радянською Україною у складі СРСР — торжество історичної справед-
ливості 40
- Шершун І. Г. (Ужгород). Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)

- Номарітський В. М. (Ленінград). Дії Азовської флотилії у ході визво-
лення Маріуполя 55
- Заболотний М. І. Радіостанції Радянської України в роки війни 61
- Кучер В. І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транс-
порті 66

З історії атеїзму на Україні

- Петелин П. А. (Чернівці). Антиклерикальні виступи в Західній Україні —
етапи класової боротьби трудящих (1917—1939 рр.) 74

*

- Іванів В. Ф. (Дніпропетровськ). Боротьба В. І. Леніна, Радянського уряду
за повернення російських військовополонених на Батьківщину 82
- Борисенко В. П. В. І. Ленін про класову суть освіти в царській Росії 88

ЗАМІТКИ

- Аксентюк П. Г. (Запоріжжя). Деякі питання вдосконалення внутріпартій-
ної демократії (1966—1971 рр.) 95

Гирло В. М. (Дніпропетровськ), Мокрий В. Г. (Дніпропетровськ). Відбудова і розвиток гірничорудної і металургійної промисловості Української РСР (1921—1925 рр.)	100
Бондаренко Г. В. (Луцьк). Про кількість комбідів на Україні	107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Глазунова Н. І. (Дніпродзержинськ), Кравчук М. І., Сахарчук І. М. Питання проблемного навчання в курсі історії КПРС	112
---	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Мольченко В. Ф., Филимоненко В. Я. (Ворошиловград). Героїня «Малої землі»	118
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Діброва С. С. 50-річчя XI з'їзду КП(б)У	124
Попик В. І. 75-річчя повстання на броненосці «Потемкин»	128

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

Данилюк Д. Д. (Мукачеве). Діяльність комуністів Закарпаття по інтернаціональному вихованню трудящих у працях радянських істориків (1917—1938 рр.)	131
Яцко Б. О. Викриття українською радянською історіографією буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні	136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Суярко Л. О. П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації України	146
Кравець М. М. (Вінниця). С. М. Трусевич. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст.	148
Калениченко П. М., Макар О. Ю. (Чернівці), Макар Ю. І. (Чернівці). Владислав Гура. Роздуми над історією народної Польщі	149
Сохань П. С., Петров О. В. (Луцьк). Міто Ісусов. Політичні партії у Болгарії 1944—1948	151
Кулинич І. М. Штрігніц Соня. Німецькі інтернаціоналісти в Радянській Росії. 1917—1918. Пролетарська солідарність у боротьбі за Радянську владу	153
Мартиненко А. К., Гончар Б. М., Л. А. Лещенко. Фермерское движение в Канаде (1900—1939 гг.)	154
Чернявський С. В. Кожне слово, кожен крок їх — зрада	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Репринцев В. Ф. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	158
Іонас Германович Рознер	159
Теми дисертацій і монографій	160

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ленинизм — революционное знамя нашей эпохи</i> (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 110-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина)	5
--	---

СТАТЬИ

<i>XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства</i>	
Добрускин М. Е. (Харьков). Ленинская идея содружества рабочего класса с интеллигенцией в коммунистическом строительстве	18
Коломийченко И. И. Историческое значение XVI съезда ВКП(б)	30
<i>35-летие воссоединения Закарпатской Украины с СССР</i>	
Троян М. В. (Ужгород), Чичур А. А. (Ужгород). Воссоединение Закарпатья с Советской Украиной в составе СССР — торжество исторической справедливости	40
Шершун И. Г. (Ужгород). Расцвет Закарпатья за годы Советской власти	47

СООБЩЕНИЯ

<i>Из истории Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.)</i>	
Иолтуховский В. М. (Ленинград). Действия Азовской флотилии в ходе освобождения Мариуполя	55
Захарченко М. И. Радиостанции Советской Украины в годы войны	61
Кучер В. И. Боевые действия коммунистического подполья Украины на железнодорожном транспорте	66

Из истории атеизма на Украине

Петляков П. А. (Черновцы). Антиклерикальные выступления в Западной Украине — проявление классовой борьбы трудящихся (1917—1939 гг.)	74
---	----

* * *

Иванов В. Ф. (Днепропетровск). Борьба В. И. Ленина, Советского правительства за возвращение русских военнопленных на Родину	82
Борисенко В. И. В. И. Ленин о классовой сущности образования в царской России	88

ЗАМЕТКИ

Аксененко П. Г. (Запорожье). Некоторые вопросы совершенствования внутрипартийной демократии (1966—1971 гг.)	95
Гирло В. Н. (Днепропетровск), Мокрый В. Г. (Днепропетровск). Восстановление и развитие горнорудной и металлургической промышленности Украинской ССР (1921—1925 гг.)	100
Бондаренко Г. В. (Луцк). О количестве комбедов на Украине	107

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Глазунова Н. И. (Днепродзержинск), Кравчук М. И., Сахарчук И. М. Вопросы проблемного обучения в курсе истории КПСС	112
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Мольченко В. Ф., Филимоненко В. Я. (Ворошиловград). Герония «Малой земли»	118
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Диброва С. С. 50-летие XI съезда КП(б)У	124
Попик В. И. 75-летие восстания на броненосце «Потемкин»	128

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Данилюк Д. Д. (<i>Мукачево</i>). Деятельность коммунистов Закарпатья по интернациональному воспитанию трудящихся в трудах советских историков (1917—1938 гг.)	131
Яцко Б. А. Разоблачение украинской советской историографией буржуазных фальсификаций партизанского движения на Украине	136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Суярко Л. А. П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовницькі організації України .	146
Кравец Н. Н. (<i>Винница</i>). С. М. Трусевич. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках ХІХ ст.	148
Калениченко П. М., Макар А. Ю. (<i>Черновцы</i>), Макар Ю. И. (<i>Черновцы</i>). Владислав Гуря. Раздумья над историей народной Польши	149
Сохань П. С. Петров А. В. (<i>Луцк</i>). Мито Исусов. Политические партии в Болгарии. 1944—1948	151
Кулинич И. М. Штригниц Соня. Немецкие интернационалисты в Советской России. 1917—1918. Пролетарская солидарность в борьбе за Советскую власть	153
Мартыненко А. К., Гончар Б. М., Л. А. Лещенко. Фермерское движение в Канаде (1900—1939 гг.)	154
Чернявский С. В. Каждое слово, каждый шаг — предательство	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Репринцев В. Ф. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	158
<u>Ионас Германович Рознер</u>	159
Темы диссертаций и монографий	160

Ленінізм—революційний прапор нашої епохи

(Матеріали республіканської наукової конференції,
присвяченої 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна) *

Ім'я Леніна у свідомості багатомільйонних мас стало символом найбільших революційних звершень, які перетворили світ. Ленінізм, що тріумфально крокує по країнах і континентах, став переможним прапором трудового людства в його справедливій і благородній боротьбі проти імперіалізму, гноблення та експлуатації, за мир, свободу і незалежність народів, за соціальний прогрес.

Кожного разу, відзначаючи день народження Володимира Ілліча Леніна, комуністи, всі прогресивні люди планети знову і знову звертають свій погляд до світлого образу великого вождя, звіряють свої думки і діла з його революційним, всепермагаючим вченням.

Геніальний мислитель, організатор партії нового типу, творець першої в світі соціалістичної держави лишив нам величезну теоретичну спадщину, вивчення якої передбачає не тільки пропаганду, а й постійний творчий розвиток революційної теорії відповідно до об'єктивної обстановки, що безперервно змінюється. Цим найважливішим принципом і керуються у своїй діяльності вчені-суспільствознавці.

11—12 квітня в Києві проходила республіканська наукова конференція «Ленінізм — революційний прапор нашої епохи», присвячена 110-й річниці з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Її організатори: Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України, секція суспільних наук АН УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти республіки.

У роботі республіканської наукової конференції взяли участь член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський, члени Політбюро ЦК Компартії України: секретар ЦК Компартії України М. М. Борисенко, Голова Президії Верховної Ради Української РСР О. Ф. Ватченко, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР Г. І. Ващенко, секретар ЦК Компартії України О. А. Титаренко, Голова Комітету державної безпеки УРСР В. В. Федорчук, командуючий військами Червонопрапорного Київського військового округу І. О. Герасимов, а також завідуючий сектором ЦК КПРС М. О. Сламіхін, Голова Верховної Ради УРСР К. М. Ситник, заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. П. Щербина, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, перший секретар Київського міськкому партії Ю. Н. Єльченко, президент Академії наук республіки Б. Є. Патон, завідуючий відділом ЦК Компартії України Б. В. Іванченко, перший секретар ЦК ЛКСМ України А. І. Корнієнко, член

* Вступне слово і доповіді подаються в скороченому викладі.

Військової ради — начальник Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу генерал-полковник В. Т. Дементьев, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфіменко.

На конференцію були запрошені провідні вчені республіки, викладачі вузів, ветерани партії, партійний, комсомольський і пропагандистський актив м. Києва, відповідальні працівники ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради, ЦК ЛКСМУ, міністерств і відомств республіки.

Вступним словом конференцію відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто, який у своєму виступі сказав, що конференція проводиться за рішенням ЦК Компартії України напередодні великого і знаменного свята — 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, і це надає їй особливої значимості.

Ленін, підкреслив промовець, ввійшов в історію як геніальний будівничий нового, комуністичного суспільства. На цю видатну роль його висунула практика революційної боротьби робітничого класу за соціалізм і комунізм, яка визначає обличчя ХХ століття. Розроблене ним учення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію нового типу і, нарешті, вінець ленінізму — наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму — мають всевітньо-історичне значення.

Історична правота і життєвість ленінських ідей блискуче підтверджені створенням більшовицької партії, перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудовою у нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства, успіхами світового революційного процесу, перетворенням реального соціалізму у вирішальний фактор світового розвитку.

«Сила марксизму-ленінізму, — підкреслив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — у постійному творчому розвитку. Цього вчив Маркс. Цього вчив Ленін. Їх заповітам наша партія завжди буде вірна!»¹ ЦК КПРС постійно дбає про творчий розвиток теорії марксизму-ленінізму, суспільних наук, свідченням чого є документи партійних з'їздів, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева, інших керівників Комуністичної партії.

Орієнтирами принципової важливості стали постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна»², в яких дано оцінки сучасного етапу розвитку нашої країни і всього світу, визначено завдання вчених, працівників ідеологічного фронту.

Вагомий вклад у розвиток радянської науки, сказав далі О. С. Капто, вносять суспільствознавці — представники тієї галузі знань, яка всебічно досліджує ленінську теоретичну спадщину, ленінський етап у розвитку марксизму. В центрі їх уваги — питання вивчення і пропаганди ленінізму, аналіз і узагальнення революційно-перетворюючої діяльності Комуністичної партії. Промовець докладно охарактеризував ту роботу, що проводиться в республіці по виданню і перевиданню

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979.

ленінських праць, праць К. Маркса і Ф. Енгельса, збірників партійних документів, книг про діяльність В. І. Леніна по створенню Комуністичної партії і утворенню Союзу РСР, які розкривають роль вождя у створенні Компартії України, УРСР, інших видань, на сторінках яких філософи, економісти, правознавці, літературознавці, мистецтвознавці, мовознавці розповідають про втілення в життя ленінських ідей.

Доповідач підкреслив, що вчені республіки покликані невтомно шукати шляхи розв'язання кардинальних проблем, висунутих сучасним етапом суспільного розвитку, сприяти успішному виконанню планів десятиріччя, підвищенню якості та ефективності досліджень, їх практичної віддачі. Мова йде, насамперед, про розробку методологічних питань суспільних наук, про наукове забезпечення ідеологічної, політико-виховної роботи, вдосконалення господарського механізму.

Нинішня наукова конференція, сказав на закінчення О. С. Капто, є одним з важливих заходів, що проводяться Центральним Комітетом Компартії України на ознаменування ленінського ювілею. Вона має стати, як указував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на республіканських зборах ветеранів партії та ідеологічного активу у грудні 1979 р., своєрідним звітним суспільствознавців республіки про зроблене і досягнуте напередодні XXVI з'їзду КПРС.

З доповідями на конференції виступили:

П. М. Федосєєв — *віце-президент АН СРСР, академік*. У своїй доповіді «Ленінізм і актуальні теоретичні проблеми розвинутого соціалізму» він відзначив, що народи нашої країни зустрічають 110-річчя з дня народження В. І. Леніна, вождя і вчителя всіх трудящих, високою і зростаючою політичною та трудовою активністю. У широких масштабах ведеться пропаганда безсмертного ленінського вчення і повсякденна боротьба за здійснення ленінських принципів внутрішньої і зовнішньої політики, ленінського стилю партійної і державної роботи. Ленінізм — це творча теорія і практика будівництва комунізму.

«Неминуше значення ленінізму, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — полягає в тому, що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на найбільш пекучі, життєві питання сучасності, вчить сміливому, творчому розв'язанню нагальних проблем, озброює науковим розумінням перспектив суспільного розвитку»³.

Жодна течія філософської і суспільно-політичної думки не може змагатись з ленінізмом у визначенні суті і перспектив глибоких революційних перетворень, що відбуваються в світі, і озброїти їх учасників ясним розумінням завдань і шляхів створення нової — комуністичної цивілізації. За дуже влучним висловом Леоніда Ілліча Брежнєва, «ленінізм — це найбільш передова і впливова ідеологія в сучасному світі, непереможна ідеологія тих, кому належить майбутнє»⁴.

Говорячи про велич мислителя, який вмів бачити далеко попереду, про втілення його ідей в життя, про підтвердження їх всесвітньо-історичною практикою, необхідно насамперед вказати на те, як прозор-

³ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, с. 4.

⁴ Брежнєв Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. 21 квітня 1970 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971, т. 2, с. 536.

ливо В. І. Ленін визначив зміст і головні напрями розвитку сучасної епохи, початої Великим Жовтнем. В. І. Ленін вказував: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії...»⁵.

І справді, минулі шістдесят з лишком років з часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції підтвердили велику істину про те, що слідом за першою країною, де перемогла соціалістична революція, по шляху соціалізму підуть й інші. Тепер ми є свідками того, що з цілого ряду країн склалася соціалістична співдружність, і що в різних частинах світу народи, в тому числі й колишніх колоній, прагнуть до соціалізму, стають на шлях глибоких соціально-економічних перетворень.

Велике місце у доповіді було відведено питанням побудови в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства як головного всесвітньо-історичного підсумку діяльності КПРС і радянського народу. Його необхідність В. І. Ленін передбачав ще в перші роки Радянської влади, коли країна тільки приступила до соціалістичного будівництва. У березні 1918 р. у первісному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади», В. І. Ленін вперше ввів поняття розвинутого соціалізму, з яким співставляє перші кроки соціалістичного будівництва і характеризує його як мету цього будівництва⁶. У лютому 1920 р., розвиваючи думку про зрілий соціалізм, В. І. Ленін підкреслював, що цей перехід забере багато років, буде включати ряд дрібніших переходів, і що «...вся трудність політики і все мистецтво політики полягає в тому, щоб урахувати своєрідні завдання кожного такого переходу»⁷. У 1921 р. В. І. Ленін знову відзначив, що неможливо здійснити перехід до комунізму без проміжних ступенів соціалізму⁸. Зрозуміло, в цих та інших ленінських висловлюваннях мова йшла про розвинутий соціалізм у порядку наукового передбачення.

Розвинутий соціалізм, підкреслив промовець, — одночасно і дуже важливий закономірний етап у рамках соціалістичної фази, і етап комуністичного будівництва. У цьому, власне, суть наукового розуміння історичного місця зрілого соціалізму в становленні комуністичної формації.

У всій повноті і конкретності суть і характерні риси розвинутого соціалізму розкриваються лише у міру його практичного становлення і удосконалення, осмислення досвіду його становлення і розвитку. І це нове гігантське теоретичне завдання було розв'язане колективними зусиллями КПРС і іншими братніми партіями країн соціалістичної співдружності.

У документах КПРС дана комплексна характеристика розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, сформульовані завдання його удосконалення в економічній, соціально-політичній, духовній сферах суспільного життя, розроблена соціально-політична і економічна стратегія розвинутого соціалізму на найближчі роки і на більш довготривалу перспективу. В них, спираючись на теоретичні передбачення В. І. Леніна, чітко визначені історичне місце соціалізму в становленні і розвит-

⁵ Ленін В. І. Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії. — Повне збір. творів, т. 41, с. 404.

⁶ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 121—154.

⁷ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 101.

⁸ Див.: Ленін В. І. План статті «Комерційна постановка справи»... — Повне збір. творів, т. 44, с. 457.

ку комуністичної суспільної формації, особливості і закономірності розвитку реального соціалізму в сучасних умовах.

Головною передумовою розвитку соціалізму Ленін вважав створення матеріально-технічної бази, адекватної завданням і потребам нового суспільства. На основі ленінських ідей відбулось докорінне перетворення економіки країни і соціальної структури суспільства. Ленінські ідеї союзу робітничого класу і трудового селянства і всіх людей праці стали не тільки найціннішим вкладом у теорію комунізму, а й могутньою реальною силою у створенні тієї соціальної єдності радянського суспільства, якою так пишається наша країна і яка виявила невичерпні можливості на всіх етапах соціалістичного будівництва.

У числі особливо важливих факторів суспільного розвитку промовець назвав науково-технічний прогрес, підкресливши, що одним з його головних прискорювачів є перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, стрімкий розвиток науки і виробництва, що справляє вплив на всі сторони життя суспільства і людини в умовах зрілого соціалізму. В наші дні ці процеси набувають якісно нових масштабів і нового соціально-економічного значення. Доповідач послався, зокрема, на досвід роботи Української Академії наук, схвалений Центральним Комітетом КПРС, як на добрий приклад плідного поєднання науки з практикою.

Становлення соціалізму як якісно цілісної, органічної системи — історично довготривалий процес, підсумок глибоких соціально-економічних перетворень. Тільки по досягненню новим ладом ступеню розвитку, зрілого соціалізму, вказує товариш Л. І. Брежнєв, «...завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо-власницьких соціалістичних колективістських началах». Ця нова якість нашої соціальної системи знаходить свій вираз у зростаючій взаємообумовленості сфер життєдіяльності суспільства.

Теоретична спадщина В. І. Леніна, відзначив П. М. Федосєєв, — невичерпна скарбниця передових ідей нашої епохи. Створене ним вчення витримало випробування часом і з кожним роком збирає під свої прапори все нових і нових прихильників. Воно справило і справляє могутній революційний вплив на хід світового розвитку.

В. А. Медведєв — ректор Академії суспільних наук при ЦК КПРС, доктор економічних наук, професор — у доповіді «Ленінські принципи управління економікою і їх творчий розвиток партією в сучасних умовах» підкреслив неминуще значення ленінської теоретичної спадщини. Звертаючись до творів В. І. Леніна, написаних десятиріччя тому, щоразу захоплюється глибиною ленінського проникнення в суть розглянутих питань, сучасністю звучання його думок, положень, висновків. Це, зокрема, стосується і проблеми управління економікою. Два фундаментальних і взаємозв'язаних факти сучасного суспільного розвитку визначають сьогодні вимоги до характеру управління соціалістичною економікою і суспільством у цілому — створення розвинутого соціалістичного суспільства і розгортання науково-технічної революції.

Розвинуте соціалістичне суспільство, про яке як майбутнє нашої країни писав В. І. Ленін, — вище досягнення соціального прогресу людства. Наша партія разом з братніми партіями інших країн створила струнку концепцію розвинутого соціалізму і керується нею в своїй практичній діяльності. На цій стадії завершується перебудова всієї

⁹ Брежнєв Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978, т. 6, с. 607.

системи суспільних відносин на соціалістичних, колективістських засадах, отримують більш повний простір економічні закони соціалізму. Глибокі зрушення відбуваються в соціальній структурі суспільства, подоланні соціально-класових відмінностей, посиленні соціальної однорідності суспільства, у розвитку і зближенні націй і народностей у межах єдиної соціальної і інтернаціональної спільності — радянського народу. Держава диктатури пролетаріату перетворюється у загальнонародну державу, а партія, не перестаючи бути партією робітничого класу, перетворюється в авангард всього народу.

Капіталізму для того, щоб досягнути зрілого стану, потрібно було з часів буржуазної революції, наприклад, в Англії, більше двох століть, а з часів виникнення капіталістичного ладу — і того більше. Соціалізм у нашій країні вирішив це історичне завдання на протязі кількох десятиліть (40—45 років) після завоювання пролетаріатом політичної влади і виникнення соціалістичного ладу, причому, в надзвичайно важких внутрішніх і міжнародних умовах.

Становлення і особливо даліше удосконалення зрілого соціалізму, переростання його в комунізм нерозривно пов'язано з науково-технічною революцією. І тут неоціненне значення має розробка і всебічне наукове обґрунтування Центральним Комітетом КПРС, особисто товаришем Л. І. Брежнєвим сучасної економічної політики партії, її стратегії і тактики. Доповідач підкреслив, що методологічною основою цієї розробки було ленінське вчення про взаємодію економіки і політики, згідно з яким політика визначається як концентрований вираз економіки. Саме такою політикою — науково обґрунтованою, реалістичною, що відповідає потребам і сподіванням народу і разом з тим активно втручається в життя, розв'язує його суперечності, — і є економічна політика партії, розроблена на останніх її з'їздах і Пленумах ЦК КПРС.

Ленінські принципи управління економікою лежать в основі і тих великих заходів по вдосконаленню господарського механізму, які намічені партією і урядом у постанові від 12 липня 1979 року. Всебічно обґрунтована програма заходів по вдосконаленню планування включає в себе створення цілісної і стрункої системи планів, використання науково-технічного прогресу як основи і відправного моменту планування, перетворення п'ятирічок у головну форму планування. Завдання п'ятирічного плану повинні бути основою складання річних планів і головним критерієм успішної роботи підприємств, об'єднань, галузей.

Спинившись на питаннях господарського будівництва, В. А. Медведєв відзначив, що В. І. Ленін завжди розглядав їх у нерозривній єдності з проблемою підвищення творчої активності мас, додержання дисципліни, залучення трудящих до управління виробництвом. Функціонування соціалістичного господарського механізму просто немислиме без свідомої діяльності людей, і чим вона ширша, глибша, компетентніша, тим кращі результати економічного будівництва. «Ініціатива знизу, — підкреслив товариш Л. І. Брежнєв на листопадовому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС, — наш нічим не замінимий резерв у прискоренні економічного розвитку»¹⁰.

Ясне розуміння нашими кадрами, сказав на закінчення В. А. Медведєв, усіма радянськими людьми величезного принципового значення намічених заходів — важлива умова і гарантія того, що вони будуть практично здійснені, і країна під керівництвом партії ще швидше йтиме шляхом комуністичного будівництва.

¹⁰ Брежнєв Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 27 листопада 1979 року. К., 1979, с. 25.

В. І. Шинкарук — директор Інституту філософії АН УРСР, академік АН УРСР у доповіді «В. І. Ленін про матеріалістичну діалектику як метод наукового пізнання і революційне перетворення дійсності» наголосив на величезній ролі вождя світового пролетаріату в боротьбі за ідейну чистоту марксизму, проти опортуністичного перекручення філософської методології вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Доповідач підкреслив, що саме В. І. Ленін розробив основні елементи і категорії матеріалістичної діалектики, вперше і в усій повноті перетворив її в метод пізнання та управління процесами безпосередньої революційної боротьби. Він застосував її, зокрема, при розв'язанні дуже важливих проблем теорії пролетарської революції, дослідженні закономірностей епохи імперіалізму і пролетарських революцій, узагальненні досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції, поклав в основу розробки форм і методів докорінної соціалістичної перебудови всього економічного, політичного і духовного життя суспільства.

Слід відзначити надзвичайну глибину способу мислення В. І. Леніна в розумінні ним співвідношення діяльності й умов цієї діяльності, суб'єктивних і об'єктивних факторів суспільного розвитку. У В. І. Леніна ідея об'єктивного закономірного розвитку суспільно-історичних процесів з самого початку органічно поєднувалася з принципом діяльності. Суспільно-історичний розвиток і його закономірності реалізуються в діяльності і через діяльність людей, класів, мас, реалізуються стихійно або свідомо, залежно від історичних обставин. Але й самі ці обставини — результат попередньої умови для наступної діяльності, тож, власне кажучи, об'єктивні діалектичні закони розвитку стосовно суспільно-історичного буття є законами діяльності. Спосіб цієї діяльності визначається матеріальними умовами й соціальною природою суб'єкта діяльності — суспільства, класу, партії, особи тощо, проте саме в ній і через неї реалізується об'єктивна закономірність. З цього погляду об'єктивні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму реалізуються в діяльності і через діяльність класів, у кінцевому підсумку через революційну боротьбу пролетаріату.

Процес будівництва комунізму передбачає повсякчасну й напружену діяльність партії, спрямовану на подолання суперечностей між свідомістю і буттям, матеріальним і духовним життям суспільства. Як відомо, свідомість має тенденцію відставати від розвитку буття. В умовах будівництва комунізму ця тенденція долається завдяки посиленню ідейно-виховної роботи, вдосконаленню соціалістичного способу життя, формуванню комуністичного світогляду трудящих: «Чим далі ми йдемо по шляху комуністичного будівництва, чим сильнішою стає наша економіка і забезпеченішим життя людей, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — тим більшого значення набувають завдання суспільно-політичного, культурного, морального, естетичного виховання людей. Розриву в матеріальному і духовному розвитку допускати не можна, це загрожувало б багатьма бідами»¹¹.

Випробуваною теоретичною зброєю є марксистсько-ленінська діалектика і для пізнання закономірностей світового революційного процесу. Практика свідчить, що всі неймовірно складні колізії сучасної доби, гігантський клубок її життєвих суперечностей можна зрозуміти й практично розв'язати в інтересах людства лише на основі ленінської діалектичної методології наукового пізнання й революційного перетворення світу. Водночас практика свідчить, що заперечення ленінської методології, ревізія її завжди, а особливо в сучасних умовах, є

безпосереднім вираженням зради не лише інтересів прогресу своєї країни, а й усього людства. Яскравим прикладом цього є теорія і практика маоїзму і взагалі сучасного «лівого» і правого опортунізму.

Застосовуючи розвинуту В. І. Леніним марксистську матеріалістичну діалектику до пізнання і до управління безпосередньою практикою побудови зрілого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму, сказав далі доповідач, КПРС істотно збагатила її. В основоположних настановах Програми партії, в рішеннях останніх з'їздів КПРС, постановках ЦК КПРС, у працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників партії і Радянської держави сформульовано і розвинуто теоретичні та практичні принципи стратегії і тактики реалізації ідей наукового комунізму в умовах сучасної науково-технічної революції, класового протиборства двох світових систем.

Застосування марксистсько-ленінської діалектики до узагальнення безпосередньої практики комуністичного будівництва й світового революційного руху, до розробки стратегії і тактики управління цими процесами було водночас важливим етапом у розвитку самої марксистсько-ленінської діалектики.

Заслужовує на увагу те, що як у процесі практичного застосування діалектики до розв'язання насущних проблем революційної боротьби, так і в теоретичному викладі діалектики В. І. Ленін послідовно враховує її діяльнісний аспект. Він рішуче критикує зведення діалектики до суми принципів і основну увагу приділяє розробці й висвітленню її як теорії пізнання, а значить, засобу перетворення дійсності. Саме В. І. Ленін вперше й в усій повноті перетворив матеріалістичну діалектику на метод пізнання й управління процесами безпосередньої революційної боротьби.

Ленінізм виник у горнилі революційної практики і в руках Леніна у його застосуванні марксистська матеріалістична діалектика остаточно сформувалася як метод наукового пізнання й революційного перетворення світу.

В. І. Леніну належить історична заслуга і в тому, що він розкрив особливості діалектики такого принципово нового історичного об'єкта як соціалізм і процес будівництва комунізму. Зберігаючи істотні риси революційного процесу як процесу формування нових суспільних порядків, соціалізм і будівництво комунізму проте вже не мають у своїй внутрішній сутності соціальних антагонізмів. Розкриваючи це, В. І. Ленін відзначав, що антагонізм і суперечність — це не одне й те ж саме. Перше зникне, друге лишиться й при соціалізмі. Суб'єктом творчої діяльності тут виступають революційні сили трудящих на чолі з робітничим класом — вони вперше здійснюють державну владу. Всебічний розвиток їхньої активності через соціалістичні форми демократії В. І. Ленін розглядав як визначальний фактор суспільного прогресу.

На закінчення В. І. Шинкарук спинився на завданнях учених по дальшому розвитку теорії матеріалістичної діалектики, розповів про вклад, що його філософи республіки, працюючи пліч-о-пліч з суспільствознавцями всієї країни, вносять у розв'язання цих завдань. Успіх у цій важливій справі, відзначив він, неможливий без глибокого оволодіння і максимального використання ідей В. І. Леніна.

В. І. Юрчук — директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, член-кореспондент АН УРСР виступив з доповіддю «В. І. Ленін і Україна». Трудящі Радянської України, як і весь радянський народ,

сказав доповідач, не мислять свого життя без ленінізму, який є і сьогодні нашим надійним компасом. Чим більші завдання ставить перед собою радянський народ, підкреслював товариш Л. І. Брежнев, тим відповідальнішою стає робота партії, тим більше зростає потреба радитись з Ленінім.

Доповідач зосередив увагу на основних напрямках, якими здійснювався і здійснюється могутній, широкомасштабний і винятково благотворний вплив Леніна, його безсмертних ідей на історичну долю українського народу, як і на долю інших народів нашої країни, на хід світової історії. Він вказав на велику увагу Володимира Ілліча до України. Так, питання економіки, культури, класової боротьби, національно-державного будівництва республіки знайшли своє відображення в ряді праць вождя, більш як у тисячі статей, листів, записок, телеграм та інших документів, чи то написаних Ленінім, чи таких, де є його зауваження або підписи.

Великий інтерес В. І. Леніна до республіки пояснюється не тільки значною питомою вагою її економіки в загальноросійському виробництві, а й характером найтісніших взаємних економічних і політичних зв'язків між Росією і Україною. В рядах найреволюційнішого в світі всеросійського пролетаріату сформувався і пройшов велику школу революційної боротьби робітничий клас України, який становив у дореволюційний час приблизно п'яту частину робітничого класу всієї Росії.

Вчення В. І. Леніна, ленінський аналіз соціально-економічного й політичного розвитку України стали ідейно-політичною основою згуртування її революційних сил, здійснення ними стратегії і тактики боротьби проти царизму, російських і українських поміщиків та буржуазії за соціальне й національне визволення, що було частиною єдиного фронту визвольної боротьби народів Росії.

На всіх історичних етапах — від періоду боротьби за створення партії нового типу, в ході трьох російських революцій, в процесі встановлення й зміцнення Радянської влади і створення основ соціалізму, робітничий клас, широкі маси трудящих України повсякчас відчували мудре ленінське керівництво, максимально можливу допомогу й підтримку від великого вождя.

У дожовтневий період ленінське керівництво здійснювалося шляхом розповсюдження на Україні творів Леніна, через створений ним «Союз боротьби за визволення робітничого класу», ленінську «Некру» й мережу іскрівських організацій, через виступи Володимира Ілліча на загальнопартійних з'їздах, конференціях, нарадах, за допомогою нелегальних центральних органів партії — більшовицьких газет «Вперед», «Пролетарій», «Соцпал-демократ», «Правда», через листування з місцевими організаціями й багатьма більшовиками, що працювали на Україні в глибокому підпіллі, через депутатів IV Державної думи та ін.

Створюючи бойову, згуртовану, інтернаціоналістську партію, В. І. Ленін рішуче відкинув опортуністичні, буржуазно-націоналістичні концепції «федералізму», «національної автономії» в партійному будівництві, які вели до створення роздроблених, відокремлених одна від одної організацій, до поділу партії на окремі національні групи. Під безпосереднім керівництвом Леніна на початку XX століття створено було більшовицькі організації України як організації єдиної загальноросійської більшовицької партії. Як і вся партія, вони від самого початку розвивалися як послідовно інтернаціоналістські за своєю ідеологією, побудовою, складом і характером діяльності, і це забезпечило успіх у керівництві боротьбою трудящих України за соціальне й національне визволення. У складі ленінської партії більшовики

України вписали багато яскравих сторінок у здійснення першої Програми партії, у боротьбу проти царського самодержавства й капіталізму, в розвиток свідомості мас, у викриття антинародної політики більш як двадцяти буржуазних, дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, що діяли на Україні, в підготовку й перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій.

Неоціненною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн, у тому числі більшовицьких організацій України, стали ленінські ідеї про нерозривний зв'язок соціального й національного визволення. Діалектика цього зв'язку виявляється в тому, що, з одного боку, справжнього розв'язання національного питання можна досягти лише в результаті здійснення соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату й побудови соціалізму. З другого боку, в багатонаціональній країні революційний перехід від капіталізму до соціалізму можливий лише за умови справедливого розв'язання національного питання, на основі інтернаціональної солідарності, єдності дій трудящих різних націй і народностей.

В. І. Ленін, розробляючи теорію, програму й політику партії з національного питання, не раз вдавався до аналізу обстановки на Україні. Творчо збагативши принципи пролетарського інтернаціоналізму, його стратегію й тактику, В. І. Ленін вів нещадну боротьбу проти ворожих справі пролетарської революції концепцій соціал-реформізму, великодержавного шовінізму й буржуазного націоналізму всіляких відтінків і модифікацій, зокрема проти українського буржуазного націоналізму, суть і цілі якого діаметрально протилежні, вкрай ворожі справжнім соціальним і національним інтересам українських трудящих.

Гнівно тавруючи царизм і капіталізм, які робили все для того, щоб роз'єднати, відчужити народи, Ленін з великою повагою ставився до визвольної боротьби трудящих України, до їхніх прогресивних, демократичних традицій, пристрасно й переконливо виступав на захист їхніх соціальних і національних інтересів.

Глибоко проникаючи в суть суспільних явищ, Ленін обґрунтував життєву потребу єдності дій російського і українського пролетаріату, трудящих усіх націй і народностей нашої країни. Він вказав на об'єктивні фактори, які мали велике прогресивне значення для вироблення інтернаціональної солідарності російських, українських та інших трудящих, усвідомлення ними своїх класових інтересів. Один з цих факторів полягав у тому, що робітничий клас України в процесі загальноросійського економічного розвитку й спільної боротьби проти експлуаторських класів формувався в основному за рахунок російського й українського народів. Не меншу вагу мало й те, що ці два братні народи були, за словами Леніна, надзвичайно близькі своєю мовою, місцем проживання, характером, історією.

Підкреслюючи інтернаціональний характер визвольної боротьби, взаємний зв'язок завдань визволення України і Росії, Володимир Ілліч задовго до 1917 року сформулював висновок, який став хрестоматійним: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹².

Центральний Комітет, В. І. Ленін безпосередньо керували боротьбою українських робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади, захистом завоювань Жовтневої революції на Україні. На загальнопартійних з'їздах і конференціях, пленумах і засіданнях По-

¹² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне зібр. творів, т. 24, с. 125.

літбюро ЦК РКП(б), Раднаркому, РПО, які відбувалися під його головуванням, розглядалися сотні питань соціально-економічного, національно-державного, культурного розвитку Української РСР. Під керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна проходила вся робота по створенню й ідейно-організаційному зміцненню Комуністичної партії України, яка стала надійною опорою ленінського Центрального Комітету КПРС у здійсненні його генеральної лінії.

Тріумф Великого Жовтня — першої в історії переможної соціалістичної революції, здійсненої під керівництвом партії більшовиків на чолі з Леніним, сказав наприкінці В. І. Юрчук, відкрив нову еру в історії людства, ознаменував докорінний поворот і в долі українського народу. У загальному строю Радянських республік, якими керує і які спрямовує ленінська партія, народ України впевнено втілює в життя програму комуністичного творення.

А. М. Ш л е п а к о в — директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР в своїй доповіді «Ленінізм і соціальне обличчя сучасного світу» підкреслив, що картина нинішнього світу утворювалася в результаті складних і суперечливих процесів і подій, але в головному її сучасні обриси визначалися на тому магістральному шляху, який накреслив В. І. Ленін. Історичний перелом, до якого вели Ленін і керована ним партія трудящих Росії, ознаменувався не тільки утвердженням нового суспільного ладу в одній країні, а й виходом його на широкі світові простори. Соціалізм став реальністю, його форпости існують уже в Латинській Америці, Азії, Африці.

Дедалі зростаюча могутність соціалізму виявляється і в тому, підкреслив доповідач, що без нього і всупереч йому не може бути розв'язана жодна скільки-небудь значна світова проблема. При цьому сила його впливу визначається не тільки його сукупною матеріальною могутністю, а й, головним чином, змістом, якістю його соціально-політичних завоювань. «Соціалізм, — говорив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — уже сьогодні справляє величезний вплив на думки і почуття сотень мільйонів людей на землі. Він забезпечує людям праці свободу, справді демократичні права, добробут, найширший доступ до знань, міцну впевненість у майбутньому. Він несе мир, поважання суверенітету всіх країн і рівноправне міждержавне співробітництво, є опорою народам, які ведуть боротьбу за свою свободу і незалежність. А завтрашній день, безсумнівно, дасть нові свідчення безмежних можливостей соціалізму, його історичної переваги над капіталізмом»¹³.

Доповідач розкрив неспроможність теорій буржуазних «радянологів», пройнятих брехнею і наклепами на соціалістичний лад, приреченість їх спроб відкинути марксистсько-ленінське вчення. Про це, зокрема, свідчать, як зазначив доповідач, зміни, які відбуваються сьогодні в соціальній, класовій структурі капіталізму.

До числа очевидних змін належить, наприклад, явне зменшення частки селянства в соціальному складі населення розвинутих капіталістичних країн. У більшості з них вона становить близько 10% населення країни, дедалі різкіше поділяючись на велике капіталістичне фермерство і сільськогосподарський пролетаріат.

Закономірною також є тенденція до збільшення армії найманої праці, зайнятої в сфері обслуговування й управління. Певні зміни відбуваються у внутрішній структурі капіталістичного суспільства в

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 11.

середовищі його верхівкового прошарку — фінансовій олігархії, в методах забезпечення домінуючого впливу на економіку і політику капіталістичних країн.

Не можна не бачити, наприклад, як капіталізм стає все більш асоційованим, анонімним, що досягається створенням гігантських корпорацій, конгломератів, міжнародних монополій, неоподаткованих благодійних фондів. У новоутвореннях монополістичного характеру справжні власники географічно, фізично, формально настільки віддалені від безпосереднього виробництва, від джерел прибутків, що іноді важко встановити розміри їх особистого багатства і прибутків, які старанно до того ж приховуються. Від цього вони, однак, не стають меншими, не змінюють своєї природи.

Реальність капіталістичного світу незаперечно свідчить, що «королі» бізнесу і фінансів не стають біднішими від того, що об'єднують свої капітали і не вказують своїх імен в названих новостворюваних корпораціях.

Позиції нинішньої фінансової олігархії тим більш сильні, що вона повніше і різнобічніше використовує підйоми державно-монополістичного механізму. Держава дедалі частіше забезпечує функціонування корпорацій постійними урядовими замовленнями, виступає гарантом кредитування тих з них, які відчувають фінансові утруднення чи потрясіння. Індивідуалізм і хижацтво, що були долею колишніх капіталістів, як стверджують окремі буржуазні соціологи, не зникли, не ослабли в наші дні.

Загальні тенденції останніх десятиліть в еволюції соціальних структур в зоні розвинутого капіталізму виявляють зростання класової поляризації, що знаходить свій вияв у зростанні армії найманої праці і відповідно у зменшенні категорії власників — великих і дрібних.

І далі триває зростання робітничого класу. В одному з останніх досліджень по групі англomовних країн (Великобританія, Австралія, Канада, Нова Зеландія) спостерігається повсюдне зростання рядів робітничого класу, який становить від 70 до 80% до всього самодіяльного населення¹⁴. В цілому в країнах капіталу загальна чисельність робітничого класу становить 209 млн. чол. Робітничий клас всього сучасного світу, який постійно зростає, являє собою величезну силу.

Тим часом, головні зусилля і тонни паперу витрачені буржуазними теоретиками на спростування марксистсько-ленінського вчення про робітничий клас і його революційно-перетворюючу місію. Маніпулюючи даними про підвищення його загальноосвітнього рівня, про появу в його середовищі нових професіональних і галузевих підзагонів, на Заході вже багато років займаються відрахуванням з його рядів цілих категорій, виробленням тез про його всезагальне переродження і зменшення. КІРС, комуністичні і робітничі партії світу вважали необхідним визначити свою позицію в цьому важливому теоретичному питанні. У зв'язку з цим товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що ряди робітничого класу, його «...роль як головної продуктивної і соціально-політичної сили в усьому світі зростатимуть і далі. Всупереч модним антимарксистским теоріям про те, ніби науково-технічна революція веде до звуження меж робітничого класу і навіть до його ліквідації, реальні факти свідчать про прямо протилежне: науково-технічний прогрес всюо-

¹⁴ Михайлов С. В. Изменения в социальной структуре капиталистического общества (на примере Великобритании, Канады, Австралии, Новой Зеландии). — Рабочий класс и современный мир, 1980, № 4, с. 46.

ди веде до зростання робітничого класу, в тому числі за рахунок нових професій, породжуваних сучасним виробництвом»¹⁵.

Глибоке, внутрішнє усвідомлення робітниками своєї причетності до всесвітньої армії праці інколи наштовхується на проникаючі в їх середовище ілюзії зміни соціального статусу. Соціологічні опитування, проведені в ряді країн Заходу кілька років тому, показали, що частина торгово-контрських і навіть промислових робітників схильна «самозараховувати» себе в «середній клас». Ось чому надзвичайно важлива і актуальна діяльність братніх партій по вихованню класової самосвідомості трудящих. Без цього робітничий клас не зможе здійснити свою історичну місію по революційному перетворенню суспільства.

Про ленінізм як усеперемагаючу революційну теорію, що знайшла конкретне втілення в практиці світового комуністичного руху і справляє колосальний вплив на соціальну перебудову суспільства, про її творчий розвиток КПРС йшла мова на секційних засіданнях конференції. На секції «Ленінське вчення про партію і сучасність» з доповідями виступили завідувачі відділами ЦК Компартії України Г. К. Крючков і Л. М. Кравчук. Заступник директора Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук В. П. Іванов і завідувач кафедри Вищої партійної школи при ЦК Компартії України доктор філософських наук В. Л. Василенко були доповідачами на секції «В. І. Ленін і актуальні проблеми філософії». Учасники секції «В. І. Ленін і розвиток економічної теорії соціалізму» заслухали доповіді віце-президента Академії наук республіки академіка АН УРСР І. І. Лукінова і першого заступника голови Держплану УРСР В. П. Фокіна. На секції «Ленінська теоретична спадщина і актуальні проблеми наукового комунізму» з доповідями виступили завідувач відділом ЦК Компартії України Ф. М. Рудич і завідувач відділом Інституту філософії АН УРСР член-кореспондент Академії наук республіки В. І. Куценко. Доповідачі на секції «Ленінізм і світовий революційний процес» — завідувач відділом ЦК Компартії України А. З. Меркулов і заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР доктор філософських наук В. В. Косолапов.

Учасники секційних засідань заслухали також понад п'ятдесят повідомлень, які зробили провідні вчені республіки, відповідальні працівники ЦК Компартії України, ЦК ЛКСМУ, ряду міністерств і відомств, керівники, завідувачі відділами і кафедрами інститутів і вузів республіки. В них відзначався величезний вплив ленінської спадщини на хід світового історичного процесу, узагальнювалась діяльність КПРС та інших братніх партій у розробці і конкретизації завдань, що стоять перед світовим комуністичним рухом. Було глибоко проаналізовано досвід здійснення ленінських принципів партійного будівництва та ідеологічної роботи, проблеми наукового вдосконалення управління економікою розвинутого соціалізму, формування активної життєвої позиції радянської людини.

З великим піднесенням на конференції було прийнято лист до ЦК КПРС, Генеральному секретарю ЦК КПРС, Голові Президії Верховної Ради СРСР товаришеві Л. І. Брежневу.

¹⁵ Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. Промова на XV з'їзді професійних спілок СРСР 20 березня 1972 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1972, т. 3, с. 461—462.

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

М. Є. ДОБРУСКІН (Харків)

ЛЕНІНСЬКА ІДЕЯ СПІВДРУЖНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ З ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ В КОМУНІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ

Свою всесвітньо-історичну місію — знищення буржуазного ладу і побудову комуністичного суспільства — робітничий клас може успішно виконати лише за умови підтримки його широкими масами трудящих, експлуатованих капіталом. Будучи класом, «...в руках якого відродження людства»¹, революційний пролетаріат визволяє їх від соціального гніту й експлуатації. «Всі ці групи населення,— писав В. І. Ленін про непролетарські соціальні верстви,— взяті окремо, не здатні до упертої політичної боротьби...»². Вони можуть успішно боротися тільки спільно з робітничим класом і під його керівництвом.

Враховуючи велике значення союзників для революційного пролетаріату, класики марксизму-ленізму виступали проти сектантського ставлення до них. Зокрема, К. Маркс і Ф. Енгельс критикували Лас-салья, який вважав, що по відношенню до робітничого класу всі інші класи становлять лише одну реакційну масу³.

В. І. Ленін рішуче відкинув меншовицько-троцькістське і каутські-антське заперечення необхідності союзників для пролетаріату. Він учив партію, робітничий клас вмілому використанню будь-якої, хоча б найменшої, можливості дістати собі масового союзника. «Хто цього не зрозумів,— наголошував Володимир Ілліч,— той не зрозумів ні грана в марксизмі і в науковому, сучасному, соціалізмі *взагалі*... І сказане стосується однаково періоду *до і після* завоювання політичної влади пролетаріатом»⁴.

У процесі політичної боротьби робітничого класу на різних історичних етапах виникли два основні типи його союзів з іншими класами і соціальними групами. Перший — це тимчасові угоди з певною частиною буржуазії при частковому збігу політичних інтересів на тому чи іншому відрізку історичного шляху. Другий тип союзів ґрунтується на спільності корінних інтересів робітничого класу з різними верствами трудящих і розрахований на весь період боротьби за здійснення його кінцевих цілей. Саме таким союзником пролетаріату виступає трудова інтелігенція.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко досліджували соціальну природу, становище і роль буржуазної інтелігенції в суспільстві, вбачаючи в її передовій частині одного з потенціальних союзників пролетаріату.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 323.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 178.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 4.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 52.

Основоположники наукового комунізму прагнули до співробітництва з тими інтелігентами, які співчували боротьбі робітників, стояли на демократичних чи соціалістичних позиціях. К. Маркс і Ф. Енгельс докладали багато зусиль до залучення кращої частини буржуазної інтелігенції на бік пролетаріату з тим, щоб вона допомогла розробляти і вносити в робітничий рух соціалістичну ідеологію.

Однак у домонополістичну епоху ще не було реальних умов для політичного блоку пролетаріату з інтелігенцією, більшість представників якої ідейно підтримувала буржуазію. Тому серед союзників робітничого класу Ф. Енгельс у 70-ті роки XIX ст. ще не називав працівників розумової праці. Промисловий пролетаріат, писав він, може шукати собі союзників лише серед дрібної буржуазії, міського люмпен-пролетаріату, дрібних селян і сільськогосподарських робітників⁵.

Пізніше, у 80—90-ті роки XIX ст., у зв'язку з наростанням революційної ситуації в ряді країн та полівінням певної частини інтелігенції посилювся її вплив у соціал-демократичній партії. Це дало Ф. Енгельсу підставу більш оптимістично оцінити перспективи зближення інтелігенції з пролетаріатом. «Наші ідеї, — заявив він в інтерв'ю кореспондентові газети «Фігаро» 11 травня 1893 р., — поширюються скрізь як серед робітників, так і серед учителів, лікарів, юристів та ін. Якщо нам доведеться взяти владу в свої руки завтра, нам потрібні будуть інженери, хіміки, агрономи... Я твердо впевнений, що багато з них уже будуть з нами»⁶. Того ж року, вітаючи Міжнародний конгрес студентів-соціалістів, Ф. Енгельс висловлював упевненість у тому, «...що саме з їх рядів повинен вийти той пролетаріат розумової праці, який покликає пліч-о-пліч і в одних рядах з своїми братами робітниками, зайнятими фізичною працею, відіграти значну роль у прийдешній революції»⁷.

В умовах імперіалізму різко погіршилося становище широких верств буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції, яка дедалі більше втягувалася в систему капіталістичного виробництва. Загострилися антагоністичні суперечності між трудовою інтелігенцією та буржуазією. На цьому ґрунті в ряді країн відбувалося політичне зближення прогресивної інтелігенції з пролетаріатом.

Узагальнюючи досвід революційної боротьби, В. І. Ленін показав, що в нових історичних умовах коло союзників робітничого класу розширюється, включаючи в себе поряд з іншими верствами трудящих і демократичну інтелігенцію. Розробка В. І. Леніном питання про класових союзників пролетаріату, говорить у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», має велике значення для революціонерів усіх країн⁸.

Формулюючи завдання російської соціал-демократії в соціальній революції, яка назрівала, В. І. Ленін вказував на необхідність для пролетаріату об'єднуватися з усіма опозиційними щодо царизму класами і верствами суспільства, в тому числі з інтелігенцією. Водночас він підкреслював, що послідовним, безкомпромісним борцем проти поміщиків і буржуазії є тільки робітничий клас — «...єдиний і природний представник усього трудящого і експлуатованого населення Росії»⁹. І пізніше Володимир Ілліч неодноразово повертався до ідеї

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 399.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 536.

⁷ Там же, стор. 410.

⁸ Див.: Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року, К., 1979, стор. 3.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 288.

співробітництва пролетаріату і його партії з передовою інтелігенцією.

Після перемоги Великого Жовтня, коли співробітництво робітничого класу з інтелігенцією набуло великого значення у боротьбі за побудову нового суспільства, В. І. Ленін обґрунтував ідею залучення трудової інтелігенції, поряд з іншими непролетарськими верствами населення, до активної участі в соціалістичному будівництві. На з'їзді працівників медико-санітарної праці у 1920 р. В. І. Ленін підкреслив, що «перед союзом представників науки, пролетаріату і техніки не встоїть ніяка темна сила»^{9а}.

Найбільш вичерпно ця ідея сформульована В. І. Леніним у «Передмові до видання промови «Про обман народу лозунгами свободи і рівності». Розвиваючи марксистські погляди на союзників робітничого класу в революції, Володимир Ілліч вказав на необхідність «...класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяїчки, селянство, інтелігенція і т. д.), або більшістю їх, союзу проти капіталу, союзу з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»¹⁰. В цих глибоких ленінських положеннях визначено дружнє ставлення робітничого класу і його партії до всіх непролетарських верств трудящих, у тому числі й до демократичної інтелігенції, показано спільність її корінних інтересів з пролетаріатом і провідна роль останнього у боротьбі за соціалізм.

Союз і співробітництво робітничого класу з трудовою інтелігенцією, як і з іншими верствами трудящих,—не компроміс, не вимушений захід, а одна із загальних закономірностей соціалістичної революції, будівництва соціалізму й комунізму. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду,—вказував В. І. Ленін,—перехід до соціалізму неможливий...»¹¹.

Тільки з допомогою високоосвічених спеціалістів можна було створити соціалістичну економіку і культуру, широко розвинути передову науку, систему вищої і середньої освіти, підготувати кадри нової, народної інтелігенції з робітників і селян. Союз з робітничим класом є необхідністю й для самої інтелігенції, бо тільки робітничий клас, завоювавши владу, здатний створити такі сприятливі умови для її творчої діяльності, яких вона не може мати за капіталізмом. Робітничий клас допомагає інтелігенції долати індивідуалізм, хиткість і нестійкість, притаманні багатьом представникам проміжних соціальних груп.

В. І. Ленін теоретично і політично обґрунтував ідею союзу і співробітництва робітників з інтелігентами, відіграв вирішальну роль у здійсненні цієї ідеї, озброїв КПРС і світовий комуністичний рух науковим розумінням ролі прогресивної інтелігенції у боротьбі робітничого класу за демократію і соціалізм.

У перехідний від капіталізму до соціалізму період союз трудящих об'єднував неоднакові за своїм економічним, політичним, соціальним і духовним складом класи та соціальні групи¹². Тому необхідно було випробувати різноманітні форми союзу між робітничим класом та іншими верствами трудящих, враховуючи, що відносини між ними скла-

^{9а} В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 182.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 365.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 168.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 365.

даються в умовах жорстокої класової боротьби. За словами В. І. Леніна, для того часу характерним був союз «...твердих прихильників соціалізму з хиткими його союзниками...»¹³. Він охоплював лише ту частину інтелігенції, яка починала переходити до співробітництва з робітничим класом або коливалася між двома ворогуючими таборами.

Одне з головних завдань на шляху до цього співробітництва полягало в подоланні успадкованих від минулого політичних та ідеологічних суперечностей між робітничим класом й інтелігенцією. Проте ці суперечності мали частковий характер і, як правило, не були антагоністичними, оскільки між величезною більшістю інтелігенції і робітничим класом існувала спільність інтересів у головному — в боротьбі за перемогу соціалізму. Саме спільність інтересів трудящих і була основою для подолання цих суперечностей.

Зовсім інший характер мали суперечності, що розділяли робітничий клас з реакційною частиною інтелігенції, яка, підтримуючи відживаючі класи, виступала антагоністом щодо всіх трудящих. Аналіз політичної позиції непролетарських верств, у тому числі різних груп інтелігенції, ліг в основу діалектичної ленінської формули, суть якої розкривалася в двох словах — «залучення + присікання»¹⁴. Ці протилежні за своїм політичним змістом і нерівнозначні за ступенем використання методи Радянська держава застосовувала залежно від обставин. Присікання ворожой діяльності було вимушеним заходом щодо буржуазії та тісно з нею зв'язаного реакційного прошарку буржуазних спеціалістів, які чинили активний опір соціалістичним перетворенням. Навпаки, лозунг залучення до будівництва нового життя стосувався найширших верств трудової інтелігенції, всіх трудящих. В. І. Ленін вимагав від партійних і радянських органів рішуче присікати будь-які антинародні наміри буржуазних спеціалістів і водночас встановлювати ділове співробітництво з тими представниками інтелігенції, які виявлять до цього готовність.

В. І. Ленін, Комуністична партія диференційовано підходили до різних груп спеціалістів, ніколи не ототожнювали трудову інтелігенцію з буржуазією та її прислужниками. Подолання опору, що його під впливом реакційних сил чинила соціалістичним перетворенням певна частина інтелігенції, Володимир Ілліч вважав особливою формою класової боротьби, нерівнозначною з боротьбою проти експлуататорів. Він неодноразово підкреслював, що відносно інтелігентів, як й інших найменш пролетарських і найбільш дрібнобуржуазних елементів, лозунгом моменту є «... не боротьба з ними, а залучення їх, уміння налагодити вплив на них, переконування тих, що вагаються, використання нейтральних, виховання, — обстановкою масового пролетарського впливу, — тих, хто відстав або зовсім недавно ще почав звільнятися...» від різного роду буржуазних ілюзій¹⁵.

Масовий пролетарський вплив на інтелігенцію знаходив свій вияв у таких трьох основних напрямках. По-перше, це — мудра ленінська політика авангарду робітничого класу — Комуністичної партії, яка, використовуючи різноманітні форми й методи, залучала інтелігенцію до соціалістичного будівництва і допомагала їй оволодівати марксистсько-ленінським вченням. По-друге, це — ентузіазм мільйонів робіт-

¹³ Там же.

¹⁴ Див.: Ленинский сборник III, стор. 502.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 187.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 86.

ників, які в нечувано складних умовах у надзвичайно короткі строки виконували великі і складні виробничі завдання і своїм прикладом надихали інтелігенцію. По-третє, це — самовіддана діяльність сотень тисяч робітничих висуванців, які, працюючи пліч-о-пліч із старими спеціалістами, виявляли велику повагу до їх досвіду і знань, були чуйними до їх запитів і потреб.

Усе це значною мірою сприяло тому, що, незважаючи на гостру класову боротьбу, значний вплив внутрішньої і міжнародної реакції, в нашій країні уперше в історії людства було забезпечено перехід більшості старої інтелігенції на політичні, а частково й на ідейні позиції пролетаріату. Крім того, з побудовою основ соціалізму в країні були підготовлені й нові кадри спеціалістів. Лави трудової радянської інтелігенції поповнювалися переважно за рахунок робітників і селян. Поступово стиралися соціальні відмінності між старими і новими кадрами спеціалістів. Усі вони зливалися в єдину соціалістичну інтелігенцію, що перебувала на позиціях робітничого класу.

Утвердження соціалістичних принципів у всіх сферах суспільного життя вело до ще тіснішого згуртування всіх трудящих. Як відзначав з цього приводу Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, у нашій країні «було створено новий суспільний лад, що ґрунтується на дружбі і союзі робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції»¹⁶.

Яскравим виявом дедалі міцніючої ідейно-політичної зрілості величезної більшості радянської інтелігенції стали її активна участь у Великій Вітчизняній війні і розгромі гітлерівського фашизму, а також значний вклад, який вона внесла у розвиток науки і культури в післявоєнний період.

В умовах будівництва розвинутого соціалістичного суспільства під керівництвом Комуністичної партії відбувалося поступове підвищення ідейного рівня і соціалістичної свідомості радянської інтелігенції, її суспільно-політичної і трудової активності. Вивчення інтелігенцією марксистсько-ленінської теорії стає на цьому етапі більш масовим і перетворюється для неї в органічну потребу.

Побудова в СРСР зрілого соціалізму привела до глибоких змін в усіх сферах життя радянського суспільства. В нашій країні склалася, зміцніла і утвердилася нова соціальна та інтернаціональна спільність людей — радянський народ, яка сформувалася на основі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, що виражає комуністичні ідеали робітничого класу.

Дальший розвиток радянського ладу привів до розширення соціальної основи СРСР, яку нині — і це зафіксовано у новій Конституції СРСР — «становить непорушний союз робітників, селян та інтелігенції»¹⁷. Як вказував товариш Л. І. Брежнев, «союз робітничого класу і колгоспного селянства набув свого розвитку в міцній політичній та ідейній єдності цих класів з народною інтелігенцією, яка нині цілком і повністю стоїть на позиціях соціалізму»¹⁸. Це означає, що союз трудящих нашої країни піднявся на новий, більш високий ступінь, набув ще глибшого соціального змісту і значення.

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 11.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 606.

Між робітничим класом та інтелігенцією склалася і зміцніла не тільки політична, а й непорушна ідейна єдність. Нині інтелігенція цілком і повністю стоїть не тільки на політичних, а й на ідейних позиціях робітничого класу. Вона у переважній більшості, складається з осіб, що одержали освіту та ідейне виховання у радянський час, вийшли з трудового середовища і більше ніж будь-коли зв'язані з робітничим класом і селянством.

В умовах розвинутого соціалізму робітничий клас перебуває в союзі з усією інтелігенцією, яка стала соціалістичною верствою радянського народу.

Провідну роль робітничого класу у формуванні кадрів спеціалістів і керівних працівників неодноразово підкреслював у своїх виступах і доповідях товариш Л. І. Брежнєв. «...В нашому соціалістичному суспільстві,— з гордістю говорив Леонід Ілліч,— і трудова інтелігенція, і всі керівні кадри теж, так би мовити, породжені головним чином робітничим класом, вийшли з його лав, зв'язані з ним кровними узами прямого споріднення»¹⁹⁻²⁰.

Союз робітничого класу з селянством та інтелігенцією зміцнюється не лише під впливом нових об'єктивних умов, а й завдяки високій політичній зрілості робітничого класу, ядром якого є Комуністична партія, його зрослому вмінню керувати всіма іншими верствами трудящих, що визнають його провідну роль у суспільстві. Як найпослідовніший носій марксистсько-ленінського світогляду і основний гарант побудови комунізму, робітничий клас справляє на селянство та інтелігенцію — безпосередньо, а також через Комуністичну партію — свій ідейно-політичний вплив. У робітничого класу інтелігенція вчиться високій організованості, комуністичному ставленню до праці, безкомпромісній боротьбі з пережитками буржуазної ідеології і моралі. Притаманні робітничому класові соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, колективізм і гуманізм нині є типовими й для величезної більшості інтелігенції, як й інших верств трудящих. Завдяки цьому інтелігенція, насамперед її найсвідоміша і найбільш кваліфікована частина, активно допомагає робітничому класові у здійсненні його керівної ролі в управлінні державою, в оволодінні науково-технічними знаннями і культурними цінностями, в засвоєнні навичок розумової праці.

Робітничий клас, як справедливо зазначав у своїй книзі «Діалектика розвитку соціальної структури радянського суспільства» В. С. Семенов, не тільки піднімає до свого ідейно-політичного рівня інші соціальні групи, а й сам вбирає і сприймає передові соціальні риси, наявні в інших груп²¹, у тому числі в інтелігенції.

Партія виховує інтелігенцію в дусі комуністичної партійності — непохитної вірності ідеології і політиці КПРС, свідомої цілеспрямованої участі у комуністичному будівництві, непримиренності до ворогів соціалізму, ідейних противників марксизму-ленізму. Партійність є головною передумовою активної ролі радянської інтелігенції у будівництві комунізму. Її формування у цієї соціальної групи є історично необхідним, оскільки саме партійність — це найбільш загальна закономірність духовного життя радянського суспільства, об'єктивно притаманна всім формам його суспільної свідомості, ідеології й культури, з якими пов'язана багатогранна діяльність інтелігенції.

¹⁹⁻²⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 352.

²¹ В. С. Семенов. Діалектика развития социальной структуры советского общества, М., 1977, стор. 212.

Це, звичайно, не означає, що ідейно-політичне загартування інтелігенції відбувається стихійно, автоматично, що воно є пасивним продуктом об'єктивних закономірностей і обставин. Було б помилкою дотримуватися подібних поглядів. Слід до того ж враховувати, що нині більше половини загального складу інтелігенції — це молоді люди до 35 років, багато з яких ще не мають високого політичного і трудового загартування. Тому партія постійно застерігає радянських людей від недооцінки небезпеки впливу на деякі верстви населення буржуазно-націоналістичних, сіоністських та інших антикомуністичних поглядів, що різними каналами проникають з-за кордону. В цих умовах велике значення має комуністичне виховання інтелігенції, в процесі якого вона засвоює і сприймає марксистсько-ленінську ідеологію і політику партії. Ідейне озброєння радянських спеціалістів стає в сучасних умовах дедалі необхіднішим як для суспільства в цілому, так і для самої інтелігенції зокрема. Участь у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, в економічному і науково-технічному змаганні та ідеологічній боротьбі між двома соціальними системами вимагає від інтелігенції глибокої і різнобічної марксистсько-ленінської підготовки, широкого суспільно-політичного кругозору, високої ідейної зрілості.

Постійне зростання комуністичної свідомості та ідейно-політичного рівня радянської інтелігенції знаходить свій вияв у збільшенні партійного пропарку в її складі. Особливо активізувався цей процес в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Якщо в 1961 р. у лавах КПРС налічувалося близько 3 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, то в 1978 р. їх кількість перевищила 7,2 млн. чол.²² На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що кожен четвертий—п'ятий спеціаліст є комуністом²³.

Наша партія не лише здійснила на практиці ленінську ідею союзу робітничого класу з інтелігенцією, а й творчо розвинула її далі стосовно нових етапів соціалістичного й комуністичного будівництва. В партійних документах, у доповідях і виступах товариша Л. І. Брежнєва, зокрема на XV з'їзді профспілок і XVI з'їзді ВЛКСМ, ідея союзу робітників з інтелігенцією розглядається у світлі завдань науково-технічної революції і перетворення науки в безпосередню продуктивну силу.

Партія у своїй соціальній політиці вміло поєднує і координує специфічні інтереси інтелігенції, як й інших соціальних груп, із загальнонародними інтересами, підпорядковуючи перші другим. Вона всемірно розвиває і зміцнює творчу співдружність між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією в усіх сферах суспільного життя. Виникнувши на попередньому етапі соціалістичного будівництва, це співробітництво нині набуло якісно нових рис, а саме: воно здійснюється не лише в процесі професійної праці, а й, значно ширше, ніж це було у минулому, в ході багатогранної громадської діяльності; має постійний і систематичний характер; вийшло за межі окремих колективів і розвивається на всіх рівнях і в широких масштабах; виступає у великій різноманітності специфічних форм, народжених творчою ініціативою трудящих, партійних і громадських організацій; стало об'єктом планування.

У постанові «Про участь керівних та інженерно-технічних спеціалістів Череповецького металургійного заводу в ідейно-політичному вихованні колективу» (1971 р.) ЦК КПРС високо оцінив значення творчої співдружності керівників і спеціалістів підприємств з робітниками і

²² Коммунист. Календарь-справочник. 1979, М., 1978, стор. 141.

²³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 71.

рекомендував всебічно розвивати його в інтересах удосконалення виробництва²⁴.

Співдружність робітників з інтелігенцією знаходить найширше застосування в галузі матеріального виробництва, в боротьбі за науково-технічний прогрес. Вона спрямована на розробку і впровадження індивідуальних та колективних раціоналізаторських пропозицій і винаходів, нової техніки і технології.

Творчі зв'язки між робітниками і вченими в галузі науки розвиваються у науково-дослідних та проектно-конструкторських установах, де функції виробничого персоналу виконує понад мільйон робітників, які матеріалізують наукові ідеї в дослідних зразках машин, приладів або беруть участь у наукових експериментах як підсобна сила. Співробітництво робітників з інтелігенцією виявляється і в управлінській діяльності, де воно спрямоване на спільну участь у керівній роботі партійних і державних органів, на пошуки шляхів розв'язання актуальних проблем управління, економіки, культури, на розробку планів народного господарства і соціального розвитку.

Тісне співробітництво встановилося також між виробничниками та діячами культури, літератури і мистецтва. Це вже не колишне шефство працівників культури над промисловими підприємствами, колгоспами і радгоспами, яке мало здебільшого односторонній характер, а взаємна допомога. Зміцнюючи союз праці і літератури, письменники і поети глибше вивчають життя виробничих колективів, частіше спілкуються з робітниками, колгоспниками, технічними спеціалістами, віддають свої твори на суд громадськості, систематично виступають перед трудящими.

Політика нашої партії, як свідчать, зокрема, й рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, спрямована на забезпечення дальшого зближення робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, на поступове подолання істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею, що стане однією з умов створення соціально однорідного, безкласового суспільства.

Зближення робітничого класу та інтелігенції відбувається одночасно в багатьох напрямках, насамперед у змісті та організації праці, в рівні освіти та ідейно-політичного загартування, способі життя, ступені соціальної активності. Це — зближення ідейне і політичне. Воно поглиблює усвідомлення людьми спільності своїх корінних інтересів і цілей. Разом з тим є й такі соціальні відмінності між робітничим класом та інтелігенцією, які зовсім не стираються, а зберігають своє значення аж до повної перемоги комунізму і встановлення безкласового, цілком соціально однорідного суспільства. Це — відмінності, пов'язані з провідною роллю робітничого класу в системі суспільних відносин, його визначальною позицією щодо основних засобів виробництва, які становлять загальнонародну соціалістичну власність, з політичним керівництвом робітничого класу країною, яке здійснюється через Комуністичну партію і Радянську державу. Однак ця особлива, керівна роль робітничого класу визнана і іншими соціальними групами і здійснюється в інтересах усіх трудящих, сприяє їх зближенню з провідним класом.

Багатогранне співробітництво робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції стало органічним елементом радянського способу життя. Воно поглиблює морально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства, сприяє інтелектуалізації праці, розвитку

²⁴ Див.: Вопросы идеологической работы партии. Сборник документов, М., 1972, стор. 301.

творчої особистості робітників і колгоспників, духовно збагачує інтелігенцію.

Союз, співробітництво і дружба робітничого класу з інтелігенцією, як органічна частина непорушного союзу всіх трудящих СРСР, є предметом постійних нападок і перекручень з боку різного роду антикомуністів та ревізіоністів. Один з головних напрямів їх фальсифікацій полягає у протиставленні одне одному робітничого класу та інтелігенції як «антиподів». Цим самим наші ідейні вороги намагаються, по-перше, спотворити природу соціалістичного ладу, що базується на єдності всіх трудящих, а по-друге, — не допустити зближення інтелігенції буржуазних країн та країн, що розвиваються, з робітничим класом, перешкодити їх спільній боротьбі за мир, демократію і соціалізм. Намагання відірвати інтелігенцію від робітничого класу і комуністичних партій стало нині складовою частиною глобальної стратегії імперіалізму, спрямованої проти світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного, робітничого та національно-визвольного руху.

Гносеологічні корені антимарксистських поглядів на взаємовідносини робітничого класу з інтелігенцією полягають, по-перше, в спотворенні соціальної природи інтелігенції, яка видається фальсифікаторами за самостійний клас з нібито притаманними йому власними інтересами і цілями, особливою ідеологією, що, мовляв, не збігаються з інтересами та ідеологією робітничого класу; по-друге, в ототожнюванні соціалістичного суспільства і його соціальної структури з буржуазним суспільством; по-третє, в абсолютизації і гіпертрофуванні соціальних відмінностей між робітничим класом та інтелігенцією, тлумаченні їх як «антагоністів», що виключає будь-яку політичну єдність між ними²⁵.

Автори книги «СРСР і ми», яка вийшла нещодавно в Парижі, фальшиво твердять, нібито Радянський Союз є ареною нескінченних конфліктів, що дедалі поглиблюються, насамперед між інтелігенцією та робітничим класом²⁶.

Ці та подібні вигадки, що грубо спотворюють соціальну природу радянського суспільства, глибоко суперечать реальній соціалістичній дійсності, в якій немає і не може бути ні економічного, ні соціального ґрунту для антагонізмів між трудящими, зокрема між робітниками та інтелігенцією.

Науково-технічна революція, на яку люблять посилалися деякі ідеологи антикомунізму, не тільки не породжує суперечностей між робітничим класом та інтелігенцією, а, навпаки, зближує їх за характером і змістом праці, освітою і життєвим рівнем, веде до зміцнення дружби і співробітництва між ними.

Будучи змушеними визнати підвищення ролі інтелігенції в умовах НТР, буржуазні фальсифікатори намагаються зобразити це явище як результат «боротьби» науково-технічних кадрів проти керівної ролі робітничого класу. Навпаки, зростання ролі інтелігенції є одним з важливих результатів поглиблення керівної ролі робітничого класу та Комуністичної партії, яка ставить перед інтелігенцією все нові й нові відповідальні завдання, що дедалі ускладнюються.

Буржуазні фальсифікатори облудно твердять, що роль радянської інтелігенції зводиться до суто професійних функцій і що, мовляв, працівники розумової праці повністю усунуті від участі в управлінні державою, від громадсько-політичної діяльності, яку нібито монополізу-

²⁵ А. Meyer. The Soviet Political System. An Interpretation, New York, 1965. стор. 60.

²⁶ L'URSS et nous, Paris. 1978. стор. 100.

вали партійні працівники. Американський антикомуніст У. Ростоу говорився навіть до якоїсь «політичної нейтралізації» інтелігенції в радянському суспільстві²⁷.

Факти, однак, свідчать про цілком протилежне. Інтелігенція, як рівноправна складова частина соціалістичного суспільства, поряд з усіма категоріями трудящих країни згідно з Конституцією СРСР має право брати участь в управлінні справами держави і вільно користується ним. Кращі представники інтелігенції обираються до складу керівних органів Радянської влади. Так, чверть усіх депутатів Верховної Ради СРСР та Верховних Рад союзних республік і близько третини депутатів місцевих Рад становлять згадані працівники розумової праці.

Абсолютизуючи професіональні відмінності всередині радянської інтелігенції та певні розбіжності в ролі і значенні окремих її загонів, буржуазні «радянологи» висувають «теорії» всіляких «еліт» — науково-технічної, художньої, воєнної та інших, відносячи до них найбільш кваліфікованих або тих інтелігентів, що займають адміністративні пости. Їм штучно протиставляється вся інша величезна маса інтелігенції, яка нібито є «безправною» й «експлуатованою». А над всією цією «елітарною» та «неелітарною» інтелігенцією, як і над всіма трудящими, височить так званий «новий клас», або «правляча еліта», до якої фальсифікатори відносять керівні партійно-радянські кадри і яка свідомо отожднюється з «політичною елітою» буржуазного суспільства²⁸.

Так, показуючи у кривому дзеркалі радянське суспільство, антикомуністи намагаються заперечити всі його реальні переваги, ігнорують принципово іншу порівняно з буржуазним суспільством соціально-політичну та економічну сутність. Адже для кожної неупередженої людини цілком очевидним є той факт, що соціалістичне суспільство базується не на пануванні якогось класу, а на рівноправному співробітництві і взаємодопомозі вільних від гніту й експлуатації трудящих. В умовах всенародної соціалістичної демократії грані між керівниками і рядовими працівниками є рухомими, а соціальна мобільність — широкою. Таким чином, керівні працівники в нашій країні аж ніяк не становлять замкнутої «кастової» чи «елітарної» групи, як твердять фальсифікатори, і не мають ніяких привілеїв — економічних, політичних чи правових — порівняно з іншими категоріями населення. Самі вони є органічною складовою частиною радянського народу, вихідцями з трудящих, насамперед робітничого класу, добираються з найвідданіших справі соціалізму людей, які тісно зв'язані з народом і відзначаються високими діловими та політичними якостями. Радянські господарські і партійні працівники являють собою корінну протилежність реакційній «політичній еліті» капіталістичного суспільства, яка є глибоко ворожою народові і виражає інтереси імперіалістичної буржуазії. Так само абсурдно відносити до «еліти» найбільш кваліфікованих радянських спеціалістів різних галузей знань. Звичайно, ці люди користуються в нашому суспільстві заслуженим авторитетом, але вони не мають ніяких привілеїв і жодною мірою не протистоять решті інтелігенції, як і всім трудящим.

Участь радянської інтелігенції в управлінні країною не обмежується діяльністю у складі керівних державних органів. Десятки й сотні

²⁷ W. Rostow. *Politics and Stages of Growth*, Cambridge, 1971, crop. 172.

²⁸ Z. Baumann. *Socialism. The Active Utopia*, London, 1976; P.-W. Schulze. *Herrschaft und Klassen in der Sowjetgesellschaft. Die historischen Bedingungen des Stalinismus*, Frankfurt am Main, 1977 та ін.

тисяч кваліфікованих спеціалістів працюють на громадських засадах в активі Рад народних депутатів, їх комісій і груп, у науково-технічних радах міністерств, відомств, підприємств та громадських організацій, за завданням партійних і радянських органів розробляють актуальні проблеми науки, техніки, культури, беруть участь у підготовці і прийнятті рішень на всіх рівнях.

Таким чином, твердження буржуазних фальсифікаторів про якесь ущемлення політичних прав інтелігенції у Радянському Союзі є абсолютно безпідставним і не витримує ніякої критики. Навпаки, Комуністична партія зацікавлена в найширшому залученні спеціалістів до участі в управлінні державою і створює для цього всі умови.

Слідом за антикомуністичними ідеологами заперечують союз інтелігенції з робітничим класом і ревізіоністи, хоч, прикидаючись «марксистами», вони змушені формально визнавати його необхідність. В дійсності ж ревізіоністи використовують лише зовнішню форму такого союзу, вкладаючи в неї реакційний, антиленінський зміст, — вихолощують основну політичну спрямованість союзу — боротьбу за соціалізм, відкидають його ідейну основу — марксизм-ленізм, заперечують керівну роль у ньому робітничого класу і його партії. Саме так діяли праві та ревізіоністські угруповання в Чехословаччині у 1968—1969 рр., закликаючи робітників до єднання з буржуазною інтелігенцією для боротьби проти соціалізму і Комуністичної партії. Наприклад, контрреволюціонер І. Світак, який у той час очолював одну з найреакційніших організацій — так званий «клуб безпартійних активістів», а пізніше втік до США, висунув лозунг: «Робітники та інтелігенція, об'єднаймося проти апарату і апаратчиків». Справжній зміст цих ворожих закликів, спрямованих проти робітничого класу та його Комуністичної партії, викрив Генеральний секретар ЦК КПЧ товариш Г. Гусак на травневому Пленумі ЦК в 1969 р.

У так званому «новому історичному блоці», що його проповідує французький ревізіоніст Р. Гароді, провідна роль відводиться не пролетаріатові, а буржуазній інтелігенції.

Далека від марксизму й позиція в цьому питанні маоїстів. В останні роки вони неодноразово закликали інтелігенцію до згуртування з робітниками та селянами, але на практиці проводять протилежну лінію — нацьковують маси трудящих на інтелігенцію, щоб виправдати свої дискримінаційні та репресивні заходи щодо неї. «Союз» робітників з інтелігенцією потрібний маоїстам для того, щоб залякати її, перетворити у сліпе знаряддя своєї антинародної, гегемоністської політики.

Таким чином, ревізіоністські погляди на співробітництво робітничого класу з інтелігенцією дуже близькі до відверто антикомуністичних і в такій же мірі абсолютно неспроможні. Вони відбивають спроби ідеологів імперіалістичної буржуазії та їх пособників ослабити і підірвати цю співдружність у країнах соціалізму, перешкодити її розвитку в капіталістичному суспільстві.

Всупереч ідеологічним диверсіям «радянологів» союз робітничого класу з інтелігенцією, як і з усіма трудящими, довів свою життєздатність в СРСР та в інших соціалістичних країнах, ставши однією з найважливіших умов перемоги нового суспільного ладу. Дедалі більшого розвитку набуває цей союз і в країнах розвинутого капіталізму, де поступово відбувається економічне й політичне зближення працівників фізичної і розумової праці, корінні інтереси яких переплітаються в класовій боротьбі проти монополістичної буржуазії.

Тому цілком закономірно, що саме в сучасних умовах міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій 1969 р. висунула стратегіч-

ний лозунг союзу працівників розумової і фізичної праці — союзу, який стає дедалі більшою силою в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес, за демократичний контроль над виробництвом, установами культури та інформації, за розвиток освіти в інтересах народу²⁹.

Величезний вплив на прогресивні кола буржуазних країн справляє непорушний братерський союз робітничого класу, селянства та інтелігенції СРСР, де працівники як фізичної, так і розумової праці мають усі умови для розвитку своїх творчих здібностей і талантів на благо радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії будує комунізм.

М. Е. Добрускін

ЛЕНИНСКАЯ ИДЕЯ СОДРУЖЕСТВА РАБОЧЕГО КЛАССА
С ИНТЕЛЛИГЕНЦИЕЙ В КОММУНИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Р е з ю м е

В статье исследуется ленинское теоретическое наследие о союзе и содружестве рабочего класса с интеллигенцией в социалистическом и коммунистическом строительстве, показано осуществление ленинских положений по данному вопросу в СССР. Этот процесс рассматривается на фоне союза всех трудящихся при руководящей роли рабочего класса. В статье показано, как, развивая ленинские взгляды, КПСС претворяет их в жизнь в условиях зрелого социализма. Дается критика антиленинских взглядов по исследуемой проблеме.

²⁹ Див.: Международное Сопещание коммунистических и рабочих партий. М., 1969, стор. 26.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ XVI З'ЇЗДУ ВКП(б)

Комуністична партія Радянського Союзу пройшла великий і славний шлях героїчної боротьби і всесвітньо-історичних перемог. Важливіми віхами її історії є з'їзди партії.

Визначну роль у житті Країни Рад відіграв XVI з'їзд ВКП(б), який відбувався у Москві з 26 червня по 13 липня 1930 р. Це був з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. До нього ґрунтовно готувалися партія, всі її місцеві організації. У зв'язку із складністю завдань соціалістичної реконструкції Центральний Комітет ВКП(б), виконуючи рішення попереднього з'їзду, зосереджував зусилля партії на необхідності дальшого поліпшення керівництва розвитком народного господарства і культури. Нагромаджений досвід партійної роботи в ході соціалістичного будівництва був надбанням усієї партії.

Напередодні XVI з'їзду ВКП(б) відбулися з'їзди Комуністичних партій союзних республік і крайові та обласні звітно-виборні партійні конференції. На них було обговорено доповіді про роботу ЦК і ЦКК ВКП(б), а також звіти місцевих керівних партійних органів, докладно розглянуто питання про розвиток промисловості, сільського господарства і культурне будівництво, про діяльність громадських організацій. Делегати з'їздів і конференцій повністю схвалювали політичну лінію і організаційну роботу ЦК ВКП(б), накреслені заходи, які були спрямовані на поліпшення організаційно-партійної і політичної діяльності в масах. За місяць до відкриття XVI з'їзду партії були опубліковані тези доповідей ЦК з питань колгоспного руху і піднесення сільського господарства, про хід виконання плану першої п'ятирічки промисловістю і завдання профспілок у реконструктивний період.

В роботі XVI з'їзду ВКП(б) взяли участь 1268 делегатів з ухвальним голосом і 891 делегат — з дорадчим. Вони представляли 1 972 483 члени і кандидати в члени партії. Від КП(б)У на з'їзді були присутні 206 делегатів з ухвальним і 71 з дорадчим голосом¹⁻².

Партія йшла до з'їзду з конкретно ленінською програмою соціалістичної реконструкції народного господарства, в якій дальшому розгортанню індустріалізації та становленню колгоспного ладу відводилося провідне місце. Відповідальними завданнями партії у той період були: визначити конкретні шляхи здійснення розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту, згуртувати свої ряди, науково показати безпідставність прагнень опозиції збити більшовиків з ленінського шляху, зміцнити внутрішнє й міжнародне становище Країни Рад. Ці питання включив у свій порядок денний XVI з'їзд ВКП(б). На ньому було заслухано й обговорено звіти ЦК, ЦКК і делегації ВКП(б) у ВККІ, питання про

¹⁻² XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенографический отчет. М.—Л., 1930, с. 598, 749—781.

виконання п'ятирічного плану промисловості, про колгоспний рух і піднесення сільського господарства, про завдання профспілок у реконструктивний період. За дорученням ЦК ВКП(б) з доповідями на з'їзді виступили Й. В. Сталін, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев, Я. А. Яковлев, В. М. Молотов, М. М. Шверник та ін.

У політичному звіті ЦК ВКП(б) було глибоко проаналізовано міжнародне і внутрішнє становище Радянського Союзу, викладено позицію Центрального Комітету партії щодо головних проблем соціалістичного будівництва. Цей важливий документ став результатом колективної творчості ЦК, узагальненням досвіду, нагромадженого партією більшовиків у боротьбі за утвердження і розвиток нового, соціалістичного ладу. Принципові положення політичного звіту ЦК ВКП(б) ґрунтувалися на ідеях В. І. Леніна і являли собою дальшу конкретизацію творчих завдань будівництва соціалізму в нашій країні.

Цілком і повністю схваливши політичну лінію і роботу Центрального Комітету партії, з'їзд відзначив, що за звітний період СРСР перейшов від відбудовного до реконструктивного періоду і ввійшов у смугу гігантського розгортання соціалістичного будівництва; в капіталістичних же країнах у цей час стався перелом у бік економічного занепаду³. Міжнародне становище, підкреслювалося на з'їзді, характеризувалося дальшим розхитуванням часткової стабілізації капіталізму, загостренням суперечностей імперіалістичної системи, зростанням небезпеки імперіалістичних воєн. Результатом нової економічної кризи у країнах капіталу стало різке погіршення становища трудящих мас. В ряді країн відбувався процес фашизації буржуазно-демократичного устрою, перетворення соціал-демократії в пряме знаряддя придушення робітничого класу. Найяскравішим виявом загального глибококризового стану капіталізму була американська економічна криза, що переросла у світову.

У той час, коли капіталістичний світ переживав великі труднощі в розвитку економіки, радянська система господарства засвідчувала свою величезну перевагу. Соціалістична промисловість розвивалася високими темпами. Так, якщо у 1927/28 господарському році було введено в дію тільки 59 нових об'єктів, то у 1930 — уже 221⁴. Всього лише близько 6 років потрібно було для того, щоб досягти рівня промислового розвитку 1913 р. У 1930 р. валова продукція промисловості перевищила цей рівень у 1,9 раза, а по виробництву засобів виробництва — у 2,8 раза⁵.

На XVI з'їзді ВКП(б) відмічалось, що деякі галузі промисловості, особливо чорна металургія, ще відстають від розвинутих капіталістичних країн за рівнем промислового виробництва. Виходячи з цього, було наголошено на необхідності дальшого всемірного розвитку промисловості, насамперед важкої індустрії. З'їзд схвалив нові, підвищені завдання плану першої п'ятирічки. Згідно з ними обсяг продукції всієї великої промисловості за перші два роки п'ятирічки мав збільшитися на 59, а важкої — на 88% (до перегляду ж ці показники становили, відповідно, 43 і 58,4%)⁶.

Ці небували в історії темпи розвитку промисловості намагаються всляк фальсифікувати буржуазні історики та економісти. Найбільшого поширення набула так звана «теорія спадкоємності» індустріаліза-

³ Там же, стор. 712; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954. Ч. III, с. 12.

⁴ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 479.

⁵ Промышленность СССР: Статистический сборник. М., 1954, с. 32.

⁶ КПРС в резолюціях..., ч. III, с. 37.

ції. Її автори стверджують, нібито соціалістична індустріалізація СРСР є продовженням капіталістичної індустріалізації в Росії в дусі її тодішніх традицій: використання багатих людських і сировинних ресурсів країни, широкого залучення іноземного досвіду та іноземної допомоги. «Росія, — пише американський економіст Роберт Аллен, — могла зростати за будь-якого ладу..., в останню чверть XIX століття промисловий розвиток Росії відбувався не меншими темпами, ніж у період радянського зростання»⁷.

Історичні факти переконливо свідчать про цілковиту безпідставність такого твердження. За час після реформи 1861 р. і до 1913 р. середньорічні темпи розвитку промисловості в Росії становили 5,4%, а за період першої п'ятирічки — 19,2%⁸. Не відповідають дійсності й висловлювання деяких буржуазних суспільствознавців, нібито підвищення темпів зростання промисловості характерне взагалі процесу індустріалізації незалежно від того, в рамках якого соціального ладу він відбувається. Так, західнонімецький економіст Вальтер Гільдебрандт, визнаючи, що темпи промислового розвитку в СРСР були дуже високі протягом п'ятирічок, додає, однак, що ці темпи можна порівняти з фазами розвитку західноєвропейської, північноамериканської і японської промисловості в період, коли панувала бурхлива підприємливість⁹. Проте фактичні дані не підтверджують цих висновків. Наприклад, якщо в СРСР середньорічні темпи зростання промислового виробництва у 1929—1940 рр. (під час здійснення індустріалізації) становили 16,8%, то в США у 1885—1913 рр. (в період «гарячкової підприємливості») — 5%, в Західній Європі (1870—1900 рр.) — 3,7%¹⁰.

Заперечуючи те, що високі темпи розвитку промисловості в Радянському Союзі зумовлені насамперед перевагами соціалістичної системи господарювання, наші ідейні противники, однак, замовчують факти співдружності і взаємодопомоги народів Країни Рад в роки соціалістичної реконструкції, розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту.

XVI з'їзд партії відзначив, що життєво необхідною умовою швидкої індустріалізації країни є створення на Сході другої вугільно-металургійної бази — Урало-Кузнецького комбінату. Учасники з'їзду палко підтримали рішення ЦК з даного питання. Делегати від КП(б)У, зокрема П. П. Постишев, В. Я. Чубар, К. В. Сухомлин та інші, доповіли XVI з'їздові ВКП(б), що це рішення було одностайно схвалене XI з'їздом КП(б)У. В одностайно прийнятій резолюції «Про виконання п'ятирічного плану промисловості» відзначалося, що XVI з'їзд цілком схвалює постанову ЦК ВКП(б) про другу вугільно-металургійну базу¹¹.

Виходячи з настанов XVI з'їзду партії, трудові колективи Дніпропетровська, Донецька, Харкова та інших промислових центрів УРСР, керовані партійними організаціями, у стислі строки виконували замовлення для Магнітогорського і Кузнецького металургійних комбінатів. Промислові підприємства Придніпров'я майже на два місяці раніше наміченого строку виготовили основне устаткування для двох доменних печей «Магнітки». Велику допомогу Радянська Україна подала висококваліфікованими кадрами робітників. Так, у липні 1931 р. на Дніпропетровському заводі металоконструкцій був сформований загін удар-

⁷ Основные закономерности построения социалистической экономики, М., 1967, с. 246.

⁸ История социалистической экономики СССР. М., 1977. Т. 3, с. 104.

⁹ Там же, с. 105.

¹⁰ Основные закономерности построения социалистической экономики, с. 248.

¹¹ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 108, 168, 504.

ників, який взяв участь у спорудженні Магнітогорського комбінату. Самовіддану працю цього загону високо оцінила громадськість Магнітогорська. Його міська Рада звернулася до трудівників Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Донецька, Маріуполя, Макіївки, Єнакієвого з проханням направити на нові металургійні заводи «Магнітки» кваліфікованих робітників. На цей заклик гаряче відгукнулося багато підприємств УРСР. Тисячі патріотів Радянської Вітчизни допомагали споруджувати другу вугільно-металургійну базу¹².

З метою успішного здійснення завдань соціалістичної індустріалізації з'їзд закликав до широкого обміну досвідом між підприємствами і галузями виробництва, до взаємної допомоги між республіками, краями й областями. Виготовлені в містах і промислових центрах Російської Федерації верстати, електроустаткування, апаратура та інше устаткування направлялися на новобудови України. Радянські республіки Закавказзя постачали її нафтопродуктами, Білорусія — лісоматеріалами і т. д. Зусиллями багатьох колективів трудящих Москви, Ленінграда, Сталінграда та інших промислових центрів створювалося устаткування для Дніпрогесу, оснащувалися інші електростанції, що споруджувалися в УРСР. Понад 100 підприємств країни поставляли будівництву Харківського тракторного заводу устаткування і різні матеріали¹³. Весь виробничо-технічний досвід, нагромаджений підприємствами Російської Федерації, передавався заводам України, які мали бути здані в експлуатацію. Особливо багато цінного здобув для себе ХТЗ, направивши своїх представників на Сталінградський тракторний завод. Понад 600 виробничників освоювали там нову технологію. Близько 100 наладчиків навчалися тракторному виробництву в Ленінграді на Кіровському заводі, що був піонером радянського тракторобудування¹⁴. «Братерське співробітництво радянських народів, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, згадуючи роки початку соціалістичної реконструкції, — продовжувало зростати і міцніти в ході будівництва соціалізму, в спільній праці на будовах Дніпрогесу і Турксіб, Магнітки і Сталінградського тракторного, на шахтах Донбасу і домнах Запоріжжя, по всій нашій країні, яка стала велетенською соціалістичною будсвою»¹⁵.

Швидкий темп індустріалізації вимагав мобілізації всіх сил радянського народу. Заклик ВКП(б) спрямувати всі зусилля на здійснення соціалістичної реконструкції народного господарства був з натхненням зустрінутий трудящими країни. Свідченням тому стало масове соціалістичне змагання. Ще на початку 1930 р., готуючись до свого XVI з'їзду, партія підтримала рух робітничого класу за оголошення Ленінського призову ударників. Більшість учасників соцзмагання вступили в ударні бригади. За короткий час (півтора — два місяці) в СРСР налічувалося вже понад 1,5 млн. ударників¹⁶. На Україні в кінці 1929 — на початку 1930 р. їх кількість перевищувала чверть мільйона чоловік¹⁷. Ударництво поширилося по всій країні, охопивши не тільки окремі групи робітників, а й цілі цехи, заводи. На XVI з'їзді відзнача-

¹² Исторический опыт Коммунистической партии по осуществлению ленинского плана социалистической индустриализации СССР: Материалы симпозиума 17—18 июня 1969 года. М., 1971, с. 216.

¹³ За индустриализацию, 1930, 18 дек.

¹⁴ Исторический опыт Коммунистической партии по осуществлению ленинского плана социалистической индустриализации СССР, с. 215.

¹⁵ Брежнев Л. И. Лениным курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 155.

¹⁶ Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма. М., 1979, с. 74.

¹⁷ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 389.

лося, що «...ударні бригади і ударники — ці герої праці — є тими передовими шеренгами, спираючись на які партія і профспілки повинні залучити всю масу робітників до боротьби за соціалістичну перебудову господарства, за реконструкцію промисловості, за цілковите викорчовування коренів капіталізму»¹⁸. Ленінський призов ударників, що супроводжувався масовим вступом кращих з них у ряди партії, поява таких форм виробничої активності робітників, як зустрічний промфіплан, громадський буксир, госпрозрахункові бригади тощо, відкрили нову сторінку в історії соціалістичного змагання.

XVI з'їзд ВКП(б) всебічно розглянув питання про роль і завдання профспілок у період широкого наступу соціалізму. У спеціальному рішенні з'їзду говорилося про те, що розвиток соцзмагання, поліпшення діяльності виробничих нарад на підприємствах, посилення боротьби з браком і витратами у виробництві, з бюрократизмом і косністю — головне завдання профспілок у період реконструкції.

Велике значення в розгортанні наступу соціалізму по всьому фронту мало становлення колгоспного ладу на селі. На початок роботи з'їзду колективізація в основних зернових районах охопила 40—50% селянських господарств, проти 2—3% — весною 1928 р. Посівна площа колгоспів збільшилася до 35 млн. гектарів, порівняно з 1,5 млн. — у 1928 р.¹⁹ На 1 лютого 1930 р. в Українській РСР було колективізовано 30,7% селянських господарств і усуспільнено 31,6% орної землі, а кількість районів суцільної колективізації зросла до 180²⁰. XVI з'їзд розглянув усю сукупність проблем, зв'язаних з розвитком сільського господарства. По-новому ставилося на з'їзді, зокрема, питання про соціальну опору Радянської влади на селі. Якщо раніше вона спиралася на бідніше селянство і середняк був союзником робітничого класу, то тепер у районах суцільної колективізації все колгоспне селянство стало, як відзначив з'їзд, «справжньою і міцною опорою Радянської влади»²¹. З'їзд схвалив перехід до політики ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації.

У виступах М. І. Калініна, С. М. Будьонного, О. Г. Шліхтера та інших делегатів з'їзду було переконливо показано, що соціалістичні відносини в СРСР успішно утверджуються в сільському господарстві, спираючись на швидко зростаючий соціалістичний сектор — колгоспи і радгоспи. Делегат М. Н. Демченко, доповідаючи про хід колективізації на Україні, відзначив, що на час з'їзду в республіці об'єдналося в колгоспи близько 2 млн. бідняків і середняків, що колективне сільське господарство досягло істотних успіхів²². Велику роль у цьому відіграли машинно-тракторні станції, які були однією з найбільш прийнятних форм подання матеріально-технічної допомоги колгоспникам в обробітку землі з боку держави. Так, якщо з допомогою першої МТС у 1928 р. було посіяно лише 2 тис. гектарів ярових культур, то навесні 1930 р. (коли налічувалося вже кілька сотень МТС) — 5 млн. гектарів²³.

Радянське селянство широко підтримувало політику партії і уряду щодо перебудови села на соціалістичних засадах. Ось що, наприклад, говорилося у рапорті з'їздові від ста тисяч колгоспників Кіровоградського округу: «Тільки колективна праця, тільки колгоспи могли дати такі результати у весняну посівну кампанію, як перевищення посівної

¹⁸ КПРС в резолюціях..., ч. III, с. 60.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 403.

²¹ КПРС в резолюціях..., ч. III, с. 50.

²² XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 602—605.

²³ Там же, с. 639—640.

площі на 120 тис. гектарів проти рекордного в нашому окрузі 1927 р.»²⁴.

Закріплення успіхів колективізації і дальше її розгортання можливі були лише при умові неухильного додержання ленінських принципів соціалістичного перетворення сільського господарства, на базі зміцнення союзу робітничого класу і бідноти з середняком. З'їзд рішуче засудив помилки і прорахунки в ході проведення колективізації. Захопившись першими успіхами, керівники місцевих органів не завжди враховували різноманітність умов і готовність селян до вступу в колгоспи. Інколи порушувався ленінський принцип добровільності. Зважаючи на те, що весною 1930 р. подекуди мали місце відходи від колгоспів частини селянства (головним чином несвідомої), ВКП(б) дала настанову партійним організаціям усіляко допомагати одноосібним бідняцько-середняцьким господарствам, продовжуючи роз'яснювальну роботу і залучаючи їх в колгоспи²⁵.

Завдяки заходам, що їх вжив ЦК ВКП(б), та роботі, проведеній місцевими партійними організаціями, помилки й перегини було ліквідовано. Вони мали тимчасовий характер і не могли істотно позначитися на тому великому повороті, який відбувався в житті села. В колгоспах об'єдналася найбільш стійка частина трудящого селянства, яка твердо стала на шлях соціалізму.

Усунувши помилки й перегини в колгоспному будівництві, партія закріпила успіхи колективізації. На 1 липня 1930 р. у країні налічувалося вже близько 86 тис. колгоспів, які об'єднували 6 млн. селянських господарств²⁶. «У процесі колгоспного будівництва, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — ми не уникнули певних помилок. Але це були помилки пошуку, помилки через відсутність досвіду. Партія сама сміливо викривала помилки, відкрито говорила про них народові і виправляла їх. На жаль, ще й досі є любителі перебільшувати недоліки у великій революційній справі»²⁷.

Буржуазні політики і псевдотеоретики не перестають зводити наклепи на колгоспний лад, всіляко вихваляючи приватне підприємництво. Одним з перших фальсификаторів аграрної політики Радянської влади, зокрема будівництва перших колективних господарств, був горезвісний К. Каутський, про якого В. І. Ленін ще у 1918 р. писав: «...Каутський зовсім перекутив справу і подав німецькому читачеві в абсолютно фальшивому вигляді аграрну політику і аграрне законодавство пролетарської держави в Росії»²⁸. У 1930 р. цей ренегат видав книжку «Більшовизм у тупику», що містила жахливі перекозачення суті політики Радянської держави, будівництва соціалізму в нашій країні. «Радянська Росія, — пророкував він, — не може створити життєздатного сільськогосподарського виробництва у великих розмірах»²⁹. До речі, багато антимарксистських концепцій, «творцями» яких були лідери правої соціал-демократії, покладено в основу й сучасних перекозачень історії колективізації.

Нинішні фальсифікатори свідомо ігнорують факти, тенденційно показують хід подій, що відбувалися в 30-х роках. Так, американський «дослідник» С. Прокопович, розглядаючи динаміку колективізації

²⁴ Там же, с. 526.

²⁵ КПРС в резолюціях..., ч. III, с. 56.

²⁶ История социалистической экономики СССР, т. 3, с. 373.

²⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 2, с. 466.

²⁸ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Нові збір. творів, т. 37, с. 306.

²⁹ Цит. за кн.: Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. М., 1974, с. 305.

сільського господарства в СРСР, обмежився даними про кількість кооперативних господарств з 1 липня 1928 р. по 10 березня 1930 р. При цьому, штучно роздуваючи факти тимчасового відпливу частини селян з фактично неіснуючих колгоспів, він навмисно замовчує документи про ліквідацію перегинів і викривлень у колгоспному будівництві, а також нове піднесення колгоспного руху у 1930 р.³⁰ Подібна підтасовка фактів потрібна йому для «обґрунтування» абсолютно безпідставної тези про «провал» у Радянському Союзі політики колективізації селянських господарств. Однак насправді ніяких провалів у здійсненні колективізації в СРСР не було. Не витримали перевірки часом й інші «пророцтва» ворогів Радянської держави.

Підбиваючи перші підсумки соціалістичних перетворень у сільському господарстві, XVI з'їзд ВКП(б) відзначив, що «минулі від часу XV з'їзду партії 2 1/2 роки були періодом величезного перелому в розвитку сільського господарства СРСР», і підкреслив, що «партія *перейшла* від попередньої політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів на селі до нової політики — політики *ліквідації куркульства*»³¹⁻³².

Успіхи у будівництві соціалізму, досягнуті в період між XV та XVI з'їздами ВКП(б), стали можливими завдяки науково обґрунтованій, послідовній лєнінській політиці Комуністичної партії, авторитет і керівна роль якої неухильно зростали. Ряди ВКП(б) постійно поповнювали кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Лише за звітний період до її лав було прийнято майже 603 тис. робітників. Якщо на час XV з'їзду ВКП(б) робітниче ядро в партії становило 57,8%, то напередодні XVI з'їзду — вже 68,2%³³. Таким чином, рішення листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) про те, щоб не пізніше кінця 1930 р. не менше половини членів партії становили робітники з виробництва, було успішно виконане. Вирішальні ділянки народного господарства країни зміцнювалися за рахунок комуністів. У промисловості і на транспорті працювало майже 862 тис. членів партії, а в сільському господарстві — понад 362 тис. Зміцніла основа ВКП(б) — партійні осередки. Напередодні з'їзду їх діяло більше 56,5 тис., а кандидатських груп — понад 4,4 тис. На підприємствах створювалися цехові осередки, число яких уже досягало 6436. У колгоспах і радгоспах працювало майже 9 тис. виробничих партосередків³⁴.

Протягом звітного періоду пожвавилось внутріпартійне життя, поліпшилося керівництво місцевими партійними організаціями. За цей час була обстежена робота 71 парторганізації, на Політбюро, Оргбюро і Секретаріаті ЦК ВКП(б) заслухано 64 доповіді місцевих організацій, стало практикуватися посилення на промислові підприємства і в колгоспи для подання допомоги їх партійним осередкам оргпартгруп, до яких входили переважно відповідальні працівники. Загалом таких оргпартгруп було відряджено 80 (1840 чол.). Система посилення оргпартгруп почала практикуватися подекуди і на місяцях. Виправдав себе також метод широкого залучення комуністів до обстеження діяльності окремих партійних організацій Центральним Комітетом ВКП(б). Зокрема, в перевірці роботи Дніпропетровської окружної партійної організації взяло участь близько 2 тис. чол.³⁵

³⁰ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926—1932 гг. М., 1960, с. 321—322.

³¹⁻³² КПРС в резолюциях..., ч. III, с. 49.

³³ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 83.

³⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1973. Т. 4, кн. 2, с. 78.

³⁵ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 81.

Враховуючи зростаючу роль партії в будівництві соціалізму, з'їзд приділив велику увагу дальшому зміцненню ідейної і організаційної єдності її лав, удосконаленню форм і методів її роботи. У період між XV і XVI з'їздами ВКП(б) єдність і боездатність лав партії зміцнювалися не тільки шляхом удосконалення організаційної роботи та їх кількісного зростання. Водночас вона позбавлялася тих, хто не заслуговував високого звання комуніста. З цією метою поряд з повсякденною діяльністю контрольних партійних комісій, спрямованою на організаційне зміцнення партії, у 1927 р. проводився всесоюзний партійний перепис, у 1928 р. — перевірка кандидатського складу радянських і вузівських осередків, а у 1929—1930 рр. — генеральна чистка партії. Всесоюзний партійний перепис дав змогу ЦК ВКП(б) і місцевим партійним органам визначити партійний прошарок в окремих галузях промисловості, на селі, в установах, освітній рівень комуністів, соціальний і національний склад партії тощо. Перевірка кандидатського стажу радянських і вузівських осередків значною мірою сприяла очищенню їх від класово та ідейно чужих елементів. Вживалися заходи для усунення виявлених недоліків, поліпшення роботи осередків, підвищення рівня керівництва ними з боку партійних комітетів.

Найважливішим заходом по очищенню партії від ворожих елементів була її друга генеральна чистка, необхідність проведення якої зумовлювалася тим, що в цей час розгортався наступ соціалізму по всьому фронту. Тому треба було в першу чергу позбавитися замаскованих ворогів — троцькістів, правих ухильників, націоналістів і прибічників інших антипартійних груп; закоренілих бюрократів та осіб, що примазалися до партії і були зв'язані з класовими ворогами; осіб, які використовували звання комуніста лише для особистих корисливих цілей. Чистка проводилася на відкритих партійних зборах з участю широких мас трудящих, що давало можливість глибше викривати недоліки, виявляти ідейно чужі елементи. Щодо цього В. І. Ленін зазначав: «Чистити партію, зважаючи на вказівки безпартійних трудящих, — справа велика. Вона дасть нам серйозні результати. Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше, зробить її авангардом, міцніше зв'язаним з класом, більш здатним вести його до перемоги серед безлічі труднощів і небезпек»³⁶. За неповними даними, у роботі зборів, присвячених чистці, які відбулися в партійних організаціях України, активну участь взяло близько 2 млн. безпартійних³⁷. У результаті чистки з партії було виключено близько 8% її складу³⁸. Водночас у партію приймали кращих представників робітничого класу і селянства. «Авторитет партії в результаті чистки, — заявив на з'їзді Г. К. Орджонікідзе, — виріс величезною мірою»³⁹.

Важлива роль у підвищенні політичної активності комуністів, усіх трудящих, посиленні їх боротьби за створення фундаменту соціалістичної економіки належала ідейно-політичній роботі партії. Тому не випадково XVI з'їзд партії приділив їй велику увагу. На час з'їзду в мережі партійної освіти навчалось 1100 тис. чол., тобто за три роки їх кількість зросла на 42%. Для 200 тис. молодих комуністів, що вступили до ВКП(б) під час ленінського набору, було створено спеціальну мережу партшкіл⁴⁰. Крім того, діяли гуртки поточної політики, вечірні радпартшколи і комвузи, заочні курси марксизму-ленізму, курси пе-

³⁶ Ленін В. І. Про чистку партії. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 115.

³⁷ Коломийченко І. І., Потеряйко Я. І. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии. К., 1979, с. 127.

³⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1976, с. 380.

³⁹ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 323.

⁴⁰ Там же, с. 85.

репідготовки та ін. Слухачі різних ланок системи партійної освіти стали дедалі частіше використовувати набуті теоретичні знання на практиці. Для поліпшення роботи місцевих парторганізацій велике значення мало відродження на місцях пропагандистських груп. Але якщо раніше вони безпосередньо керували низовою ланкою партосвіти, то в 1930 р. працювали головним чином з пропагандистським активом.

Констатуючи певні успіхи в ідейно-політичній роботі, з'їзд разом з тим відзначив, що ідейно-політичний рівень значної частини партійних кадрів все ще залишався недостатнім. Про це свідчили, зокрема, перегини у ставленні до середняка під час колективізації, виявлені в період чистки недоліки в організації виховної роботи тощо. Тому з'їзд поставив завдання всіляко поліпшувати підготовку партійних кадрів, підвищувати відповідальність партійних комітетів за організацію ідейно-політичної роботи.

На час роботи XVI з'їзду ВКП(б) партія добилася розв'язання складних завдань соціалістичного будівництва завдяки неухильному проведенню ленінської генеральної лінії, нещадній боротьбі на два фронти — проти троцькізму і правого ухилу як головної небезпеки в той період. З'їзд зазначив, що троцькізм цілком скотився на контрреволюційні, меншовицькі позиції. Опинившись за кордоном, Троцький та його прибічники розгорнули шалену кампанію проти ВКП(б) і Радянської держави.

Правий ухил протиставив генеральній лінії партії свою відверто опортуністичну лінію, що фактично вела до капітуляції перед куркульсько-капіталістичними елементами. З'їзд цілком і повністю схвалив заходи ЦК по боротьбі з троцькізмом і правим ухилом, заходи, що забезпечили збереження єдності партійних лав на основі принципів марксизму-ленізму, проведення генеральної лінії ВКП(б). З'їзд оголосив погляди правої опозиції несумісними з належністю до ВКП(б).

Делегати, які взяли участь у дебатах, і ті, що вітали з'їзд від імені колективів підприємств, колгоспів, установ, викривали антиленінську суть правого ухилу і гнівно засуджували його. П. П. Постишев, доповідаючи про підготовку КП(б)У до XVI з'їзду партії, зазначав: «Українська партійна організація одностайно дала більшовицьку відсіч всім... виявам опортунізму»⁴¹⁻⁴². Виступаючи від імені більшовиків Сибіру, Р. І. Ейхе підкреслював, що комуністи краю на передз'їздівській конференції одностайно схвалили генеральну лінію партії і засудили погляди опозиції⁴³. У привітаннях-рапортах, що надходили на адресу з'їзду від шахтарів і металургів Донбасу, колгоспників Північного Кавказу, воїнів Червоної Армії і військових моряків, будівельників Турксибу і запорізького заводу «Комунар», учених сільськогосподарської Академії наук ім. В. І. Леніна, Товариства колишніх політкаторжан та багатьох інших, також палко схвалювалася рішуча боротьба партії проти залишків троцькізму і правого ухилу.

У зв'язку із загостренням класової боротьби в умовах розгортання наступу соціалізму по всьому фронту з'їзд відзначив певну активізацію в рядах партії національних ухилів — у бік великодержавного і місцевого націоналізму. Головну небезпеку, вказувалося в його рішеннях, являв собою великодержавний ухил. Його представники, прикриваючись прапором інтернаціоналізму, намагалися ревізувати основи ленінської національної політики, відображаючи тим самим марні надії відживаючих класів панівної раніше великоруської нації повернути

⁴¹⁻⁴² Там же, с. 109.

⁴³ Там же, с. 115.

втрачені привілеї. Поряд з цим подекуди активізувалися й місцеві націоналісти, що певною мірою могло негативно вплинути на єдність народів СРСР у їх спільній боротьбі за побудову соціалізму. Ще до з'їзду партія провела велику роботу, спрямовану на викриття ворожої ленінізмові суті національних ухилів, на зміцнення дружби народів Країни Рад. Про це йшлося у звітній доповіді ЦК ВКП(б), виступах Й. М. Варейкіса, П. І. Голощокіна, А. І. Ікрамова, С. В. Косіора, П. П. Постишева, М. Г. Цхакая та інших делегатів. У резолюції з'їзду на звітну доповідь ЦК ВКП(б) підкреслювалося, що партія повинна посилити боротьбу з обома ухилами в національному питанні і з примирнським ставленням до них. Разом з тим з'їзд особливу увагу звернув на практичне втілення ленінської національної політики, будь-яке усунення елементів національної нерівності і широкий розвиток національних культур народів СРСР⁴⁴. Ці заходи з величезним задоволенням сприйняли трудящі всіх союзних республік.

Значення XVI з'їзду ВКП(б) полягало, насамперед, у тому, що на основі Програми партії, ленінських ідей він визначив найголовніші завдання в галузі господарського будівництва, націлив зусилля партії, робітничого класу, всіх трудящих країни на боротьбу за форсування темпів соціалістичної індустріалізації, завершення колективізації сільського господарства, створення матеріально-технічної бази соціалізму.

Практика соціалістичного і комуністичного будівництва повністю підтвердила життєву силу ленінських принципів соціалістичного господарювання. Величезні досягнення радянського суспільства нерозривно зв'язані з планомірним розвитком його народного господарства. Все більше зростає, як і передбачав В. І. Ленін, роль науково обгрунтованого планування. Керуючись ленінськими ідеями, враховуючи особливості сучасного етапу розвитку країни, партія розробила довготривалу економічну стратегію, визначила свою вищу мету і головні засоби її досягнення, невтомно вдосконалює планування, господарський механізм з метою кращого використання можливостей розвинутого соціалізму.

Відзначаючи 50-річчя XVI з'їзду ВКП(б), партія і народ пишуться тим, що його рішення успішно втілені в життя, а ідеї знайшли свій дальший розвиток. Ідучи по ленінському шляху, КПРС бачить головне завдання у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Велетенське зростання продуктивних сил у нашій країні, розгортання науково-технічної революції постійно вимагають дальшого вдосконалення форм і методів партійного керівництва. У непорушній ідейній та організаційній згуртованості партії — найважливіше джерело її непереможності, запорука успішного розв'язання грандіозних завдань комуністичного будівництва. Комуністична партія, весь радянський народ ідуть назустріч черговому, XXVI з'їзду КПРС монолітно згуртованими навколо ленінського Центрального Комітету, його Політбюро на чолі з вірним ленінцем товаришем Л. І. Брежнєвим.

И. И. Коломийченко

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ XVI СЪЕЗДА ВКП(б)

Резюме

Статья посвящена 50-летию XVI съезда партии, который вошел в историю как съезд развернутого наступления социализма по всему фронту.

⁴⁴ КПРС в резолюциях..., ч. III, с. 22.

35-річчя возз'єднання Закарпатської України з УРСР

М. В. ТРОЯН (Ужгород), А. А. ЧІЧУР (Ужгород)

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ У СКЛАДІ СРСР — ТОРЖЕСТВО ІСТОРИЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

35 років минуло з того дня, коли восторжествувала історична справедливість: віковична українська земля — Закарпаття возз'єдналася з Радянською Україною у складі СРСР.

Протягом століть населення Закарпаття знемагало під ярмом поневолювачів — угорських та австрійських феодалів. Наслідком колонізаторської політики була економічна, політична і культурна відсталість краю.

Вихід з надзвичайно тяжкого становища трудовий народ вбачав тільки у возз'єднанні з матір'ю-Україною. В ім'я цієї ідеї широкі народні маси Закарпаття вели гостру класову та національно-визвольну боротьбу, яка особливо активізувалася після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В результаті піднесення революційно-визвольної боротьби всіх національностей Австро-Угорщини наприкінці жовтня 1918 р. перемогла буржуазно-демократична революція, і Австро-Угорська монархія розпалась. Закарпаття залишилося у складі Угорщини, яка стала буржуазною республікою.

24 листопада 1918 р. була створена Комуністична партія Угорщини, до складу якої входила група комуністів Закарпаття. Трудящі створювали революційні Ради робітників і селян, які ставали органами боротьби за встановлення народної влади. 21 березня 1919 р. соціалістична революція перемогла в Угорщині, 22—23 березня того ж року Радянська влада була встановлена на більшій частині Закарпаття. Незважаючи на те, що Радянська влада на Закарпатті у 1919 р. проіснувала лише 40 днів, у країні були зроблені перші кроки в галузі політичних, економічних та культурних перетворень.

Міжнародній реакції за допомогою внутрішньої контрреволюції вдалося повалити Радянську владу в Угорщині й на Закарпатті. Проте сам факт її існування був свідченням нездоланності марксистсько-ленінських ідей. Наочно було підтверджено чення марксизму-ленізму про те, що Радянська влада є явищем не тільки російським, а й міжнародним. Робітники і селяни Закарпаття разом з трудящими Угорщини і Словаччини пройшли велику школу політичного виховання, набули практичного досвіду боротьби проти експлуататорів.

Опинившись всупереч своїй волі в складі буржуазної Чехословаччини, трудящі Закарпаття боролися за своє соціальне і національне

визволення під керівництвом Комуністичної партії, створеної в цій країні у травні 1921 р. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР надихали трудящих на класові бої. Справжніми їх вожаками були комуністи Іван Локота, Микола Сидоряк, Іван Мондок, Павло Терек, Олекса Борканюк, Василь Фушич, Еммануїл Кліма, Іван Туряниця та багато інших.

У другій половині 30-х років комуністи провели велику роботу по створенню єдиного народного демократичного антифашистського фронту. Але внаслідок Мюнхенської та Віденської змов імперіалістичних кіл на чолі з фашистською Німеччиною в листопаді 1938 р. угорські фашисти окупували південні райони Закарпаття, а в березні 1939 р. вони загарбали весь край. Однак навіть у надзвичайно тяжкий період фашистського поневолення трудящі не припинили боротьби, якою з підпілля керували комуністи. Визволення радянськими військами Східної Галичини у вересні 1939 р. і Північної Буковини у червні 1940 р. та возз'єднання цих земель з Радянською Україною у складі СРСР активізувало антифашистський, партизанський рух на Закарпатті.

Нова хвиля визвольної боротьби піднялась після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Партизанський рух на Закарпатті особливого розмаху набрав у 1943—1944 рр. У краї діяли партизанські загони і з'єднання Г. М. Володіна, І. Г. Мельникова, О. В. Тканка, В. П. Русина, Д. Усти, І. Прищепи, розвідувальна група Ференца Патакі та багато інших. Пліч-о-пліч боролися росіяни й українці, угорці й чехи, представники інших національностей, яких об'єднувала ненависть до фашизму, відданість справі міжнародної солідарності трудящих. Поряд з розгортанням партизанського руху комуністи створили широку мережу підпільних організацій.

Борючись за визволення від фашистського рабства, трудящі Закарпаття всі свої надії покладали на братерську допомогу радянського народу. І ця допомога прийшла восени 1944 р. в особі радянського солдата. Визвольну місію на Закарпатті здійснювали війська 4-го Українського фронту, які в жовтні 1944 року в запеклих боях оволоділи всіма перевалами через Карпати і, прорвавши фашистську лінію укріплень «Арпад», очистили територію краю від фашистських загарбників. Товариш Л. І. Брежнев, який у той час очолював політвідділ 18-ї армії, у своїй книзі «Мала земля» підкреслював, що населення Закарпатської України зустрічало воїнів як братів-визволителів¹. У боях за Закарпаття полягло 10060 радянських солдатів і офіцерів, 41387 чоловік було поранено, 1806 пропало безвісти². Закарпатці вічно шануватимуть імена таких героїв великої сім'ї братніх народів Радянського Союзу, як В. Абсадзе, М. Кобилев, С. Крипаев, М. Малащенко, М. Павленко, І. Підопригора, Г. Садницький, В. Філатов, К. Шаратов та багатьох інших, які віддали своє життя за свободу краю.

Визволення Закарпаття стало поворотним моментом в його історії. Влада перейшла до трудящих в особі Народних комітетів. Комуністична організація вийшла з підпілля і широко розгорнула політичну й організаторську роботу. Перед органами народної влади стояли важливі політичні та економічні завдання: возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР, націоналізація промислових підприємств і банків, конфіскація поміщицьких і церковних земель, відбудова народного господарства, допомога Червоній Армії в розгромі фашизму.

¹ Див.: Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля. К., 1978, с. 47.

² Закарпатська правда, 1970, 28 черв.

Трудящі Закарпаття вперше дістали реальну можливість самостійно вирішувати питання про своє майбутнє. На зборах приймалися рішення й резолюції, в яких робітники і селяни одностайно вимагали возз'єднання з Країною Рад. Так, представники трудящих міста Ужгорода, які зібралися 6 листопада 1944 р. на урочисті збори, присвячені 27-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, у своїх виступах одностайно висловили палке бажання возз'єднатися з Радянською Україною. Урочисті збори, які пройшли в обстановці великого піднесення, направили до Москви телеграму-подяку. В ній говорилося: «Наші думки і почуття завжди були з українським і російським народами, до наших єдинокровних братів спрямовані наші погляди і надії. Нашою віковичною мрією було і є жити єдиною дружною сім'єю з українським народом»³.

У резолюції Мукачівського Народного комітету, створеного 12 листопада 1944 р. у складі 43 чоловік, зазначалося: «Ми хочемо, щоб наш селянин був господарем своєї землі, щоб наші фабрики і заводи, які завжди знаходилися в чужих руках, працювали на користь нашого народу, щоб наша молодь і здібна інтелігенція з користю працювали на ниві розвитку нашої національної культури й освіти нашого підростаючого покоління, яке рветься до світла й знання. Всього цього ми можемо досягти тільки при одній умові: коли Закарпатська Україна увійде до вільної і щасливої сім'ї народів Радянського Союзу»⁴⁻⁵. Подібні резолюції були прийняті трудовим населенням усіх міст і сіл Закарпаття. У возз'єднанні з Країною Рад трудящі краю вбачали єдиний шлях до повного визволення від соціального і національного гніту.

Але в той час, коли широкі народні маси краю боролися за возз'єднання, представники лондонського чехословацького емігрантського уряду на чолі з міністром економіки і реконструкції Франтішеком Немцем повели підривну роботу. Приїхавши на Закарпаття 28 жовтня 1944 р., ці реакціонери зробили спробу створити в Рахівському, Тячівському, Хустському, Волівському та Севлюському округах чехословацькі буржуазні місцеві органи управління. Трудящі краю дали належну відсіч буржуазним найманцям і ще ширше розгорнули рух за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Для посилення керівної ролі комуністів у цьому русі необхідно було зміцнити комуністичну організацію, яка щойно вийшла з підпілля. Створювались окружні партійні організації. 12 листопада 1944 р. відбулася перша Мукачівська окружна партійна конференція, в якій взяли участь близько 200 комуністів від 21 сільської і міської партійних організацій⁶. 13 листопада 1944 р. в Мукачевому ініціативна група комуністів провела нараду комуністичних організацій семи округів — Мукачівського, Ужгородського, Хустського, Севлюського, Свалявського, Тячівського та Іршавського. Нарада обрала організаційний комітет на чолі з І. І. Туряницею, якому доручила підготувати та скликати першу конференцію комуністів визволеного Закарпаття.

19 листопада 1944 р. в Мукачевому відбулася перша конференція комуністичної організації Закарпаття. В її роботі взяли участь 294 делегати від партійних організацій міст і сіл краю, серед них 35% становили робітники, 50% — селяни, 15% — представники інтелігенції⁷.

³ Правда, 1944, 11 ноябр.

⁴⁻⁵ Закарпатська правда, 1944, 13 листоп.

⁶ Закарпатська правда, 1944, 15 листоп.

⁷ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

Делегат партійної конференції, член КПРС з 1933 р. робітник М. І. Пелехач так згадує про атмосферу, яка панувала в день роботи конференції: «З усіх кутків краю зібралися комуністи, які пройшли через тортури фашистських катівень, фронтами війни. Ми обнімалися, цілувалися. Ми були вільні! Вільним був наш край, його трудовий люд! І ми могли тепер завдяки визволенню героїчною Червоною Армією нашого краю вільно й відверто вирішувати його дальшу долю»⁸.

З доповідями на конференції виступили І. І. Туряниця, І. Ю. Керча, та С. Л. Вайс, які відзначили історичне значення визволення Закарпаття героїчною Червоною Армією і висловили прагнення трудящих краю до возз'єднання з рідним народом в Країні Рад. Так, І. І. Туряниця підкреслив: «Червона Армія принесла нашому народові визволення. Та наш народ усвідомлює, що воля буде повною і віковою лише тоді, коли здійсниться його віковичні прагнення возз'єднатися в єдиній сім'ї з рідним братом, народом любимої матері — Радянської України. Боротися за здійснення цих прагнень, цього стремління нашого народу — це означає боротися за його повне сонця і щастя життя»⁹. Ця ж думка була висловлена делегатами партійної конференції — зокрема І. Д. Леднеєм, В. П. Русиним, І. М. Желізком, Ю. І. Пугою, І. І. Лакотшем, В. І. Палатшем та іншими.

Резолюції, прийняті першою партійною конференцією, «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» та «Про чергові завдання Комуністичної партії Закарпатської України» були виявом одностайної волі трудящих. Конференція постановила: об'єднати всі комуністичні організації краю в єдину Комуністичну партію Закарпатської України. До Центрального Комітету КПЗУ увійшли: І. І. Туряниця, І. М. Ваш, Д. М. Тараконич, С. Л. Вайс, І. Д. Ледней, В. І. Фуцич, М. В. Мацканюк, С. Г. Борканюк, І. Ю. Керча, М. В. Климпотюк, О. І. Тимко, І. І. Ловга, І. М. Желізо, М. І. Гандера, І. Й. Шимон, М. І. Черничко та інші — всього 24 комуністи¹⁰. Першим секретарем ЦК КПЗУ був обраний І. І. Туряниця, секретарем — Д. М. Тараконич. Перша конференція Комуністичної партії Закарпатської України відіграла важливу роль у боротьбі трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Країною Рад.

Після конференції народні комітети під керівництвом партійних організацій розпочали підготовку до Всезакарпатського з'їзду Народних комітетів, який мав створити єдину централізовану владу для втілення в життя одвічної мрії народних мас краю про возз'єднання з Радянською Україною. Ще 8 листопада 1944 р. Ужгородський міський Народний комітет звернувся з листом до представників влади Мукачєвого і Хуста з пропозицією створити організаційний комітет по скликанню з'їзду. Вона була підтримана всіма міськими та окружними народними комітетами Закарпаття, і 19 листопада 1944 р. в Мукачєві був створений організаційний комітет, який прийняв рішення провести Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. у Мукачєвому.

В містах і селах краю розгорнулася широка підготовка до з'їзду. Величезну організаторську роботу серед населення проводили комуністи. На багатолюдних мітингах обиралися делегати — кращі представники робітничого класу, селянства й трудової інтелігенції. Точно

⁸ Закарпатська правда, 1974, 19 листоп.

⁹ Шляхом Жовтня: 36. документів. Ужгород, 1965. Т. 6, с. 60.

¹⁰ Закарпатська правда, 1944, 21 листоп.

визначеного порядку представництва делегатів на Перший з'їзд Народних комітетів не було. Трудящі міст і сіл посилали на нього своїх кращих представників: з малого села — 1—2, з великих сіл — 2—4 і більше делегатів. Трудящі зобов'язували їх добиватися возз'єднання краю з Радянською Батьківщиною. Так, 25 листопада 1944 р. в Ужгороді відбувся загальноміський мітинг, на якому делегатам, які направлялися на з'їзд, було дано наказ: «Провести в рішеннях з'їзду нашу волю, виявлену на цьому мітингу, в резолюціях, на численних зборах підприємств і установ та Петиції Сталіну про возз'єднання Закарпатської України з нашою Батьківщиною — Радянською Україною»¹¹.

26 листопада 1944 р. у Мукачеві почався з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, на якому були присутні 663 делегати, серед них 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців і ремісників. Вони представляли все багатонаціональне населення Закарпаття. В роботі з'їзду брали участь 243 комуністи (36,6% всіх делегатів). Серед гостей були присутні начальник політвідділу 18-ї армії Л. І. Брежнев, керівники партизанських з'єднань Герой Радянського Союзу О. В. Тканко, В. П. Русин та інші.

Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України обговорив питання про визволення Закарпаття від німецько-мад'ярських окупантів, про возз'єднання краю з Радянською Україною, про наділення селян, робітників і службовців землею та лісом.

З доповіддю перед делегатами з'їзду виступив перший секретар ЦК КПЗУ І. І. Туряниця. Він спинився на жорстокій колонізаторській політиці іноземних поневолювачів, проаналізував вікове прагнення трудящих Закарпаття до возз'єднання з рідною Вітчизною. «Закарпато-український народ, — відзначав І. І. Туряниця, — вирішив раз і назавжди здійснити свою віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він ішов на вибори сільських, окружних і міських Народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹².

Ідеї возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі могутнього Радянського Союзу червоною ниткою проходила через усі висгупи делегатів. Так, делегат з Хуста робітник-комуніст О. І. Тимко сказав: «Ми сьогодні своїми руками творимо щастя своє і наступних поколінь. Сьогодні ми говоримо: віднині наша Закарпатська Україна возз'єднується з своєю Батьківщиною — Радянською Україною, і тому сьогоднішній день увійде у віки»¹³. Делегат з Берегового вчитель Ф. Ф. Повхан у своєму виступі говорив: «Одностайна воля нашого народу возз'єднатися з Радянською Україною сьогодні буде здійснена нашим історичним з'їздом. Віднині починається світанок для нашого народу після довгої, темної ночі неволі»¹⁴. Делегати з'їзду одностайно прийняли Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. В ньому відбилась воля всього трудового народу Закарпаття:

«Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановках робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною,

Перший з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

¹¹ Шляхом Жовтня: 36. документів, т. 6, с. 71.

¹² Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України: Доповіді і резолюції. Ужгород, 1944, с. 12.

¹³ Закарпатська правда, 1944, 30 листоп.

¹⁴ Там же.

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю — Радянською Україною і вийти із складу Чехословаччини.

2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

3. Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною»¹⁵.

Зал стоячи вітав цей історичний документ. Лунали здравиці на честь Комуністичної партії, Радянського уряду, героїчної Червоної Армії. Товариш Л. І. Брежнев згадує у своїй книзі «Мала земля»: «Присутній потім на з'їзді, я бачив, з яким величезним ентузіазмом було прийнято історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з рідним народом»¹⁶. За Маніфест разом з делегатами-українцями голосували й росіяни, угорці, словаки, німці, румуни, євреї, які бачили своє справжнє визволення тільки в Країні Рад.

З'їзд Народних комітетів вирішив і другу життєво важливу проблему — було прийнято постанову про наділення селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом. Уперше в історії краю було справедливо розв'язане аграрне питання. Господарями землі стали ті, хто на ній працює.

З'їзд обрав найвищий орган державної влади Закарпатської України — Народну Раду. До її складу увійшло 17 чоловік. Головою Народної Ради Закарпатської України було обрано І. І. Туряницю, заступниками — П. П. Сову й П. В. Лінтура.

Історичне значення Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України в тому, що він вирішив долю краю, зв'язав навіки Закарпаття з Країною Рад, забезпечивши таким чином його вільний розвиток у сім'ї братніх народів.

Звістка про рішення з'їзду миттю облетіла увесь край. Трудящі заявили про своє бажання слідом за делегатами поставити під Маніфестом і свої підписи. Підписання Маніфесту перетворилося у велике свято. Повсюдно відбувалися багатолюдні мітинги, збори і маніфестації, на яких трудящі схвалювали рішення з'їзду. Під Маніфестом протягом лише одного місяця підписалося понад 250 тис. чоловік — майже все доросле населення, трудящі всіх національностей краю.

Проте міжнародна реакція і після з'їзду Народних комітетів не припинила спроб відірвати Закарпаття від матері-Вітчизни. Чеські буржуазні реакціонери втручалися в діяльність місцевих Народних комітетів, переслідували прихильників возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Народні маси заявили рішучий протест, і на початку січня 1945 р. делегація чехословацького емігрантського уряду, очолювана Ф. Немцем, змуснена була залишити Закарпаття.

Уряд Радянського Союзу, йдучи назустріч одностайному бажанню трудящих краю, почав переговори з урядом Чехословацької Республіки про возз'єднання Закарпаття. 29 червня 1945 р. в Москві між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою було укладено договір про Закарпатську Україну, згідно з яким Закарпаття возз'єднувалося з своєю споконвічною батьківщи-

¹⁵ Шляхом Жовтня: 35. документів, т. 6, с. 80.

¹⁶ Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля, с. 47.

ною — Україною і включалося до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки¹⁷.

На численних мітингах і зборах закарпатці палко вітали Договір про возз'єднання. У всіх містах і селах краю відбувалися багатолюдні мітинги з нагоди знаменної події в житті Закарпатської України — возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР.

Газета «Правда» у передовій статті «Історичний акт возз'єднання Закарпатської України з Батьківщиною» підкреслювала: «Радянсько-чехословацький договір має велике міжнародне значення. Він є зразком міжнародного співробітництва в дусі зміцнення політики миру і дружніх стосунків між народами»¹⁸. Післявоєнна історія відносин між СРСР і ЧССР цілком підтвердила правоту цих слів.

22 листопада 1945 р. Договір був ратифікований Національними зборами Чехословацької Республіки, а 27 листопада — Президією Верховної Ради СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. була створена Закарпатська область з обласним центром Ужгородом. На її територію було поширено законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки. Багатовікова мрія трудящих Закарпаття про возз'єднання з Україною завдяки величезній політичній і організаторській роботі комуністів стала реальною дійсністю.

В історії цього краю почався новий період — етап соціалістичного і комуністичного будівництва. Трудящі Закарпаття стали вільними і повноправними громадянами великої сім'ї народів могутнього Радянського Союзу.

М. В. Троян, А. А. Чичур

ВОССОЕДИНЕНИЕ ЗАКАРПАТЬЯ С СОВЕТСКОЙ УКРАИНОЙ В СОСТАВЕ СССР — ТОРЖЕСТВО ИСТОРИЧЕСКОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

Резюме

В статье освещается история борьбы трудящихся Закарпатья под руководством коммунистов за воссоединение с Советской Украиной в составе СССР. Особо подчеркивается, что этот исторический акт явился выражением воли всего многонационального населения Закарпатской Украины.

¹⁷ Див.: Шляхом Жовтня: Зб. документів, т. 6, с. 284.

¹⁸ Правда, 1945. 30 жовтня.

І. Г. ШЕРШУН (Ужгород)

РОЗКВІТ ЗАКАРПАТТЯ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Протягом століть трудящі Закарпаття жили у важких умовах експлуататорського ладу, національного гноблення. У роки другої світової війни народне господарство краю зазнало величезних втрат. Загальна сума збитків становила понад 3 млрд. 756 млн. крб.¹ Зразу ж після визволення Закарпаття від фашистських окупантів і возз'єднання його з Радянською Україною в складі СРСР трудящі приступили до відбудови і дальшого розвитку народного господарства.

Комуністична партія і Радянський уряд прийняли ряд постанов, спрямованих на подолання економічної відсталості Закарпаття. Широко заходи щодо цього було накреслено в четвертому п'ятирічному плані СРСР на 1946—1950 рр. В його директивах ставилося завдання «забезпечити якнайшвидшу відбудову й розвиток усіх галузей народного господарства і культури Закарпатської області України»². У грудні 1945 р. Рада Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про розвиток видобутку вугілля на Правобережній, Західній і Закарпатській Україні в 1945—1950 рр.», а в липні 1946 р. — постанову «Про заходи по розвитку народного господарства Закарпатської області на 1946 рік». У 1946—1950 рр. ЦК ВКП(б) прийняв 4 постанови, що стосувалися розвитку Закарпаття, а ЦК КП(б)У — 19³.

У 1944 р. при уряді УРСР було створено Раду допомоги західним областям, а в 1945 р. у ЦК КП(б) України — відділ західних областей УРСР. Вони здійснювали керівництво відбудовою народного господарства Закарпаття.

Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду сприяли піднесенню виробничої і політичної активності трудящих області, які брали участь у соціалістичному змаганні. Так, у 1948 р. на всіх промислових підприємствах Закарпаття вже змагалися 46 тис. робітників⁴.

В авангарді соціалістичної індустріалізації області йшли комуністи. Вони показували зразки трудового героїзму і вели за собою безпартійних. Питання розвитку промисловості були в центрі уваги обласного, міських і районних комітетів партії. Вони активно обговорювалися також у первинних партійних організаціях підприємств.

Завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики, братерській допомозі всіх народів нашої країни за історично короткий період на Закарпатті вже в перші повоєнні роки був закладений фун-

¹ Історія міст і сіл УРСР: Закарпатська область. К., 1969, с. 58.

² Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. К., 1946, с. 54.

³ Шляхом до щастя. Ужгород, 1973, с. 178.

⁴ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 203. арк. 57.

дамент сучасної багатогалузевої промисловості. У 1946—1950 рр. було реконструйовано і споруджено понад 100 підприємств, оснащених найновішим устаткуванням. Кількість діючих підприємств у 1950 р. зросла порівняно з 1945 р. у 7 разів, а випуск промислової продукції — більше ніж у 10 разів⁵.

У наступних п'ятирічках промисловість Закарпаття розвивалася більш високими темпами, ніж у цілому по республіці. Особливо цей процес помітний після XXIV з'їзду КПРС. У схвалених ним Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971—1975 роки вказувалося на необхідність забезпечення в західних областях УРСР вищих темпів зростання промислового виробництва, ніж у цілому в промисловості республіки⁶. Аналогічні завдання накреслив і XXV з'їзд партії в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»⁷. До 1975 р. виробництво валової продукції на Закарпатті зросло в 34 рази, а до 1978 р. — у 45 разів, тоді як у республіці — відповідно — в 12 і 14 разів порівняно з 1940 р.⁸

В результаті науково-технічної революції на промислових підприємствах Закарпаття запроваджено механізовані потокові і автоматичні лінії. Протягом 1971—1975 рр. таких ліній запроваджено 259, а за 1976—1978 рр. — 226⁹. Шляхом розширення виробничих потужностей і технічного переозброєння реконструйовано підприємства лісової, легкої і харчової промисловості. Створено нові підприємства енергетики, машинобудування, верстатобудування, приладобудування, радіоелектроніки, хімічної та інших галузей промисловості. У 1979 р. в області працювало 411 таких підприємств¹⁰.

Важливе місце в структурі промислового виробництва Закарпаття займає легка промисловість. Побудовано або повністю реконструйовано такі підприємства, як Мукачівську фабрику білизняного трикотажу, Ужгородську й Виноградівську швейні, Хустську й Ужгородську взуттєві, Іршавську бавовняно-ткацьку фабрики. У п'ятдесяті роки за допомогою робітників міста Воскресенська Московської області стала до ладу Хустська фабрика головних уборів. У селищі Ясінях споруджено потужну фабрику штучного хутра.

Цілком новими галузями промисловості Закарпатської області є машинобудування, верстатобудування, приладобудування — серцевина важкої індустрії. У 1975 р. обсяг їх виробництва зріс порівняно з 1945 р. у 177 разів¹¹.

Почав працювати Мукачівський верстатобудівний завод ім. Кірова. Виросли такі потужні підприємства, як «Мукачівприлад», «Ужгородприлад», «Іршавремверстат», Ужгородський машинобудівний завод, дослідно-експериментальний завод газової апаратури та ін. Продукція цих підприємств здобула добру славу не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами.

У 1979 р. в Ужгороді розпочалося будівництво одного з найбільших у країні заводів, який буде випускати для потреб сільського господар-

⁵ Шляхом до щастя. с. 179.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, с. 320.

⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 256.

⁸ Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади: Статистичний довідник. К., 1979, с. 7.

⁹ Там же, с. 14.

¹⁰ Троян М. В. Того дня зійшло сонце возз'єднання. Ужгород, 1979, с. 84.

¹¹ Ільницький Ю. В. Віхи звитяжного поступу. Ужгород, 1975, с. 42.

ства електродвигуни потужністю від 0,25 до 100 кіловат. Перша черга заводу-гіганта стане до ладу в 1982 р.¹²

У процесі соціалістичної індустріалізації на Закарпатті виросли потужні Мукачівський та Ужгородський заводи залізобетонних виробів, будівельні організації тресту «Закарпатсільбуд», міжколгоспбуд, курортбуд та ін. Розвідано нові запаси мармуру, туфів, липаритів, андезитів у Рахівському, Тячівському, Хустському й Берегівському районах і розпочато їх промислову експлуатацію. Багато важливих будов — вокзалів, станцій, метрополітенів, торговельних, соціально-культурних та інших об'єктів — у різних республіках Радянського Союзу прикрашає закарпатський мармур.

В області успішно розвиваються різні галузі харчової промисловості. Соціалістичне сільське господарство створило для них багату і стабільну сировинну базу. Серед цих галузей найбільш розвинутими є м'ясо-молочна, плодоовочева, борошномельна та виноробна.

Промисловість Закарпаття не можна уявити без високовольтної лінії електропередач «Мир», що об'єднує енергосистеми СРСР, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії і Німецької Демократичної Республіки, нафтопроводу «Дружба» і газопроводів «Братерство» і «Союз». Створена за роки Радянської влади промисловість Закарпаття — це багатогалузевий комплекс, який відповідає місцевим природно-географічним і економічним умовам і органічно вписується в єдиний народногосподарський комплекс країни.

Активну участь у розв'язанні завдань, поставлених Комуністичною партією і Радянським урядом по здійсненню соціалістичних перетворень, ліквідації вікової відсталості Закарпаття, відіграли і відіграють нині робітники, які виступають справжніми борцями за прискорення науково-технічного прогресу, виконання й перевиконання завдань п'ятирічок. У промисловості області виросли чудові спеціалісти — передовики і новатори виробництва. Це, зокрема, В. Ю. Шорбан — бригадир Рахівського лісокомбінату, Ю. І. Лопатюк — бригадир Солотвинського солерудника, В. Є. Козаков — машиніст Чопського локомотивного депо, депутат Верховної Ради СРСР, І. М. Скучка — підбиральниця шпони Ужгородського фанерно-мебельного комбінату ім. Борканюка, заслужений будівельник УРСР А. І. Береш — бригадир комплексної бригади Мукачівської ПМК-98, І. М. Іваник — токар Перецького лісокомбінату, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора І. І. Івандель — бригадир Ужгородського машинобудівного заводу та багато інших.

Здібними організаторами виробництва, вихователями трудових колективів є директори Ужгородського механічного заводу Д. І. Плоскіна, Мукачівського верстатобудівного ім. Кірова — М. Г. Ковальов, Свалявського лісокомбінату — М. І. Алексій та ін.¹³

Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбали й про матеріально-технічне забезпечення розвитку сільського господарства області. До січня 1947 р. там було створено 642 земельні громади, які подавали допомогу селянам у виконанні сільськогосподарських робіт. Для обробітку землі бідняків і середняків у 1946 р. на Закарпатті були організовані 9 машинно-тракторних станцій¹⁴. В результаті заходів, вжитих партією і урядом, сільське господарство області поступово досягало довоєнного рівня. Так, уже в 1947 р. посівна площа збільшила-

¹² Лубківський Р. М. В сім'ї вольній. К., 1979, с. 29.

¹³ Троян М. В. Назв. праця, с. 86—87.

¹⁴ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 9, арк. 93, 98.

ся порівняно з 1946 р. на 20 тис. га. Поголів'я худоби з 190 тис. голів у 1945 р. зросло до 209,7 тис. у 1947 р.¹⁵

Керуючись ленінським кооперативним планом, використовуючи багатющий досвід колгоспного будівництва в СРСР, Комуністична партія проводила велику роз'яснювальну роботу серед селян Закарпаття про переваги колективного господарювання, передовий досвід колгоспів східних областей України. Політична робота сприяла тому, що вже у 1946 р. в області розгорнувся рух за колективізацію сільського господарства. Перший колгосп був організований в Ужгородському районі. Ініціатором його створення був голова сільської ради с. Яворове В. Мишко.

Розгортанню соціалістичного будівництва в області намагалися перешкодити куркулі та інші класово ворожі елементи. Трудове селянство під керівництвом місцевих партійних організацій повело рішучу боротьбу з ними. У ході колективізації куркульство як клас було ліквідовано. У 1949 р. відбувся масовий перехід селянства Закарпаття на шлях колективізації. На день відкриття XVI з'їзду Компартії України (січень 1949 р.) в області було створено 458 колгоспів, в яких об'єдналися 51,7% селянських господарств¹⁶. А до квітня 1950 р. вже було організовано 546 колгоспів, у які об'єдналися 87% селянських господарств, що володіли 97% земельної площі¹⁷⁻¹⁸. Колгоспний лад переміг в області остаточно.

Із завершенням колективізації на Закарпатті встановився єдиний соціалістичний тип сільськогосподарського виробництва, на базі якого почалося величезне зростання продуктивних сил у сільському господарстві, неухильне піднесення добробуту і культурного рівня колгоспного селянства. Комуністична партія і Радянський уряд направили на роботу в Закарпаття сотні спеціалістів сільського господарства з інших областей країни. Було розгорнуто велику роботу по підготовці кадрів для цієї галузі економіки. У Мукачевому створено сільськогосподарський технікум. Підготовка масових кадрів здійснювалася через однорічну сільськогосподарську школу, короткотермінові курси.

Значну допомогу молодим колгоспам краю подавали Комуністична партія і Радянський уряд. Вони, зокрема, забезпечували їх посівним матеріалом і надавали грошову позику. На п'ятирічний строк колгоспи звільнялися від державних податків. Серед колгоспників розгорнулося масове соціалістичне змагання за високі показники у праці. Так, у 1955 р. в змаганні брали участь понад 1200 бригад і 4300 ланок. Того ж року 23 колгоспи, 49 бригад і 369 ланок одержали по 30—50 центнерів кукурудзи з гектара. Зростання врожаїв сприяло розвитку такої важливої галузі сільського господарства, як тваринництво. Так, якщо у 1953 р. у колгоспах області було 84 096 голів великої рогатої худоби, то у 1958 р. їх уже налічувалося 105 302. За досягнуті успіхи у збільшенні виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів область у 1958 р. було нагороджено орденом Леніна.

З середовища колгоспників виростили сотні передовиків виробництва. Так, у 1948—1949 рр. першими в Закарпатській області Героями Соціалістичної Праці стали Ю. Бенедик, Ф. Ганчев, І. Гужвай, В. Долинський, Г. Зварич, П. Пенчев, Ю. Рубіш, М. Русинко та ін.

У 1947 р. ланка з села Великі Лучки Мукачівського району, яку очолювала Г. М. Ладані, зібрала по 26,2 ц соняшника з гектара. За

¹⁵ Там же, спр. 203, арк. 65, 68.

¹⁶ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, с. 85.

¹⁷⁻¹⁸ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 206, арк. 87.

досягнуті успіхи Ганні Михайлівні у 1949 р. було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці. А у 1958 р. за одержання високих врожаїв кукурудзи їй вдруге було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці¹⁹.

Особливо швидко почали розвиватися колгоспи Закарпаття, як і всієї країни, після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, що обговорив питання «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР». Підвищувалася трудова активність колгоспників, перебудовувався стиль керівництва господарствами, які одержували велику матеріальну допомогу від держави. Це сприяло поліпшенню їх роботи. Так, за досягнуті високі показники в 1967 р. колгосп ім. В. І. Леніна Міжгірського району був нагороджений пам'ятним Червоним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС²⁰.

Високих показників у 1970 р. добився орден Леніна колгосп ім. XXII партз'їзду Мукачівського району. Його трудівники на площі понад 1300 га виростили врожай зернових по 40,2 центнера з гектара і по 65,2 ц зерна кукурудзи. У колгоспах «Іскра» Виноградівського, ім. Димитрова Мукачівського районів урожай зернових на всій площі посівів становив по 34 центнери з гектара. Понад 30 ц з гектара зернових зібрали в тому ж році 15 господарств області²¹.

Рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, постанови партії по сільському господарству, особливо рішення липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС викликали нове масове трудове і політичне піднесення у працівників сільського господарства Закарпаття. Розвиток колгоспного виробництва в той час характеризувався прискореними темпами. Так, у 1978 р. колгоспи і радгоспи області зібрали 2503 тис. ц зерна, тоді як у 1965 р. — 1209 тис.²²

Дальший розвиток колгоспного виробництва Закарпаття був пов'язаний з підвищенням урожайності й піднесенням продуктивності тваринництва. Зростання останнього вимагало нових організаційних форм керівництва цією галуззю. Почали розвиватися концентрація і спеціалізація виробництва. У 1979 р. в області працювали три міжколгоспні підприємства по виробництву свинини, завершувалося будівництво двох нових комплексів. У 12 спеціалізованих господарствах по вирощуванню телиць утримувалося 12,3 тис. голів при завданні на кінець десятої п'ятирічки 12,2 тис. На виробництві молока спеціалізувалося 50 господарств. 27 колгоспів займалися вирощуванням овочів. Було побудовано дві спеціалізовані птахофабрики. Для дальшого розвитку тваринництва і птахівництва важливу роль відіграють п'ять міжгосподарських комбикормових заводів²³. Площа осушених земель в області займала 163,9 тис. га, а площа зрошуваних — 12,5 тис. га. Створено дренажні системи високого інженерного рівня, збудовано надійні станції для перекачування вод, руслові шлюзи, водозбори, водоскиди та інші споруди. Угіддя зрошуються за допомогою сучасних поливних агрегатів «Фрегат», «Волжанка», «Дніпро» та «Сигма»²⁴.

Інтенсивно розвивалося на Закарпатті й садівництво та виноградарство. За період з 1950 по 1979 рр. площа під плодоягідними культура-

¹⁹ Подія великого історичного значення. К., 1979, с. 162.

²⁰ Радянська Україна, 1967, 24 жовт.

²¹ Шляхом до щастя, с. 224.

²² Народне господарство Закарпатської області: Ювілейний статистичний збірник, с. 81.

²³ Там же.

²⁴ Повсякденна турбота Рад. Ужгород, 1979, с. 18.

ми зросла з 13,2 тис. га до 41,0 тис. га. Збір валового врожаю їх у 1979 р. становив 308,6 тис. ц²⁵.

Беличезні зміни відбулися і в технічному оснащенні сільського господарства Закарпаття. У 1978 р. в колгоспах і радгоспах області налічувалося 5075 тракторів, 522 комбайни. Всі 104 колгоспи і 52 радгоспи краю електрифіковані. За допомогою машин і механізмів виконуються основні види робіт: оранка, міжрядний обробіток просапних культур, внесення органічних добрив, скошування сіна, збирання врожаю зернових, приготування кормів, електродоїння корів, електрострижка овець тощо²⁶.

Сільське господарство Закарпаття забезпечене висококваліфікованими кадрами. Так, кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою в 1979 р. становила близько 5 тис. чол., трактористів — 8 тис.²⁷ Вищу і середню спеціальну освіту мають всі голови колгоспів і директори радгоспів.

Зразки самовідданої праці показують, зокрема, Герої Соціалістичної Праці. Ланка радгоспу «За нове життя» Іршавського району, якою керує двічі Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР п'яти скликань Ю. Пітра, протягом останніх років вирощує більш як по 100 ц кукурудзи з гектара. У шістдесятирічному віці Юрій Юрійович оволодів професією тракториста, щоб, застосовуючи комплексно-механізований спосіб вирощування кукурудзи, добитися ще більшої її врожайності.

За роки Радянської влади істотно поліпшилися житлові умови трудящих Закарпаття. Так, за 1946—1978 рр. в області побудовано 181,9 тис. квартир загальною (корисною) площею 9973,6 тис. кв. м²⁸. Різко підвищився рівень благоустрою міст і сіл. Міста області стали центрами нової, соціалістичної культури з багатограним житлово-комунальним господарством, транспортом, з широкими асфальтованими й озелененими вулицями і площами, парками культури і відпочинку тощо²⁹.

Великі зміни відбулися і на селі. Будинки культури, готелі, лікарні, їдальні, школи, дитячі садки, кінотеатри нині є у всіх великих селах області. Для їх розвитку і вдосконалення щорічно виділяються великі кошти. Тільки за три роки десятої п'ятирічки використано 5,1 млн. крб. капіталовкладень³⁰.

Багато уваги Комуністична партія і Радянський уряд приділяють розвитку державної й кооперативної торгівлі. За роки Радянської влади на створення матеріально-технічної бази торгівлі в області було виділено понад 200 млн. крб. Великі універсальні магазини збудовані в Ужгороді, Мукачевому, Хусті, Сваляві, Береговому та в інших містах. Безпосередньо на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і установах у роки дев'ятої п'ятирічки працювало 350 робітничих їдалень, понад 470 їдалень — у навчальних закладах³¹. Роздрібний товарообіг державної й кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, зріс з 532,1 у 1970 р. до 890,2 млн. крб. у 1978 р.³²

²⁵ Народне господарство Закарпатської області: Ювілейний статистичний збірник, с. 64, 87.

²⁶ Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей, с. 24.

²⁷ Троян М. В. Назв. праця, с. 91.

²⁸ Народне господарство Закарпатської області: Ювілейний статистичний збірник, с. 146.

²⁹ Повсякденна турбота Рад, с. 30.

³⁰ Там же, с. 30, 32.

³¹ Ільницький Ю. В. Назв. праця, с. 72.

³² Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади: Статистичний довідник, с. 31.

Швидкими темпами розвиваються заклади охорони здоров'я трудящих Закарпаття. Завдяки великим асигнуванням держави в області створено багато медичних закладів. У 1978 р. тут налічувалося 94 лікарняних заклади, 149 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, у яких працювали 3010 лікарів і 9300 чол. середнього медичного персоналу³³. Не тільки в містах, а й у кожному селі працюють медичні пункти з кількома медпрацівниками. Трудящі безкоштовно користуються послугами районних і різних спеціалізованих лікарень і поліклінік обласного центру. Вони одержали можливість лікуватися у санаторіях. Майже по всій країні відомі такі здравниці, як «Карпати», «Синяк», «Шаян», «Сонячне Закарпаття» та ін. У 1979 р. в області працювало 13 санаторіїв, обладнаних найновішою лікувально-діагностичною апаратурою, 2 будинки відпочинку. Розширюється також мережа пансіонатів і баз відпочинку³⁴.

Накреслюючи план соціалістичного будівництва, В. І. Ленін поряд з індустріалізацією й колективізацією сільського господарства надавав великого значення здійсненню революційних перетворень у галузі культури. Одним з найважливіших і першочергових завдань у цьому плані на Закарпатті була боротьба за ліквідацію успадкованої від буржуазного окупаційного режиму масової малописьменності і неписьменності населення. Спільними зусиллями партійних, радянських, комсомольських, профспілкових організацій уже в перші роки Радянської влади були зроблені важливі кроки в цьому напрямі. Комуністична партія і Радянський уряд направили на Закарпаття 1500 досвідчених вчителів різних спеціальностей³⁵. У зв'язку з багатонаціональним складом населення області функціонують школи з українською, російською, угорською та молдавською мовами навчання. У 1946—1950 рр. в області, як і в усій країні, завершено перехід на загальне семирічне навчання. Значного поширення набули вечірні школи робітничої і сільської молоді, школи-інтернати. В 1961/62 навчальному році були організовані школи з подовженим днем для учнів 1—8 класів. У роки дев'ятої п'ятирічки в області запроваджено загальнообов'язкову середню освіту. На початку 1978/79 навчального року там працювало 777 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалися 218,2 тис. учнів³⁶.

Великі зміни відбулися і в розвитку середньої спеціальної освіти. Якщо в дорадянський час на Закарпатті діяли лише 3 вчительські семінарії і торгова «академія», то в 1978/79 навчальному році тут працювало 15 технікумів і училищ, в яких навчалися 11 102 учні³⁷.

Радянська влада відкрила широкі горизонти для розвитку вищої школи на Закарпатті. 18 жовтня 1945 р. був відкритий Ужгородський державний університет, у якому нині діє 11 факультетів, 64 кафедри, 2 науково-дослідні лабораторії. В 1978/79 навчальному році в університеті навчалися 9,6 тис. студентів³⁸. Він забезпечений висококваліфікованими кадрами викладачів, серед яких 37 докторів наук і понад 300 кандидатів наук. Ужгородський державний університет підтримує дружні зв'язки з Кошицьким університетом ім. П. Й. Шафарика ЧССР,

³³ Там же, с. 33—34.

³⁴ Народне господарство Закарпатської області: Ювілейний статистичний збірник, с. 156.

³⁵ Троян М. В. Назв. праця, с. 95.

³⁶ Народне господарство Закарпатської області: Ювілейний статистичний збірник, с. 160.

³⁷ Там же, с. 164.

³⁸ Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади: Статистичний довідник, с. 37.

Сегедським і Ниредьгазьким педагогічними інститутами УНР, Новосадським університетом СФРЮ.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу розгортанню мережі культурно-освітніх закладів у Закарпатській області. У 1979 р. тут діяло 776 клубних закладів і 810 масових бібліотек, в яких налічувалося понад 7500 тис. примірників книг і журналів. Культурно-освітні заклади здійснюють ідейне, трудове, моральне й естетичне виховання трудящих. В них організовані різноманітні гуртки. Активними учасниками цих гурток є робітники, колгоспники, інтелігенція, студентська й учнівська молодь. Так, у 1977 р. в 4254 гуртках художньої самодіяльності брали участь 66,6 тис. чол.³⁹

Важливу роль у духовному житті трудящих області відіграє театральне мистецтво. В Ужгороді працюють український музично-драматичний театр, філармонія, ансамбль «Угорські мелодії», а в Мукачевому — обласний російський драматичний театр. Сини і дочки колишніх пролетарів, сільських бідняків стали відомими професійними артистами. Так, син простого селянина із с. Порошкове на Перечинщині М. Кречко — народний артист УРСР. Народною артисткою республіки стала дочка ужгородського робітника К. Балог та ін.

На Закарпатті широко здійснюються ленінські настанови про використання історико-культурної спадщини для виховання трудящих. Створено Ужгородський музей атеїзму, 129 самодіяльних музеїв і музейних кімнат, обласні відділення Спілки письменників й Спілки художників УРСР. Художні полотна члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР, народного художника СРСР Й. Бокшая, народних художників УРСР А. Коцки та Г. Глюка, заслуженого художника УРСР Ф. Манайла, художників А. Ерделі, З. Шолтеса, І. Шутева, В. Микити, скульптури народного художника УРСР В. Свиди та твори інших митців відомі не лише в області, а й далеко за її межами.

Міцна братерська дружба ріднить колективи підприємств і колгоспів Закарпаття з трудящими інших областей нашої країни. Творчі виробничі стосунки зав'язалися між колективами Ужгородської взуттєвої фабрики та московської ордена Леніна взуттєвої фабрики «Буревістник», Мукачівської лижної фабрики і ленінградської лижної фабрики «Знамя», між закарпатськими, ленінградськими і кіровськими лісорубами. Міцні дружні стосунки встановилися з трудящими Північно-Осетинської АРСР, а також сусідньої Чернівецької області.

Четверте десятиріччя крокують трудящі Закарпаття в єдиному строю з усім багатонаціональним радянським народом по шляху соціалістичного і комуністичного будівництва. За цей час завдяки мудрій ленінській національній політиці Комуністичної партії, братній допомозі всіх народів нашої країни вони досягли величезного прогресу в усіх галузях політичного, соціально-економічного й духовного життя.

І. Г. Шершун

РАСЦВЕТ ЗАКАРПАТЬЯ ЗА ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Резюме

В статье показаны огромные успехи в развитии промышленности, сельского хозяйства, в улучшении материального благосостояния и повышении культурного уровня трудящихся Закарпатской области за 35 лет Советской власти.

³⁹ Поточний архів статистичного управління Закарпатської області: Звіт про клубні установи за 1979 рік, форма № 80-Б-рік; Звіт масових і універсальних бібліотек за 1979 рік, форма № 80-А-рік.

Повідомлення

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)

ДІЇ АЗОВСЬКОЇ ФЛОТИЛІЇ
У ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ МАРІУПОЛЯ

В. М. ИОЛТУХІВСЬКИЙ (Ленінград)

У загальному плані стратегічного наступу Червоної Армії влітку та восени 1943 р. велике значення мала Донбасівська наступальна операція (13 серпня—22 вересня), що проводилася військами Південно-Західного і Південного фронтів з метою завершення визволення одного з найбільших сировинних та економічних районів країни — Донбасу. На початок операції ворог мав тут понад 20 дивізій і намагався будь-якою ціною утриматися на заздалегідь укріплених позиціях по лінії Сіверський Донець до Лисичанська і далі на південь по р. Міус до Таганрога. Та ці надії гітлерівського командування, як і багато інших, в ході Великої Вітчизняної війни були остаточно поховані завдяки героїчним і рішучим діям бійців Червоної Армії, умілому оперативному-тактичному керівництву радянськими військами, активній взаємодії у боях різних родів військ тощо.

Війська Південного фронту (командуючий — генерал-полковник Ф. І. Толбухін, член Військової Ради — генерал-лейтенант К. А. Гуров, начальник штабу — генерал-лейтенант С. С. Бірюзов), що діяли на приморському фланзі, почали наступ 18 серпня силами 5-ї ударної та 2-ї гвардійської армій. Успішний прорив ворожої оборони дав змогу військам фронту розчленувати вороже угруповання на дві частини і спрямувати удар на південь, в напрямку Таганрога.

Вдалому наступові радянських військ (Південного, а також Північно-Кавказького фронтів) значною мірою сприяли дії Азовської військової флотилії (АВФ) під командуванням контр-адмірала С. Г. Горшкова. Здійснюючи висадку тактичних десантів у тилу і на флангах німецько-фашистських військ, активно маневруючи кораблями, завдаючи ворогу авіаційних ударів, вона сковувала його дії, не давала йому можливості евакуювати свої війська і техніку морським шляхом.

Так, згідно з планом наступу, в ніч на 30 серпня було висаджено морський десант 384-го окремого батальйону морської піхоти (командир — Ф. Є. Котанов) в район селища Безим'янівка (на захід від Таганрога). Одночасний удар з фронту дав змогу того ж дня визволити місто і прорвати оборону противника.

З метою підтримки дій сухопутних військ кораблі флотилії 30—31 серпня двічі обстріляли скупчення військ і техніки гітлерівців у

районі кіс Біглицької та Косої. Щоб перешкодити висадці ворожого десанту в районі Таганрога, окремий загін кораблів АВФ з 31 серпня ніс дозор у Міуському лимані. На водних комунікаціях Маріуполь (нині Жданов) — Осипенко (Бердянськ), поблизу коси Білосарайська, в ніч на 31 серпня два сторожових катери («малі мисливці» — СКА ММ) виставили 12 мін. Пізніше на них підірвалася самохідна баржа ворога, що йшла з Маріуполя.

Крім цього, кораблі флотилії вели пошук фашистських плавзасобів, несли дозор і своїми діями прикривали приморський фланг армії. Слід зазначити, що ворог мав тут значну перевагу у військово-морських силах. Так, у червні АВФ мала лише 29 катерів проти 92 фашистських кораблів, що діяли на Азовському морі¹. До того ж, більшість суден флотилії поступалася ворожим кораблям не лише за тактико-технічними даними, а й за озброєнням.

Активно діяла авіація АВФ. Так, у ніч на 2 вересня три літаки авіагрупи бомбардували ворожі плавзасоби в порту Маріуполь. Згодом протягом трьох днів літаки 23-го штурмового авіаполку завдали відчутних ударів по гітлерівських комунікаціях. Було потоплено 2 швидкохідні десантні баржі, 2 сторожові катери, 2 сейнери, пошкоджено один канонерський човен та інші ворожі плавзасоби.

Під могутніми ударами радянських військ німецько-фашистське командування було змушене з 1 вересня почати відведення своїх військ, зокрема 6-ї армії та частин 1-ї танкової армії, які чинили впертий опір ар'єргардними частинами. Тоді ж дивізії 44-ї армії Південного фронту почали операцію по визволенню найбільшого промислового центру північного Приазов'я — Маріуполя. 2 вересня АВФ перейшла в оперативне підпорядкування штабу цього фронту.

За цих обставин командуючий АВФ віддав наказ авіагрупі та кораблям, що базувалися в Єйську, дезорганізувати оборону противника, зірвати роботу порту і не дати ворогові можливості евакуювати морем військову техніку і живу силу з цієї ділянки фронту. Для координації взаємозв'язків флотилії з частинами сухопутних військ у 44-й армії перебував представник оперативного відділу штабу АВФ. А в штабі флотилії — офіцер 8-ї повітряної армії.

Враховуючи те, що німецько-фашистські війська, вперто чіпляючись за природний водний рубіж річки Кальміус, почали здійснювати форсовану евакуацію матеріальних цінностей з Маріуполя, штаб Південного фронту 5 вересня віддав командуючому Азовською флотилією бойовий наказ: «В ніч з 5 на 6 вересня здійснити висадку морського десанту в район Ялта (селище Донецької області. — В. П.) із завданням до ранку 6 вересня захопити Мангуш (нині — Першотравневе) і не допустити відходу противника з боку Маріуполя»². А ввечері того ж дня (22 год. 10 хв.) начальник штабу АВФ капітан 1-го рангу А. В. Свердлов одержав уточнюючу телеграму від командування Південного фронту: «Десант відправляти тільки за радіосигналом командуючого 44-ю армією»³. Такий умовний сигнал було одержано через дві доби.

Виходячи з оперативних обставин, що склалися, командуючий флотилією вирішив одночасно із запланованим десантом висадити ще один в районі села Мелекине із завданням перерізати прибережну

¹ Центральний Військово-Морський архів СРСР (далі — ЦВМА СРСР), ф. 957, сп. 1, спр. 1, арк. 5.

² Там же, арк. 6, 7.

³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 91.

дорогу з Маріуполя до коси Білосарайська, а потім, рухаючись на північний схід, оволодіти портом Маріуполь. Для здійснення цих намірів виділялися два загони 384-го окремого батальйону морської піхоти.

Висадці передувала копітка всебічна підготовка. В загонах, що виділялися для десанту, проводилася велика партійно-політична робота, відбувалися тренувальні навчання, зокрема відпрацьовувалися елементи посадки на судна, висадки на берег з наступними бойовими діями в темряві тощо. Кораблі та авіація флотилії вели безперервну і цілеспрямовану розвідку, що давало можливість збирати відомості про розташування гітлерівських частин у районах майбутніх боїв. При цьому використовувалися дані розвідувальних органів сухопутних військ.

При десантах було утворено дві пересувні медичні групи, очолювані лікарем і фельдшером батальйону. Всі бійці були забезпечені індивідуальними пакетами. В Єйську для прийому поранених готувалося хірургічне відділення польового госпіталю. За кілька днів до висадки поблизу села Воронцівка та на косі Довга були виставлені два прожектори для визначення суднами свого місця під час проходження морем. Особлива увага приділялася факторові раптовості як вирішальній умові успіху при співвідношенні сил на морі на користь ворога.

О 20-й годині 7 вересня з Єйська вирушили 2 «малі мисливці» під загальним командуванням капітана 2-го рангу М. К. Кирилова. На борту знаходилося 157 десантників 384-го ОБМП і 539-го коректувального поста єйського укріпленого сектору берегової оборони, якими командував лейтенант К. Ф. Ольшанський*.

Під час переходу дотримувалось цілковите радіомовчання і посилене стеження за морем. Завдяки цьому вдалося вчасно виявити поблизу коси Білосарайської загін кораблів противника і уникнути передчасного бою. Проте в непроглядній темряві командири катерів не змогли правильно визначити місце висадки, що призвело до зіткнення десанту з фашистським дозором, який відкрив автоматний та кулеметний вогонь. З боку села Юр'івки, що знаходилося поблизу цього району, ворог відкрив артилерійську стрілянину.

Радянські воїни діяли сміливо і самовіддано. Подолавши дротяні загородження та мінне поле, десантники знищили ворожий заслін. Сміливо діяли старшина 1-ї статті О. К. Засухін, старшина 2-ї статті І. М. Нестеров, старший червонофлотець О. В. Поляков⁴.

Маючи окреме завдання по забезпеченню успішної висадки другого загону капітана Ф. Є. Котанова, розвідувальний взвод батальйону під командуванням молодшого лейтенанта П. Р. Криуліна, підсилений бронебійниками та зв'язківцями, вирушив до села Мелекине, що знаходилося за кілька кілометрів від місця висадки загону К. Ф. Ольшанського. В селі Будьонівка десантники стрімкою атакою захопили румунський обоз чисельністю в 20 підвід і взяли в полон 26 солдатів. До радянських бійців приєдналися кілька місцевих жителів, які пізніше охороняли полонених.

На розвилці доріг Маріуполь — Осипенко та Мелекине — Будьонівка розвідувальний взвод змушений був прийняти тяжкий нерівний бій з ескадроном румунської кінноти. Не встигли наші бійці відбити

* Командир легендарного загону десантників, що діяв у Миколаєві 26—28 березня 1944 р. Всім бійцям миколаївського десанту, в тому числі й К. Ф. Ольшанському (помертню), присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

⁴ ЦВМА СРСР, ф. 957, оп. 8, спр. 10, арк. 70.

першу атаку ворога, як з боку Маріуполя почали прибувати на автомашинах гітлерівські автоматники чисельністю близько батальйону. Командир десантної групи вирішив дати бій з метою відтягнення на себе прибулої частини противника. 25 радянських моряків опинилися у ворожому кільці. Моряки билися героїчно. Коли скінчилися патрони, поранені десантники пускали в хід флотські ножі, з гранатами кидалися на гітлерівців і підривалися разом з ними. Особливу мужність виявили киянин Йосип Стрельченко, харків'янин Степан Середа, одесит Семен Юров та інші воїни. 34 автомашини і підводи, близько 400 солдатів і офіцерів противника знищили розвідники батальйону в цих жорстоких боях⁵.

В цей час основний загін К. Ф. Ольшанського захопив румунський обоз з боеприпасами і продовольством в 20 підвід. Виславши вперед розвідку, маючи з чотирьох боків дозори, він рухався за маршрутом хутори Урзуфські — хутори Ялтинські. Загін мав завдання: перерізати дорогу Маріуполь — Осипенко, по якій безперервним потоком йшли ворожі війська і вантажі. Просуваючись вперед, десантники знищували невеликі групи фашистів, автомашини, порушували зв'язок.

Через запізнення з висадкою (згідно з планом слід було здійснити її о 1.00, а фактично це відбулося о 3 год. 15 хв.) зведений загін К. Ф. Ольшанського не встиг «осідлати» дорогу. О восьмій годині ранку, використовуючи донесення розвідки та дозорів, командир оцінив обстановку. З боку Мангуша і Ялти проти десанту насувався противник чисельністю понад батальйон, підсилений мінометами й артилерією. З'явилася кіннота. Поблизу не було зручного рубежу, і загін Ольшанського зайняв оборонні позиції в акацієвих насадженнях, що знаходилися навколо висоти 68.2.

Гітлерівці захопили сусідні висоти, встановили на них артилерію, міномети і відкрили шалений вогонь по десантниках. Моряки трималися стійко і оборонялись майстерно. Того дня основні події розгорнулися на лівому фланзі оборони. Фашисти спрямували туди головний удар, намагаючись знешкодити десантників. Осколком міни було тяжко поранено П. В. Голандського — помічника кулеметника К. О. Ліпіліна і останньому довелося битися за двох. Переборюючи страшенний біль, Голандський набивав стрічку, а його командир кулеметним вогнем і гранатами разом з автоматниками В. В. Титаренком, М. К. Домічевим і М. Н. Джебірашвілі відбили 5 атак противника; К. О. Ліпілін — запорізький богатир — знищив міномет та близько 30 гітлерівців, а за всю операцію — понад 150 фашистів, 3 кулемети, 10 підвід і три автомобілі ворога. Він був двічі поранений, але нікому про це не сказав⁶.

Бойові порядки моряків цементував умілим керівництвом, мужністю і особистим прикладом командир десанту К. Ф. Ольшанський. У моряків закінчувалися боезапаси, а фашисти нарощували свої сили, загрожуючи десанту оточенням. З великою кількістю поранених в загоні неможливо було відірватися від переслідування. В цих умовах К. Ф. Ольшанський прийняв єдино правильне рішення: окремими дрібними групами, активно діючи в тилу противника, прориватися до маріупольського порту.

Для розправи з десантом гітлерівське командування кинуло каральні загони і відтягло з фронту кілька батальйонів. Однак нечис-

⁵ Там же, арк. 10—71.

⁶ Там же, спр. I, арк. 283.

ленні групи моряків, очолювані офіцерами К. Ф. Ольшанським, О. Ф. Головльовим, Л. А. Михайловським, В. С. Шило, 9 і 10 вересня здійснювали відважні наскоки на обози, колони машин і невеликі підрозділи відступаючих ворожих військ, завдаючи їм відчутних ударів і деморалізуючи їх. Просування фашистів по дорозі Маріуполь — Осипенко в ті дні було повністю припинено. Десант примусив ворога відступати по дорозі на Володарське, яка зазнавала масованих ударів нашої авіації.

Через велику відстань (75 км) між Єйськом, де розташовувалися основні сили АВФ, і районом дій десанту взаємодія між загonom К. Ф. Ольшанського, кораблями та авіацією флотилії була недостатньою. Говорячи в цілому про взаємодію між різного роду силами флотилії і десантами, а також між десантами і військами 44-ї армії, слід зазначити, що ці питання відпрацьовувалися на бойових навчаннях під час підготовки до висадки. Особливо ретельно шліфувалися взаємодія штурмових літаків з частинами десанту, зв'язок і спільні дії з винищувальною авіацією 8-ї повітряної армії. Створена організація зв'язку об'єднувала в єдине ціле командування і штаб флотилії, командування і штаби висадки, десанту, авіагрупи. Система ввічання частин десанту, кораблів, авіації і флангових підрозділів сухопутної армії, а також цілевказівки і коректування вогню кораблів і авіації в основному забезпечували надійність і безпеку дій всіх сил. Цьому сприяла робота офіцера оперативного відділу штабу флотилії в штабі 44-ї армії⁷.

Опівдні 9 вересня війська цієї армії, успішно розвиваючи наступ на Маріуполь, своїм правим флангом дедалі більше охоплювали місто з північного сходу. Однак ворог чинив впертий опір на прибережній ділянці фронту. В зв'язку з цим штаб армії звернувся до командуючого АВФ з проханням висадити десант в район Маріуполя. Контр-адмірал вирішив в ніч на 10 вересня висадити одночасно два загони десантників у різних пунктах. Перший під командуванням капітан-лейтенанта В. Е. Немченка в кількості 233 чол. почав висаджуватися о 1 год. 20 хв. поблизу Мелекиного. Ворогові вдалося помітити десантників. Місце висадки було освітлено ракетами, а через 20 хв. гітлерівці відкрили по ньому вогонь з усіх видів зброї. Броньовані катери — «малі мисливці» своїм вогнем підтримували десант. Батареї ворога перенесли удар в зону розташування радянських суден, але вони вийшли з-під обстрілу і продовжували підтримувати загін. Певною мірою катери допомагали морським піхотинцям у їх діях на березі, забезпечуючи загін боезапасом, продовольством, підтримуючи арт-вогнем.

Спочатку десант Немченка повів наступ на Мелекине. У нічному бою моряки розгромили місцевий румунський гарнізон, знищивши штаб і близько 200 солдатів. Особливо жорстоким був поєдинок за 130-міліметрову батарею. Перша атака радянських бійців успіху не принесла. Тоді бійці В. В. Борисенко, І. Т. Жемерихін, А. І. Коровниченко, С. І. Якушин, В. Д. Чава проповзли в тил батареї і вивели з ладу гармати.

Раптовість удару дала можливість десантникам рухатися далі по дорозі на Маріуполь. Морські піхотинці знищували невеликі групи ворожих солдатів, окремі автомобілі та підводи з вантажем. Близько 10 год. ранку, кинувши з Маріуполя до батальйона автоматників, фашисти спробували зупинити десант поблизу селища Самарина

⁷ Свердлов А. В. На море Азовском. М., 1966, с. 127.

Балка. Саме в цей момент з найкращого боку виявилася відпрацьована на бойових навчаннях взаємодія між десантом, авіацією та катерами. Гітлерівці були атаковані штурмовою авіацією і накриті арт-вогнем кораблів. Залишивши на полі бою близько сотні трупів, ворог відступив.

На підступах до порту фашисти зустріли піхотинців густим вогнем. В тяжкому бою особливо відзначилися бронебійники, очолювані молодшим лейтенантом О. О. Петровим, зокрема, червонофлотець Ф. Р. Злобін. Незважаючи на переважаючу силу противника, група Петрова розгромила каральний загін, захопивши полонених і трофеї — обоз (10 підвід з різним майном), 3 автомобілі та 2 мотоцикли⁸.

Гітлерівці зробили спробу переслідувати загін В. Е. Немченка. Для прикриття десанту з тилу був залишений з кількома бійцями старшина 2-ї статті В. А. Погребняк. Уміло використовуючи станковий кулемет, він змусив фашистів залягти і зупинив їх просування. Рішуче і самовіддано діяв старшина у вуличних боях в порту Маріуполь, визволяючи місто від окупантів. В момент, коли групі загрожувала небезпека оточення, він повів товаришів на прорив і, виходячи з оточення, захопив автомашину противника. За час операції Погребняк знищив понад 50 фашистів. Мужньо билися з ворогом старшини і сержанти Ю. Є. Лисицин*, А. В. Адамія, А. Ф. Буторін, М. І. Щокін та інші.

Майже опівночі, після важкого бою десантний загін захопив порт Маріуполь, але відразу ж зазнав нападу з боку переважаючих сил ворога. Коли атака противника була успішно відбита, В. Е. Немченко направив групу з 60 чол. на з'єднання з частинами 44-ї армії, що вели наступ з фронту. Десантники рухалися в бік залізничного вокзалу. Розгромивши загін кінноти чисельністю в 60 шабель і розігнавши дрібні підрозділи противника, моряки оволоділи вокзалом. При цьому вони визволили близько 2 тис. підлітків, яких гітлерівці мали відправити у фашистське рабство⁹.

Ворог двічі намагався відновити становище і захопити порт. Під час останнього натиску гітлерівців, які кинули в психічну атаку каральний загін есесівців, моряки ще раз довели свою високу боєздатність, неперевершені мужність і героїзм. Після кривавого бою, що переходив часом в рукопашний, гітлерівці були розгромлені. Увечері 10 вересня до порту прорвалися наступаючі з фронту частини 44-ї армії. Надалі морські піхотинці організували оборону порту від можливих нападів фашистів з боку моря.

Загін десантників, очолюваний капітан-лейтенантом П. В. Красніковим, який повинен був у ніч на 10 вересня здійснити висадку з 4-х броньованих катерів поблизу села Пісчане (передмістя Маріуполя), через сильний опір ворога не зміг виконати завдання і повернувся на свою базу — селище Безим'янівка.

Спільними зусиллями десантів морської піхоти, якими командували офіцери К. Ф. Ольшанський і В. Е. Немченко, було знищено понад 1 тис. солдатів і офіцерів ворога, 23 автомашини, 45 підвід з вантажем, 9 гармат різного калібру, 2 тягачі з боезапасом, кілька мінометів. Моряки захопили 13 автомашин, 2 тягачі з боезапасом,

⁸ ЦВМА СРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 728, арк. 62.

* Ю. Є. Лисицин — учасник уже згадуваного миколаївського десанту. 20 квітня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

⁹ ЦВМА СРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 102—110.

3 — 45-міліметрові гармати, 30 підвід, 40 бочок бензину, 19 кулеметів та інші трофеї¹⁰.

Висадка загонів під Маріуполем позбавила німецько-фашистське командування основних шляхів відступу, примусила знімати регулярні частини з фронту, що сприяло успішному наступові наших сухопутних військ і визволенню ними Маріуполя. Одночасно Азовська військова флотилія допомагала радянським військам під час визволення східного і північного узбережжя Азовського моря, завдаючи противникові відчутних ударів з флангу і тилу. Оперативно-тактичні десанти висаджувалися під Таганрогом, Темрюком, Осипенко. Гітлерівське командування вдавалося до вимушених заходів по виділенню кількох регулярних полків і жандармерії для організації протидесантної оборони узбережжя.

У боях за Маріуполь важливу роль відіграли систематичні удари кораблів та авіації флотилії по конвоях противника в морі, по порту та берегових укріпленнях ворога. Ці удари не дали змоги гітлерівцям завершити евакуацію своїх сил, а також здійснити свої задуми щодо зруйнування порту під час відступу.

З 31 серпня по 10 вересня у боях з АВФ ворог втратив тут 5 швидкохідних десантних барж, 2 сторожових катери, 2 сейнери. Значні пошкодження дістали 3 баржі, 4 катери, канонерський човен, 2 озброєних мотоботи¹¹. Азовська військова флотилія при відносній нечисленності кораблів і особового складу, завдяки напруженню всіх сил, умілому командуванню виявляла високу бойову активність.

Оперативна взаємодія військ Південного фронту з морськими флотиліями і десантними загонами дала змогу успішно здійснити операції по визволенню східного і північного узбережжя Азовського моря і розгромити великі уруповання ворога в цьому районі, що в кінцевому підсумку значною мірою сприяло успішному завершенню усієї Донбасівської наступальної операції.

¹⁰ Там же, ф. 2182, оп. 017525, спр. 1, арк. 24; ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 106.

¹¹ Свердлов А. В. Назв. праця, с. 135.

РАДІОСТАНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

М. І. ЗАХАРЧЕНКО (Київ)

У роки Великої Вітчизняної війни поряд з іншими засобами політичної та ідеологічної роботи серед трудящих, в мобілізації радянського народу на розгром німецько-фашистських загарбників, Комуністична партія широко використовувала радіомовлення. Центральні і місцеві радіостанції країни на початку війни вели передачі більше як 70 мовами народів СРСР і 28 іноземними¹.

22 червня 1941 р. всі радіостанції країни повідомили про віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР, про початок Великої Вітчизняної війни, 3 липня — трансливали промову Голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна², яка втілила в собі ленінські ідеї

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 6, арк. 17.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1971, т. 6, с. 17—19.

і вказівки про захист соціалістичної Вітчизни. 6 липня 1941 р. було передано по радіо звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У «До українського народу»³. Центральний Комітет і уряд республіки закликали трудящих стати на захист Батьківщини, створити нестерпні умови ворогові, переслідувати і знищувати його, зривати окупаційні заходи загарбників.

Українські республіканська і обласні радіостанції з перших днів війни всю свою роботу перебудували на воєнний лад. Через радіо партія та уряд постійно спілкувалися з народом. По радіо людей інформували про хід подій, по радіо центральні партійні і радянські органи оголошували до відома трудящих найважливіші документи, передавали звернення до народу. Українські республіканська і обласні радіостанції систематично вели тематичні передачі для воїнів Червоної Армії, робітників, селян, інтелігенції, для тих, хто залишився у ворожому тилу на підпільній роботі і в партизанських загонах, для населення окупованих районів республіки. Київська радіостанція щодня в спеціальних випусках «Останніх вістей» передавала детальну інформацію про героїчну боротьбу Червоної Армії, листи на фронт бійцям, командирам і політпрацівникам від рідних і знайомих, викривала мерзеньку геббелівську брехню, яку поширювали радіостанції фашистської Німеччини російською і українською мовами.

Усі засоби і форми роботи радіостанцій були спрямовані до однієї мети — підвищити політичну пильність, свідомість, організованість і трудову активність широких народних мас, виховати у радянських людей пекучу ненависть до ворога і палку любов до Батьківщини, зміцнити їх впевненість у перемозі над фашизмом.

У дні оборони столиці Радянської України великою популярністю користувалися радіопереклички Києва з Москвою, Ленінградом, Одесою. 12 вересня 1941 р., наприклад, відбулася така перекличка з цими містами. Від імені киян виступив секретар міськкому партії Т. В. Шамрило і розповів про мужність і героїзм воїнів, які захищали столицю Радянської України. У радіоперекличці брали участь член Військової Ради 37-ї армії, ополченці міста Києва. 14 вересня під час чергової переклички від імені киян виступили Герой Радянського Союзу льотчик І. І. Красноярученко, письменник О. Десняк, медсестра Н. Скачко⁴.

Київські радіостанції працювали до 19 вересня 1941 р. 23 листопада 1941 р. в м. Саратові розгорнув роботу Український радіокомітет, під керівництвом якого спочатку працювала радіостанція ім. Т. Г. Шевченка (м. Саратов), а з 1 травня 1943 р. — «Дніпро» (пересувна). На базі Всесоюзного радіокомітету в Москві з 28 листопада розпочала діяти радіостанція «Радянська Україна»⁵. Колектив радіостанції ім. Т. Г. Шевченка працював з повною віддачею. Редакція суспільно-політичного мовлення щоденно забезпечувала три передачі: ранкові, денні, вечірні, пізніше — нічні. Тільки в 1943 р. радіостанція «Радянська Україна» передала в ефір — 1825 суспільно-політичних передач⁶. Головне місце у них займали коментарі документів Верховного Головнокомандування, зведення Радінформбюро, матеріали ТАРС, центральних газет, закордонна інформація, повідомлення з фронтів військо-

³ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. М., 1974, с. 13—14.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1967, т. I, с. 192; Правда, 1941, 15 вересня.

⁵ Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1944 гг.). М., 1971, с. 205.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 94, арк. 53—54; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 2, арк. 3—4.

вих кореспондентів Українського радіокомітету про бойові дії Червоної Армії, подвиги воїнів-фронтовиків, партизанів, підпільників, викривалась людиноненависницька політика фашизму, загарбницька суть окупаційного режиму.

Радіостанція ім. Т. Г. Шевченка організувала спеціальні передачі «Слухай фронт, говорить Радянська Україна!». В програмі цих передач виступали герої Великої Вітчизняної війни, гвардійці радянського тилу, проводились репортажі з заводів, колгоспів, наукових закладів, концерти майстрів українського мистецтва для Червоної Армії. У 1942 р. проведено близько 20 таких передач. «Гвардійці трудового фронту», «Братерська єдність», «По-воєнному збираємо врожай» — рубрики передач про роботу евакуйованих з Радянської України заводів, фабрик, колгоспів та радгоспів. Передачі «За тебе, Україно!», «В ім'я Батьківщини», «Червоний Військово-Морський флот громить німецьких окупантів», «Безмежний героїзм севастопольців кличе нас на подвиги», «Україна визволяється» та інші розповідали про боротьбу Червоної Армії з німецько-фашистськими загарбниками⁷.

Матеріали, що транслювалися радіостанціями ім. Т. Г. Шевченка і «Радянська Україна», використовувалися також партизанами і підпільниками для виготовлення листівок та звернень до населення на тимчасово окупованій території. Радянські люди і у ворожому тилу слухали радіопередачі радянських радіостанцій, записували їх тексти і поширювали далі. Так, підпільна Радомишельська комсомольська організація на Житомирщині, якою керував член райкому комсомолу О. В. Лагутенко, розгорнула широку друковану пропаганду зведень Радінформбюро, повідомлень ТАРС, які приймали по радіоприймачу. Приймавши 20 квітня 1942 р. по радіостанції ім. Т. Г. Шевченка звернення ЦК ЛКСМУ до української молоді підпільники передрукували його окремою листівкою тиражем 200 примірників і поширили в місті та в ряді сіл району. Всього за час існування групи було видруковано листівок і зведень Радінформбюро понад 7 тис. примірників⁸.

Працівники радіокомітету та радіостанцій підтримували зв'язки з підпільними партійними організаціями, що діяли у ворожому тилу, з партизанськими загонами. Часто у останніх бували літератори А. Шиян, М. Шеремет, Я. Баш та ін.⁹ Їх кореспонденції та статті, що передавалися по радіо, розповідали про героїзм народних месників у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками за визволення радянської землі. На радіостанції ім. Т. Г. Шевченка військовими кореспондентами у різний час працювали українські письменники В. С. Кучер, О. М. Новицький, Ю. А. Гундич, І. А. Цюпа, В. С. Ткаченко, М. А. Пригара, К. О. Гордієнко, О. Я. Ющенко, журналісти Л. Паламарчук, А. Шевченко, Я. Клименко, О. Громов, С. Олійник, В. Дашкевич та ін.¹⁰ Так, Я. Галан працював на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка в редакції «Останніх вістей», а пізніше — на радіостанції «Дніпро»¹¹. Пристрасним словом публіциста письменник таврував у своїх творах ідеї фашизму і українського буржуазного націоналізму, викривав брехливу пропаганду гітлерівських радіостанцій, зокрема «Радіо Вайксель» та інших, які транслювали передачі для українського населення на окупованій тери-

⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 94, арк. 55, 63.

⁸ Там же, оп. 9-в, спр. 21, арк. 348—359; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1967, т. 1, с. 428.

⁹ Полковенко В. В. Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні. К., 1975, с. 32; Вісник Київського держуніверситету, № 10, Серія журналістики. К., 1968, с. 37—42.

¹⁰ Полковенко В. В. Назв. праця, с. 32.

¹¹ Беляев В., Елкін А. Ярослав Галан. М., 1971, с. 148—149.

торії. За час роботи на радіостанції було передано в ефір близько 300 памфлетів, статей Я. Галана¹². Живе, пристрасне слово Ярослава Галана доходило до радянських людей на окуповану територію, у партизанських друкарнях передруковували палкі заклики письменника-патріота.

У роботі українських радіостанцій значне місце займало літературно-драматичне мовлення. Одним з найважливіших його завдань було засобами художнього слова нести ідеї Комуністичної партії в маси, виховувати в них ненависть до окупантів та їх прислужників, закликати до героїчної боротьби, розповідати про героїзм Червоної Армії і самовіддану боротьбу партизанів, викривати антинародну суть німецького фашизму. Народний артист УРСР Юрій Шумський організував на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка журнал «Перець по радіо». Тільки у 1942—1943 рр. українське радіомовлення організувало понад 2040 літературно-драматичних передач. Основними з них були радіоп'єси «В степах України» (О. Корнійчук), «Вперед на Київ» і «Чорноморці» (Л. Юхвід), «Партизанське весілля» (І. Цюпа)¹³. На радіостанції «Радянська Україна» кожної неділі виходив радіожурнал «Сатиричний залп», його редагували І. Нехода, П. Панч. У 1943 р. було випущено 50 номерів цього журналу.

Радіостанції організовували концерти, авторські виступи українських радянських композиторів: Б. М. Лятошинського, М. І. Вериковського, А. Я. Штогаренка, Ю. С. Мейтуса, Л. М. Ревуцького та ін.¹⁴

У діяльності радіостанції ім. Т. Г. Шевченка важливою складовою частиною її роботи були позастудійні передачі: радіомітинги, передачі з військових училищ, фабрик, заводів, госпіталів, колгоспів. Лише за 1942 р. проведено 100 таких передач¹⁵. Перший радіомітинг відбувся 26 листопада 1941 р. в м. Саратові, який транслювався по радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. До українського народу звернувся Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха. «Багатовікова історія українського народу, — сказав він, — сповнена героїчної боротьби за волю, за землю, за свою національну культуру... За кров і страждання українського народу відплатять запеклому ворогові нащадки славних борців за щастя українського народу»¹⁶. На мітингу виступили письменник-драматург О. Є. Корнійчук, Герой Радянського Союзу Т. М. Шашло, академік АН УРСР О. О. Богомолець, поети М. П. Бажан, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, письменники В. П. Катаєв, Іван Ле, В. Л. Васильєвська, колгоспниця Н. У. Бондаренко, депутат Верховної Ради СРСР П. Ф. Кривонос, секретар ЦК ЛКСМУ М. М. Підтиченко та ін.¹⁷ Учасники мітингу прийняли звернення, в якому закликали трудящих України віддати всі свої сили на розгром ворога. Звернення та промови, виголошені на радіомітингу надрукували всі центральні газети, були видані листівками, брошурами, скинені літаками на тимчасово окуповану територію Радянської України. Антифашистський мітинг у Саратові викликав широкий відгук серед радянських воїнів і трудящих.

¹² Полковенко В. В. Назв. праця, с. 91.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 94, арк. 65—68; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 2, арк. 3—4; спр. 4, арк. 162.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 4, арк. 28.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 94, арк. 63.

¹⁶ Україна була і буде радянською! Мітинг представників українського народу, який відбувся 26 листопада 1941 р. в м. Саратові. Укривдав при ЦК КП(б)У, 1942, с. 15.

¹⁷ Там же, с. 5.

Велику допомогу в роботі українського радіомовлення подавав ЦК ЛКСМУ. Він брав активну участь в організації молодіжного мовлення, в підготовці передач для юнаків і дівчат, що перебували на окупованій території, а також для тих, хто працював у глибокому тилу на сході.

З ініціативи ЦК ЛКСМУ проводились антифашистські мітинги представників української молоді в радянському тилу. Ці мітинги транслювалися радіостанціями ім. Т. Г. Шевченка, «Радянська Україна» — 29 березня та 10 червня 1942 р. — з Ворошиловграду, 6 червня та 13 грудня 1942 р. — з Москви¹⁸. Так, на радіомітингу 13 грудня 1942 р., присвяченому 25-річчю УРСР, виступили секретар ЦК ЛКСМУ Я. О. Хоменко, секретар Московського МК ВЛКСМ О. Шелепін, Герой Радянського Союзу І. Шипун, знатний стахановець О. Семиволос, відома трактористка П. Ангеліна, п'ятисотенниця М. Демченко, український поет А. Малишко та ін. Учасники мітингу одностайно прийняли звернення «До молоді». «Молодь України! Юнаки і дівчата славних українських міст, — говорилося в зверненні. — Ідіть у партизани! Створюйте нові загони і групи народних месників... Організуйте диверсії, пожежі на виробництві. Всіма силами допомагайте народним месникам у їхній священній боротьбі, створюйте нестерпні умови для окупантів»¹⁹.

У роки війни широко використовувалося радіолистування, яке провадили редакції «Листи з фронту і на фронт», організовані за проханням радіослухачів. На радіо приходили листи з фронту, з радянського тилу. При допомозі радіо понад 20 тис. фронтовиків за роки війни зв'язалися з своїми родинами²⁰. Листи допомагали зміцнювати єдність армії і народу, тилу і фронту, свідчили про героїзм і мужність радянських людей, запалювали їх на славні подвиги.

Велику роботу проводила також українська пересувна радіостанція «Дніпро», яка спочатку вела передачі з м. Калач Воронежської області, потім — з м. Куп'янська на Харківщині, з Харкова і Києва²¹.

Після визволення Радянської України від гітлерівських окупантів розпочалася відбудова радіомовної і радіотрансляційної мережі республіки, що була зруйнована і пограбована німецькими окупантами. У розв'язанні цього завдання велику допомогу подали партійні організації республіки у доборі кадрів, матеріально-технічному забезпеченні. Бже 6 листопада 1944 р. Київська республіканська радіостанція розпочала роботу доповіддю про 27-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. Була створена спеціальна редакція «На звільненій землі», яка організувала цикл спеціальних радіопередач: «Для Західних областей України», «Вчені перед мікрофоном», «Поради агроному», «Російська радянська література» та ін. Матеріали передавалися у вигляді інформацій, консультацій, відповідей фахівців на запитання радіослухачів. За 1943 р. по радіо виступило 175 партійних і державних діячів, письменників, поетів, воїнів Червоної Армії, партизанів²².

Таким чином, українське радіомовлення в роки Великої Вітчизняної війни внесло значний вклад у загальнонародну справу перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною.

¹⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 21, арк. 16; ф. 7; оп. 2, спр. 19, арк. 124; Советская Украина, 1942, 1 квітня, 12 червня.

¹⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 19, арк. 124.

²⁰ Партийная и советская печать в борьбе за построение социализма и коммунизма, М., 1966, с. 349.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 6, арк. 22.

²² Там же, спр. 2, арк. 3 зв.

БОЙОВІ ДІЇ КОМУНІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ УКРАЇНИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

В. І. КУЧЕР (Київ)

У роки Великої Вітчизняної війни боротьба проти фашистських загартбників велася не лише на фронтах, а й у тилу ворожих армій, на тимчасово окупованій ними території. Народна боротьба проти гітлерівських окупантів, яка розгорнулася під керівництвом Комуністичної партії, стала одним з важливих воєнно-політичних факторів розгрому фашистської Німеччини.

Боротьба радянського народу з окупантами набирала різноманітних форм. У містах, великих промислових центрах, на залізничних вузлах, заводах і фабриках, де не могли діяти партизанські формування, створювалися спеціальні диверсійні бойові групи по знищенню живої сили і техніки гітлерівських загартбників, а також добре законспіровані невеликі загони, члени яких вдень працювали на підприємствах і в установах, а вночі виходили на виконання бойових завдань¹.

Одним з важливих напрямів бойової діяльності партизанських загонів, підпільних організацій і груп була дезорганізація роботи залізничного транспорту ворога. Керуючи розгортанням боротьби радянських людей у тилу фашистських загартбників, Комуністична партія закликала партизанів і підпільників виводити з ладу залізничний транспорт, порушувати роботу підприємств, що його обслуговували. Про це, зокрема, вказувалося в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. і постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». З особливою силою наголошувалося на необхідності руйнування комунікацій ворога, і насамперед залізничного транспорту, в наказі наркома оборони СРСР Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху». В ньому, зокрема, пропонувалися конкретні засоби, способи і методи проведення диверсій на залізничному транспорті. «Нині руйнування шляхів підвезення ворога, — говорилося в наказі, — має найважливіше значення... Залізничні і шосейні шляхи, якими ворог постачає свої війська, протягнулися на тисячі кілометрів... Закрити шляхи підвезення — значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, паливом, боеприпасами... тим самим полегшити Радянському Союзу розгром ворога». Далі в наказі йшлося про те, що необхідно влаштовувати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, паровози, вагони, цистерни на станціях і роз'їздах. Під час залізничних катастроф знищувати живу силу, техніку, паливо, боеприпаси та інші вантажі, а також вцілілі паровози і вагони².

Велику роботу по зосередженню основних сил партизанських формувань і бойових груп підпілля на комунікаціях ворога і насамперед на залізничному транспорті проводив Український штаб партизанського руху (УШПР), який було створено в червні 1942 р. Згадуючи діяльність штабу, його колишній начальник Т. А. Строкач у спогадах писав: «Чи не найбільше техніки і живої сили ворога знищувалося під час диверсійних операцій на залізниці... Саме тому в першому ж наказі по УШПР першим його пунктом ми поставили: «Руйнування кому-

¹ Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976, с. 180.

² Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 63.

нікацій противника». Потім ішли — «руйнування засобів зв'язку, знищення складів, штабів та установ», «напад на аеродроми противника»³.

Керуючись вказівками Комуністичної партії, підпільні організації і групи завдавали величезної шкоди комунікаціям ворога. Патріоти підривали поїзди з військовою силою і технікою, висаджували мости, тунелі, руйнували залізничні колії, виводили з ладу паровози і вагони, порушували зв'язок, водопостачання, саботували ремонтні і відбудовні роботи. Під час аварій, здійснених шляхом підриву ворожих ешелонів, трошилася вщент військова техніка, вибухали снаряди, авіабомби, згорало і виливалося на землю пальне, продукти харчування ставали непридатними до вживання, розбивалися медикаменти, гинули солдати й офіцери фашистської армії, виходили з ладу або повністю згорали паровози і вагони, руйнувалися залізничні колії, виникали так звані «пробки», в результаті яких паралізувалося перевезення військових вантажів. З метою ліквідації наслідків аварій окупанти змушені були, використовуючи особовий склад і спеціальну техніку, будувати обвідні залізничні колії, пускати поїзди в обхід за десятки і сотні кілометрів, що створювало додаткові труднощі в постачанні фронту.

Ряд диверсійних актів вчинила, зокрема, підпільна група на чолі з В. О. Молодцовим, що діяла в Одесі. Так, у першій половині листопада 1941 р. її члени підірвали залізничну колію між станціями Дачна і 2-га Застава. Рух на цій магістралі було затримано на цілу добу. Дізнавшись про те, що в Одесу має прибути поїзд з німецькими та румунськими чиновниками, підпільники підірвали його. З-під уламків розбитих вагонів окупанти витягли 250 трупів⁴.

Великої шкоди ворогові на залізничному транспорті завдавали диверсійні і бойові групи Києва й області. Київ, як один з великих залізничних вузлів, мав важливе значення для фашистських загарбників. Сюди з усіх напрямів прибували військові вантажі, які направлялися далі на фронт. У місті знаходилися паровозо- і вагоноремонтні заводи, залізничні майстерні, депо тощо. По території області з усіх напрямів пролягала густа мережа залізничних комунікацій з великими вузловими станціями, такими, як Дарниця, Пост-Волинський, Фастів, Миронівка, Сміла та ін. Тому перед київськими підпільниками стояли важливі завдання — зривати роботу залізничного транспорту, перешкоджати ворогові перекидати військові вантажі, живу силу, вивозити награване народне добро з окупованої радянської території⁵.

Активну диверсійну діяльність на комунікаціях ворога розгорнув Залізничний підпільний райком КП(б)У міста Києва під керівництвом О. С. Пироговського. Так, за його завданням підпільники Іван Журавівський і Симеї 13 березня 1942 р. на підході до станції Скопище пустили під укіс військовий ешелон з паливом, що йшов по маршруту Житомир—Фастів. Вони ж 7 травня у районі Уроцище—Пустельники підірвали ешелон з лісом і боеприпасами, а 5 червня 1942 р. на перегоні Ходорків—Скопище пустили під укіс ешелон з шпалами і рейками⁶.

Наприкінці 1941 р. член Дарницького підпільного райкому партії А. М. Тимошук створив підпільну організацію в депо Київ-Московський, до якої ввійшли бойові групи з депо Дарниця і с. Журавки

³ Строкач Т. А. Наш позивний — Свобода. К., 1975, с. 157.

⁴ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Документы и материалы. Одесса, 1970, с. 227.

⁵ Григорович Д., Денисенко П., Немайть В. Указ. соч., с. 157.

⁶ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сборник документов. К., 1963, с. 255.

Яготинського району. Організація розгорнула агітаційно-масову і диверсійну діяльність. Підпільники випустили листівку «Звернення до залізничників», в якій закликали їх усіма силами і засобами саботувати і зривати перевезення військових вантажів фашистів, створювати бойові і диверсійні групи для боротьби з ворогом. На рахунок цієї підпільної організації багато успішно здійснених диверсій на залізничному транспорті. Загалом за час своєї діяльності диверсійні групи залізничного депо Київ-Московський і депо Дарниця вивели з ладу 24 паровози, близько 100 вагонів, знищили 300 гітлерівців⁷.

Активні дії підпільники Київської області. Так, підпільна організація с. Нова Буда Боролянського району, яку очолив комсомолець, лейтенант Червоної Армії, що вирвався з полону, М. С. Мельниченко, розгорнула підривною діяльність на залізничній магістралі Київ—Тетерів. Спочатку організація проводила агітаційно-масову роботу, здійснювала диверсійні акти по зриву ліній зв'язку. Поступово, поповнившись новими членами, вона переходить до активнішої диверсійної діяльності на залізниці. Так, у вересні 1943 р. члени організації П. Ф. Мусієнко, І. Ф. Мельниченко та І. Г. Лазебний розібрали колю на 62-му кілометрі, в результаті чого поїзд зійшов з рейок. За допомогою протитанкових мін, що їх здобули патріоти на замінованому полі, вони підірвали на перегоні Спартак—Тетерів 5 поїздів. Під час аварій загинуло багато гітлерівців. Активну участь у проведенні диверсій брали, крім названих, Я. Л. Коваленко, М. С. Лазебний, І. Д. Федоренко та інші⁸.

Всього за час окупації підпільні організації і групи м. Києва й області пустили під укіс 41 поїзд, підірвали 26 залізничних і шосейних мостів, вивели з ладу 104 паровози і 836 вагонів, знищили 13 складів з боєприпасами і продовольством, пошкодили близько 200 км телефонного і телеграфного зв'язку, здійснили 500 бойових операцій проти ворога, знищили близько 1500 гітлерівських солдатів і офіцерів⁹.

Великої шкоди транспорту ворога завдали диверсійні і бойові групи Коростишівської підпільної організації, що була створена в грудні 1941 р. з ініціативи секретаря Житомирського підпільного обкому партії Г. І. Шелушкова. Її керівником був І. П. Музика. Організація охоплювала 17 сіл району. На початку 1942 р. було створено 8 диверсійних груп, які розгорнули активну бойову діяльність на комунікаціях противника. Патріоти пустили під укіс 10 ешелонів з бойовою технікою, продовольством і живою силою, висадили в повітря 7 мостів і 7 автомашин¹⁰.

Одним з ефективних методів здійснення диверсій на залізничному транспорті було встановлення мін уповільненої дії на поїзди з військовою технікою і живою силою ворога.

Підтримуючи тісні зв'язки з партизанськими загонами, підпільні організації і групи доставали міни від партизанів і розвідників, які прибували за завданням військового командування. Так, члени сімферопольської підпільної організації під керівництвом А. М. Косухіна у листопаді 1943 р. підірвали на ст. Джанкой состав з паливом і боє-

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В трех томах. К., 1975. Т. 2, с. 211.

⁸ Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сборник документов, с. 293.

⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Т. 2, с. 309; Григорович Д., Денисенко П., Немайя В. Указ. соч., с. 161.

¹⁰ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.: Збірник документів та матеріалів, К., 1969, с. 57.

припасами. Одного разу патріоти вирішили затримати ешелони, що скупчилися на ст. Сімферополь. Вдень вони замінували і висадили в повітря водокачку. Гітлерівцям довелося витратити багато часу, щоб забезпечити водою ешелони, які йшли в бік фронту. Не менш успішно діяли й інші підпільні організації Сімферополя. За неповними даними, за час своєї діяльності підпільники міста здійснили 63 великі диверсії і збройні напади на ворожі об'єкти. Зокрема, вони підірвали 11 військових ешелонів, 7 з яких були з боеприпасами, 4 цистерни з паливом, 28 вагонів з різним військовим вантажем, 2 паровози і 3 дрезини, знищили понад 250 т пального¹¹.

Значну допомогу підпільним організаціям подавали партизанські з'єднання і загони під командуванням В. А. Бегми, Д. М. Медведєва, О. Ф. Федорова та ін. Мінери з цих загонів допомагали підпільникам вивчати нові, складні види мін, озброєння, що надходило з радянського тилу.

Через брак достатньої кількості вибухових речовин підпільні організації і групи для здійснення диверсій на комунікаціях і військових об'єктах фашистських загарбників широко використовували різноманітні «підручні», механічні засоби. Розробляючи питання про збройну боротьбу бойових груп пролетаріату в населених пунктах, наперед у містах, В. І. Ленін вказував, що їх члени, які не мають зброї, повинні використовувати все, чим можна завдати втрат ворогові, виявляючи при цьому ініціативу і винахідливість. Зокрема, Володимир Ілліч писав: «Загони повинні озброюватися самі, хто чим може... кастет, палка, ганчірка з гасом для підпалу, вірьовка або вірьовочна драбина, лопата для споруджування барикад, піроксилінова шашка, колючий дріт, цвяхи... Ні в якому разі не чекати із сторони, згори, ззовні, допомоги, а роздобувати все самим»¹².

Творчо застосовуючи вказівки В. І. Леніна, Комуністична партія в роки війни закликала партизанів, підпільників, усіх радянських патріотів широко використовувати «підручні», механічні засоби, **все, чим можна завдати** (підкреслено автором. — В. К.) ударів фашистським загарбникам¹³.

Керуючись вказівками ВКП(б), Одеський підпільний обком партії запропонував простий, але надійний спосіб здійснення диверсій на залізницях. «Транспорт, — говорилося в одній із статей газети «Голос народу», що її випускав підпільний обком, — відіграє керівну роль у військовий час. На цій ділянці потрібно докласти усіх зусиль, порушуючи рух, особливо поїздів... Достатньо на стик рейок виб'яти із зовнішнього боку пару костилів, а поїзд сам проробить потрібну частину роботи: своїм тягарем розверне рейки. ...Затримка поїзда, хай навіть на одну годину у військовий час, буде відігравати величезну роль»¹⁴.

У с. Балабиному Запорізької області активну диверсійну діяльність розгорнула молодіжна підпільна група, яку очолювали комсомолка Майя Самсика. Юна патріотка залучила до групи своїх шкільних товаришів Івана Швеця, Володимира Говоруна, Василя Колядка, Анатолія Рибаченка. Не маючи вибухівки, підпільники В. Говорун та І. Швець, які працювали на Запорізькому паровозоремонтному заводі, викрали інструмент, за допомогою якого в ніч на 8 листопада 1942 р. розібрали залізничне полотно на лінії Сімферополь—Москва. Ворожий поїзд з награваним зерном полетів під укіс, при цьому загинуло

¹¹ Герои подполья. Вып. второй. М., 1970, с. 84, 92.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 322.

¹³ Военно-исторический журнал, 1975, № 8, с. 63.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 122, арк. 61.

12 гітлерівців¹⁵. У 1943 р. підпільники з цієї групи пустили під укіс три військові поїзди ворога¹⁶.

Широку діяльність розгорнули підпільні організації і групи Вінниччини. Так, підпільники м. Бара розібрали колію на перегоні Бар—Матейкове, в результаті чого розбився паровоз, 4 вагони і 2 цистерни з паливом. Іншим разом за допомогою гальмівного башмака, який вони закріпили на рейці, викликали аварію військового поїзда¹⁷. Підпільники з організації Корделівського цукрового заводу, яку очолював В. А. Шиманський, розширили колію на дільниці Вінниця—Калинівка. Ешелон з паливом пішов під укіс. Було знищено 600 т пального, загинуло 50 гітлерівців. Рух військових ешелонів на цій дільниці був припинений на чотири доби. Фашисти змушені були зробити в цьому місці новий обхідний шлях¹⁸.

Підпільники здійснювали диверсії на залізницях: виводили з ладу стрілки, блок-пости, семафори, сигналізацію, системи блокування тощо. Наприклад, підпільна група, що діяла на 1-й вагонній дільниці паровозного депо м. Дніпропетровська, очолювана І. Ф. Земляним, шляхом переведення стрілки влаштувала зіткнення двох локомотивів, які на довгий час були виведені з ладу. Цим же способом вони зіткнули ще два поїзди. Під час аварії було розбито 16 вагонів з медикаментами та іншими військовими вантажами. В липні 1943 р. члени цієї групи підготували аварію на станційній колії. Однієї ночі вони зняли з останнього вагона світлові сигнали, в результаті чого паровоз-штовхач на великій швидкості врізався в состав. Було пошкоджено 20 вагонів, розбито 4 автомашини і вбито кілька гітлерівців¹⁹.

Підпільники жмеринської організації «Радянські патріоти», яку очолювали К. С. Гришин, В. В. Кінєєв і Г. Г. Навроцький, шляхом переведення стрілок і виведення з ладу блок-постів влаштували в 1943 р. два зіткнення поїздів. Вони сім разів розбирали залізничні колії, знищили близько 20 гітлерівських залізничників. Крім того, підпільники викрадали з вагонів зброю, боеприпаси, вибухівку, виводили з ладу військову техніку, що йшла на фронт²⁰.

Члени львівської підпільної організації «Народна гвардія» двічі в 1943 р. спалювали приміщення сигналізації і блокування на станції Підбірці, в результаті чого на тривалий час рух поїздів на цій залізничній магістралі було припинено²¹.

Патріоти Кам'янець-Подільської області постійно виводили з ладу стрілки, блок-пости, влаштовували зіткнення поїздів тощо. Наприклад, член диверсійної групи ст. Гречани П. П. Кривоніс, працюючи майстром по ремонту стрілок, у грудні 1942 р. відгвинтив болти на вихідній стрілці в напрямі Волочиська. Рух поїздів було припинено на 7 годин. У січні 1943 р.,правляючи дрезину, він замість води налив пального. Під час руху дрезина згоріла. Всього протягом 1942—1943 рр. П. П. Кривоніс пошкодив 30 стрілок. Член тієї ж групи В. Панасацький, працюючи помічником машиніста, в червні 1942 р. пустив на несправну

¹⁵ Там же, оп. 9, спр. 16, арк. 107; Герои подполья. Вып. второй, с. 248.

¹⁶ Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957, с. 192.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 1, арк. 60.

¹⁸ Іван Безуглий. Тайны «Вервольфа». Вінниця, 1962, с. 113, 121.

¹⁹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1962, с. 87.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 1, арк. 92.

²¹ Варягіна В., Вакуленко Г. Народна гвардія імені Івана Франка, Львів, 1967, с. 97, 103.

стрілку поїзд. Було розбито паровоз і 12 вагонів з автомашинами. У серпні 1943 р. на перегоні Войтівці — Наркевич він зірвав клапан на паровозі. Поїзд простояв 4 години²².

Члени підпільної організації, що діяла в депо станції Київ-Московська під керівництвом П. І. Мироненка, здійснюючи недоброякісний ремонт паровозів, зривали графік виходу їх на лінію. Часто підпільники заводили в депо паровози, випускали з них воду і відкривали дверці топків, влаштовуючи таким чином протяги. Від переохолодження деформувалися котлові трубки і паровози надовго виходили з ладу. За завданням підпільної організації машиністи Григорій Кошман, Іван Жестовський, Леонід Казанський, випускаючи воду з гарячих котлів, спалили 6 паровозів²³.

Активну діяльність на залізничній ст. Сталіно розгорнула підпільна організація під керівництвом П. Ф. Батули. Підпільники під час великих морозів промивали паровози гарячою водою або кидали в котел каустичну соду, в результаті чого труби починали протікати. Вони також штучно викликали загорання букс і плавлення підшипників. Таким чином підпільники вивели з ладу 20 паровозів²⁴.

На Слов'янському залізничному вузлі гітлерівці намагалися створити в депо ремонтну базу для своїх локомотивів. Вони завезли верстати і встановили їх у механічному цеху. Підпільна організація, яку очолював Ф. І. Кравцов, зірвала плани окупантів. Крім того, підпільники знищили кілька паровозів²⁵.

Залізничники часто підміняли паспорти на поїзди, в результаті чого вантажі прибували не за призначенням. Так, учасник підпільної організації «Набат», що діяла в с. Білецьківка Кременчуцького району Полтавської області, Іван Свистун влаштувався на роботу на залізничному транспорті. Під час формування составів він постійно міняв адреси призначення поїздів. Патріот порізав 80 скатів військових автомашин, що направлялися на фронт, поблизу ст. Бурти влаштував аварію військового ешелону. Інший член цієї організації Федосій Матюшенко, працюючи на залізничній ст. Крюків, також міняв маршрути поїздів з військовими вантажами, здійснював інші диверсійні акти на залізничному транспорті²⁶.

Розгром Червоною Армією гітлерівських військ під Курськом, початок визволення території Радянської України від фашистів були важливим стимулом у справі активізації бойової і диверсійної діяльності підпільних організацій і груп. 9 серпня 1943 р. уряд УРСР звернувся до українського народу із закликом, в якому говорилося: «Через Україну повзуть ворожі ешелони. Це йде поповнення для битой фашистської армії, а в Німеччину ідуть ешелони з награваним народним добром. Дійте енергійно! Дезорганізуйте рух ворожих поїздів! Організуйте аварії і диверсії! Виводьте з ладу паровози!»²⁷.

З метою організації зриву перевезень до лінії фронту гітлерівських військ, озброєння і боеприпасів, а також вивезення окупантами награваних цінностей до Німеччини Центральний Комітет КП(б)У поставив перед партизанами і підпільниками завдання — посилити дивер-

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 61, арк. 17.

²³ Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сборник документов, с. 255—256.

²⁴ Герои подполья. Вып. второй, 1970, М., с. 125; Виктор Шутлов. Смерти смотрели в лицо. Донецк, 1974, с. 90.

²⁵ Кривонос П. Ф. Магистраль жизни. К., 1978, с. 120.

²⁶ Комсомольская правда, 1974, 16 октября.

²⁷ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1977, с. 133.

сійну діяльність на залізничних вузлах Коростень, Овруч, Сарни, Ковель, Володимир-Волинський, Здолбунів, Шепетівка, Житомир, Бердичів, Козятин, Фастів, Сміла, Знам'янка, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль і Львів²⁸. Велику роль у виконанні цих завдань відіграли диверсійні групи численних партизанських формувань, а також підпільні бойові і диверсійні групи, які діяли в населених пунктах.

Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У і УШПР, Кам'янець-Подільський обком партії послав на залізниці, що відходили від Шепетівського залізничного вузла, який відігравав важливу роль для противника, ряд партизанських диверсійних груп. Вони встановили тісні зв'язки з місцевими підпільниками і спільно з ними здійснювали диверсії на залізничних коліях. Так, диверсійна група, очолювана М. С. Шевчуком, з партизанського з'єднання М. І. Шукаєва з допомогою підпільників Шепетівки підірвала близько 20 паровозів, спалила 18 цистерн з паливом, вивела з ладу кілька стрілок²⁹.

На самому залізничному вузлі успішно діяли члени місцевої підпільної організації. Для здійснення диверсійних актів вони широко використовували магнітні міни уповільненої дії, одержані від партизанів. За допомогою цих мін було здійснено ряд диверсій безпосередньо на залізничному вузлі. Так, член організації Володимир Ковальчук непомітно прикріпив міну на состав з паливом. Вибух відбувся під Козятином. Состав повністю згорів. Згодом патріоти підірвали нафтобазу і склад, де зберігалося 150 т бензину, 80 т керосину, багато мастильних матеріалів, запасні частини до паровозів і вагонів. Було підірвано також водонапірну колодку, прикріплено кілька мін на поїзди, що проходили через залізничний вузол. Міни спрацювали на перегонах³⁰.

Тісно взаємодіяли з партизанами й підпільники важливого залізничного вузла Сарни. Місцевих патріотів очолював колишній начальник станції, полум'яний комуніст, уродженець Північно-Осетинської АРСР М. К. Фідаров. Підпільники підтримували тісні зв'язки із секретарем Сарненського підпільного райкому партії, комісаром партизанського загону ім. Ворошилова С. М. Плужниковим. Під керівництвом райкому вони допомогли загоні розгромити ворожий гарнізон у Городні. Застосовуючи магнітні міни, одержані від партизанів, патріоти здійснили на залізничному вузлі 17 аварій поїздів, підірвали водокачку, залізничний міст, спалили 2 ворожі склади з обмундируванням і продовольством³¹. Гітлерівці намагалися знешкодити підпілля, але марно. Тоді вони залучили для допомоги українських буржуазних націоналістів, які вистежили й закатували ряд активних членів підпільної організації, в тому числі й її керівника М. К. Фідарова³².

Пильно стежили підпільники за залізничним вузлом Знам'янкою, що мав для гітлерівського командування велике стратегічне значення. Звідси щодня відправлялися військові ешелони в п'яти напрямках. Особливо інтенсивним був рух із заходу на схід, у бік фронту. Для охорони вузла і залізниці в Знам'янці дислокувалися великі військові

²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Т. 2, с. 390.

²⁹ Там же, т. 2, с. 395.

³⁰ Доманк А. С., Сбойчаков М. И. Шепетовские подпольщики. М., 1972, с. 120.

³¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Т. 2, с. 211.

³² Замлинський В. О. З вірою у перемогу: Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України 1941—1944. К., 1976, с. 143.

частини ворога, активно діяли контррозвідальні органи. Однак це не могло зупинити радянських патріотів. За завданням Кіровоградського підпільного обкому партії в райцентрі Знам'янка і на залізничному вузлі діяли підпільні організації, очолювані А. Г. Живоглядом, А. І. Александровим, В. Ю. Рожковим та ін. Знам'янський підпільний райком партії постійно подавав їм практичну допомогу³³. Підпільники збирали дані про ворожі війська, що слідували через Знам'янку, виводили з ладу механізми й обладнання на підприємствах, насипали в букси вагонів пісок і товчене скло. Лише за травень—серпень 1943 р. зусиллями підпільників і партизанів у районі Знам'янського залізничного вузла було пущено під укіс 46 ешелонів. У результаті диверсій на залізничних шляхах і в депо було виведено з ладу майже всі паровози, що знаходилися на станції.

Гітлерівцям довелося пригнати в Знам'янку нові паровози з віддалених станцій, а також із самої Німеччини. Проте багато з них були пошкоджені й пущені під укіс. Ворог зазнав при цьому значних втрат³⁴.

Активну диверсійну діяльність розгорнули підпільні організації і групи на таких важливих залізничних вузлах, як Проскурів, Жмеринка, Сміла, Козятин та ін.

Бойова та диверсійна діяльність підпільних організацій і груп, партизанських формувань на залізничному транспорті набрала таких розмірів, що фашистські окупаційні органи змушені були вжити надзвичайних заходів. Під загрозою смерті населенню було заборонено не тільки користуватися залізничним транспортом, а й наближатися до залізничних станцій, вокзалів і колій³⁵. В одному з оголошень, що їх сотнями видавали окупанти, говорилося, що порушники будуть заарештовані і передані воєнним властям для покарання.

Для проїзду залізницею потрібен був спеціальний дозвіл і дві перепустки від управління залізниці та військової транспортної комендатури. На залізничних коліях всюди встановлювалася посилена круглодобова збройна охорона, блокувалися всі підходи до станцій, вокзалів, депо, блок-постів, заборонявся вільний вхід і вихід з підприємств, що ремонтували і обслуговували транспорт. Фашистські загарбники жорстоко розправлялися з радянськими людьми, яких запідозрювали у здійсненні диверсійних актів і саботажу на залізничному транспорті.

Проте, незважаючи на жорстокі репресії ворога, підпільні організації і групи продовжували завдавати великої шкоди гітлерівським військам. Радянські патріоти внесли вагомий вклад у загальну справу розгрому фашистських загарбників.

³³ Ключенко Д. Гартівані партією. К., 1973, с. 31, 45.

³⁴ Герои подполья, Вып. второй, с. 309.

³⁵ Українське слово, 1941, 9 груд.

3 історії атеїзму на Україні

АНТИКЛЕРИКАЛЬНІ ВИСТУПИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ —
ВИЯВ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ (1917—1939 рр.)

П. А. ПЕТЛЯКОВ (Чернівці)

В сучасному арсеналі антикомунізму чільне місце належить фальшивим концепціям реакційних клерикалів про «історичну» роль католицизму в житті українського народу, про «відданість» українців католицькій церкві тощо. А крах уніатства на Західній Україні буржуазно-клерикальна пропаганда намагається пояснювати «гоніннями на віру» або «порушеннями» прав людини. Насправді ж, красномовним свідченням дійсного ставлення населення Західної України до католицизму та уніатської (греко-католицької) церкви був провал на західноукраїнських землях у 30-х роках так званої «католицької акції»*.

Автор даного повідомлення прагнув показати розвиток антирелігійного руху в краї у 20—30-х роках, оскільки це питання висвітлено ще недостатньо.

Велика Жовтнева соціалістична революція і поразка Австро-Угорщини в імперіалістичній війні спричинили глибоку кризу в Східній Галичині релігії і церкви, зокрема уніатської. Ця криза була зумовлена, по-перше, антинародною діяльністю українських буржуазних націоналістів і реакційних церковників, які, виходячи з своїх класових інтересів, активно підтримували загарбницькі плани імперіалістів Німеччини та Австро-Угорщини і змушували трудящих українців йти на братовбивчу війну. Останні ж не бажали вмирати за ненависну їм монархію і з симпатіями ставилися до своїх єдинокровних братів — росіян. Західноукраїнське населення з нетерпінням чекало приходу російських військ і дуже тепло зустрічало їх, сподіваючись з їх допомогою визволитися від австро-німецького гніту.

По-друге, соціальна політика уніатського духовенства суперечила класовим інтересам трудящих, адже церква була однією з головних ідейно-політичних підвалин експлуататорського ладу, а священнослужителі брали безпосередню участь в експлуатації малоземельного та безземельного селянства.

Боротьба проти попівщини, відзначав свого часу К. Маркс, набирає «...характеру *класової боротьби* бідних проти багатих, народу проти аристократії, «нижчих» класів проти «кращих»¹. «...Боротьба проти релігії є посередньо боротьбою проти *того світу*, духовною *втіхою* якого є релігія»².

* Докладніше про це див.: Шиш А. З. Крах католицької дії на західноукраїнських землях. — УІЖ, 1971, № 9.

¹ Маркс К. Антицерковний рух. — Демонстрація в Гайд-парку. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 332.

² Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 384.

Ці теоретичні положення цілком підтвердилися в ході революційних подій на Західній Україні, які мали яскраво виражену антиклерикальну спрямованість. Селяни часто виганяли з парохій (приходів) не-нависних священників і ділили між собою церковні землі та майно. «Рух соціалістичний, — визнавав навіть уніатський журнал «Нива», — котрий так поширився після всесвітньої війни, зайняв непримириме становище до церкви»³.

У розвитку антиклерикального руху досліджуваного періоду можна виділили такі етапи: 1) 1917—1923 рр.; 2) 1923—1932 рр.; 3) 1932—1939 рр.

На першому етапі під безпосереднім впливом Великого Жовтня в Східній Галичині розгорнулася революційно-визвольна боротьба трудящих, які, виступаючи за возз'єднання Східної Галичини, Буковини і Закарпаття в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі, заявляли, що прагнуть бачити свій край «без панів і попів», таким, де ділять землю⁴. «...У Східній Галичині, — доповідав у Відень галицький намісник, — поширюється рух, темою якого є втілення в життя комуністичних ідей більшовиків як у питанні розподілу землі, так і в питаннях агітації за розподіл усіх маєтків»⁵.

Значну роль у розвитку революційного руху на західноукраїнських землях відігравали солдати-українці, які поверталися з Росії. Більшість з них була обманним шляхом зарахована до націоналістичного корпусу «січових стрільців», який під командою австрійських офіцерів з перших днів війни вирушив на Східний фронт. Тому при слушній нагоді «січовики» здавалися у полон.

Чимало солдатів — вихідців з Галичини та Буковини — брали активну участь у революційних подіях на Україні і в Росії, а повернувшись додому, розповідали землякам правду про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, вели агітаційну роботу. Не випадково в рапорті від 28 березня 1918 р. керівник Сокальського староства просив Галицьке намісництво видати наказ про заборону «солдатам, хоча б на перших порах, протягом деякого часу ходити по селах і поширювати більшовицькі ідеї»⁶. Подібні прохання надходили до австрійської адміністрації і з інших міст Галичини. Нарешті, у липні 1918 р. Галицьке намісництво видало циркуляр, у якому, зокрема, констатувалося: «Полонені, повертаючись додому, проводять соціалістичну пропаганду, роздають російські листівки, які, незважаючи на енергійно вжиті заходи, широко розповсюджуються»⁷.

Визвольний похід Червоної Армії в Східну Галичину у 1920 р. сприяв дальшому піднесенню там революційного руху трудящих. 1 серпня 1920 р. Галицький революційний комітет видав декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, скасування всіх привілеїв духовних осіб, усіх форм державної допомоги церкві, передачу маєтків церковних і релігійних товариств народові. Все це значною мірою підірвало вплив церкви і дало новий поштовх розвитку в краї антирелігійного руху, хоча внаслідок відсталості західноукраїнських трудящих, темноти і забитості селянських мас частина їх ще продовжувала вірити духовенству.

³ Нива (Львів), 1923, с. 245.

⁴ Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973, с. 21—22.

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2314, арк. 140.

⁶ Там же, спр. 5193, арк. 65.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 102, оп. 1, спр. 29, арк. 29.

Другий етап антиклерикального руху відбувався у важких умовах окупації західноукраїнських земель, жорстоких переслідувань там учасників революційної боротьби, всіх «безбожників». Буржуазно-поміщицький уряд всіляко підтримував церкву і вживав заходів до зміцнення її економічних та політичних позицій. За конкордатом (договором), укладеним у 1925 р. між папою Пієм XI і президентом Польщі С. Войцеховським, церковники отримали право мати «рухоме й нерухоме майно» і одержували державні грошові дотації. Так, на парохію виділялося у середньому 30 га так званого ерекційного поля, священнику держава сплачувала щомісяця від 100 до 180 злотих (залежно від кількості землі, яку він мав)⁸. У свою чергу, уніатська церква Галичини на чолі з митрополитом А. Шептицьким схвалювала окупацію західноукраїнських земель буржуазно-поміщицькою Польщею.

Проте, навіть уклавши союз з церковниками, уряд не міг повністю придушити революційний рух у краї. «За весь час влади польської буржуазії і обшарників, — писав орган ЦК КПЗУ — журнал «Наша правда», — Західна Україна є все тим неугасяючим вулканом, який вічно димить і бурлить»⁹. У боротьбі народних мас проти національного і соціального гноблення, за возз'єднання з Радянською Україною «все частіше виявлялися елементи громадянської війни»¹⁰. Цей стихійний рух був спрямований не лише проти окупантів, а й проти української буржуазії, куркульства та духовенства і мав чітко виражений класовий характер. Селяни палили «не тільки скирти і фільварки польських дідичів і осадників, — відзначала прогресивна преса, — але й українських попів і куркулів»¹¹.

Другий етап антиклерикального руху в Західній Україні істотно відрізнявся від першого насамперед тим, що, по-перше, в краї у цей час лютував терор буржуазії і, по-друге, уніатська церква за конкордатом 1925 р. була визнана державною релігійною організацією. Отже, виступи проти неї кваліфікувалися урядом як виступи проти державної влади. У зв'язку з цим антиклерикальний рух набирал «юридичних» форм, тобто найчастіше віруючі надсилали скарги на незаконні, на їх думку, дії священнослужителів до державних і церковних установ.

Антиклерикальний рух селянства знаходив вияв перш за все у численних судових тяжбах з духовенством. «Нема, здається, села, яке не тягалось би з попом»¹², — відзначала прогресивна газета «Сель-Роб». Селяни скаржилися на економічні утиски з боку духовенства. Так, громада с. Волюсянка Сколевського повіту подала скаргу Станіславському воєводському управлінню на уніатського священника М. Реваговича за те, що він «примушує наше населення відробляти так звану роківщину», тобто безплатно обробляти 116 моргів землі, що належала йому. Крім того, «Михайло Ревагович вимагає від наших мешканців платити за шлюб 13 тис. польських марок», за похорон — 35 тис., за оповіді (повідомлення про заручини) — 3 тис. марок, одну курку, один кілограм грибів, за сповідь — 2 тис. марок, за опечатування домовини — 5 тис. марок¹³.

Аналогічною була скарга селян с. Мала Вишенка Городоцького повіту, подана у греко-католицьку консисторію на священника В. Михайлишина, який, мовляв, «сидить у нас як ексекунтор, за податки

⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 81, арк. 27.

⁹ Наша правда, 1930, № 5—6, с. 30.

¹⁰ Там же, с. 32.

¹¹ Там же, с. 33.

¹² Сель-Роб, 1928, 30 верес.

¹³ Правда про унію. Док. і матеріали. Львів, 1968, с. 157.

котрому нічого не залежить, тільки щоб стягнути гроші». Внаслідок цього, зазначалося у скарзі, в селі стало багато людей, які «до церкви ніколи не ходять, релігію проклинають, священника так само...»¹⁴. Факти відходу населення від церкви були непоодинокими. «Треба з болем признати, — писав ректор духовної семінарії у Львові (нинішній голова емігрантської так званої Української католицької церкви) Й. Сліпий, — що багато відпало від церкви і ведуть життя на основах чисто світських, матеріалістичних або виразно антирелігійних»¹⁵.

Від церкви у першу чергу відходили безробітні, а також бідняки, які остаточно втратили надію на «божу поміч». «...У міру того, як загострюється економічна нужда, як безробітними та голодними пролетарями заповнюються міста й села, — визнавали церковники, — в такому самому відношенні й темпі опорожнюються й церкви»¹⁶.

Головними причинами розвитку антиклерикального і антирелігійного руху на Західній Україні були соціальні, класові фактори. Адже боротьба між попом і бідним селянством — це, по суті, боротьба між гнобителем і гнобленими.

У західноукраїнському селі, на яке припадало 93,7% уніатських парохій, священник став найбільшим господарем, оскільки основна частина селян не мала земельних наділів і часто-густо змушена була працювати на попа. За даними органу КПЗУ «Наша правда», в 1930 р. 55,3% селянських господарств мали до 2 га землі, 31,3% — від 2 до 5 га, 10,5% — від 5 до 20 га і лише 0,9% — понад 20 га¹⁷. До останньої категорії належали, зокрема, уніатські священники. «Піп, — писала прогресивна газета «Сила», — дістає державну платню..., має даром помешкання (та ще й яке!) і має стільки землі, що звичайно є найбільшим господарем на селі. Поля піп сам (власними руками) не обробляє. Працюють на ньому селяни, і ніхто, навіть ніякий капіталіст на фабриці, не використовує так найманих робітників, як піп»¹⁸.

Часто уніатське духовенство застосовувало і примусові засоби експлуатації селян. Так, священник з с. Тишковичі Перемишльського повіту М. Прокурат для стягування данини з селян «привіз екзекутора і жандармерію..., неначе татарин спровадив свою орду, щоб забрати останню кривавину до своєї кишені... Нічого дивного, — писали селяни у скарзі митрополиту Шептицькому, — що народ покидає унію, а шукає іншої секти»¹⁹.

Криза релігії і церкви поглиблювалася в міру розвитку революційного руху, а також під впливом атеїстичної пропаганди, яку вела Комуністична партія Західної України. Керуючись ленінським положенням про підпорядкування боротьби проти релігії і церкви завданням класової боротьби пролетаріату і біднішого селянства за соціалізм, КПЗУ приділяла постійну увагу подоланню контрреволюційного впливу церковників на робітничий клас і, особливо, на селянство. «Боротьба за опанування села, — вказувалося в постанові II з'їзду КПЗУ, — та вирвання його з-під міщанських партій, конечно, вимагає боротьби за остаточне знищення впливів сільських авторитетів, церкви й попівства... — цієї головної соціальної опори польського імперіалізму і угодництва українського націоналістичного табору»²⁰. Враховуючи живу-

¹⁴ Там же, с. 162.

¹⁵ Діло, 1930, 1 січ.

¹⁶ Нива, 1922, с. 221.

¹⁷ Наша правда, 1931, № 7—8, с. 2.

¹⁸ Сила, 1930, 24 верес.

¹⁹ Правда про унію, с. 183.

²⁰ Постанови II з'їзду Комуністичної партії Західної України. Львів, 1925, с. 94.

чість релігійних забобонів, КПЗУ насамперед звертала основну увагу на забезпечення свого політичного впливу серед трудящих, а атеїстичному вихованню відводила роль одного із засобів розвитку соціалістичної свідомості робітничих мас.

Атеїстичне виховання трудящих КПЗУ здійснювала через свої низові організації і групи, за допомогою комсомолу, Українського селянського об'єднання та інших прогресивних організацій, таких як «Спілка безбожників». Значну роль у цьому відігравали й твори класиків марксизму-ленінізму, атеїстична література, яка видавалася в СРСР і нелегально розповсюджувалася серед населення Західної України.

У боротьбі проти клерикалізму значну допомогу КПЗУ подавали прогресивні письменники В. Бачинський, Я. Галан, А. Гаврилюк, М. Ірчан, П. Козланюк, А. Крушельницький, С. Тудор, К. Пелехатий та інші. У своїх творах вони викривали антинародну діяльність церкви та духовенства, допомагали трудящим звільнитися від релігійного дурману, прищеплювали їм наукові погляди на природу і суспільство.

В атеїстичній пропаганді, боротьбі з клерикалізмом комуністи широко використовували пресу і різні нелегальні видання — листівки, плакати, брошури. У 1932 р. КПЗУ видавала такі газети і журнали: «Сель-Роб», «Сила», «Вікна», «Кооперативні вісті», «Наша земля», «Народна трибуна», «Праця», «Унзере вег», «Ді фрайе штімме». Вони на конкретних фактах викривали соціальну роль уніатської церкви як опори окупаційного режиму і експлуататора трудящих, реакційну політику церковників. Так, газета «Сель-Роб» у 1927 р. запровадила спеціальну рубрику «Кропило», яка складалася із заміток про користолобство, аморальну поведінку уніатських попів, їх реакційну політичну діяльність. Матеріали «Кропила» справляли велике враження на читачів, сприяли пробудженню класової свідомості селян, їх відходу від церкви.

Багато уваги комуністична преса приділяла викриттю експлуаторської діяльності митрополита Шептицького, єпископів Коциловського і Хомишина. «...Через визиск і парцеляцію, — писав 27 липня 1930 р. «Сель-Роб», — сільська біднота збільшує своєю працею й утратою свого життя дивіденди трійці Земельного банку — святих отців Шептицького, Коциловського й Хомишина, які мають цілий банк у своїх руках».

Комуністи пояснювали, що духовенство як експлуаторський клас було й залишається ворогом визвольного руху. «Не тільки зі страху, не тільки на службі капіталізму як плачені агенти попи обороняють капіталістичний лад і борються проти соціалізму, — зазначала 24 серпня 1930 р. газета «Сила», — вони це роблять з своїх-таки інтересів, як складова частина буржуазного табору... Попи є свідомі вороги українського національного визволення працюючих, тому що вони є ворогами класового визволення працюючих».

Важливим напрямом антиклерикальної пропаганди, що її вела комуністична преса, була критика реакційної, антинародної ролі духовенства. Як відомо, однією з найганебніших акцій у політиці клерикального антикомунізму був так званий «хрестовий похід» проти СРСР, що на початку 1930 р. проголосив папа Пій XI. Уніатські клерикали на чолі з Шептицьким активно підтримали цю антинародну кампанію, що мала підготувати психологічний ґрунт для збройного нападу на Країну Рад і розгрому революційних сил Західної України. Комуністична преса Західної України роз'яснювала народним масам, що «папський лист,

який закликає до хрестового походу проти Радянського Союзу, створює при допомозі релігії пригожий ґрунт приготівляючійся війні»²¹. Однак цензура систематично конфісковувала матеріали прогресивної преси, спрямовані проти «хрестового походу». Так, цензура заборонила вмішувати на сторінках «Сель-Робу» статті і кореспонденції під назвами «Попи готують хрестовий похід проти СРСР», «Церква і політика», «Українські легіони» та багато інших, а також інформацію «Глава православної церкви про ставлення Радянської влади до церкви і духовенства», автор якої викривав вигадки буржуазної пропаганди про становище релігії і церкви в Радянському Союзі. Для західноукраїнських трудящих «хрестовий похід» незабаром перетворився на масові криваві репресії з боку поліції і воячини.

Послідовно боролася за інтереси трудящих, проти уніатського клерикалізму і українського буржуазного націоналізму також прогресивна газета «Сила». Вона систематично друкувала матеріали, в яких викривала дії конкретних представників духовенства як здирників і експлуататорів, класових ворогів трудящих. Від окремих фактів газета переходила до політичних узагальнень. Показовою щодо цього була стаття «Попи і визвольна боротьба», вміщена в номері від 24 серпня 1930 р. В ній на основі глибокого аналізу соціальних відносин автор переконливо довів, що економічні та політичні інтереси більшості духовних осіб і західноукраїнської буржуазії тісно пов'язані між собою і тому вони проводять спільну класову політику. Говорячи про ніби «опозиційне» ставлення уніатського духовенства до окупантів, газета чітко вказувала, що гра в опозицію розрахована лише на те, щоб «здобути собі ще краще становище, кращу наживу».

«Сила» викривала соціальну демагогію церковників, їх спроби вбиратися в тогу «захисників» інтересів західноукраїнських трудящих. У 1931 р. уніатське духовенство створило так звану єпископську комісію для подання допомоги безробітним і голодуючим. «Якщо ви думаєте, — зазначала з приводу цієї акції церковників «Сила», — що ...митрополит Андрей Шептицький зложив половину своїх мільйонів на акцію безробітних, або те, що кожний парох віддає хоч половину (не свого, а громадського чи там ерекційного) поля до влаштування безробітних, то ви дуже помиляєтесь... Тягар допомоги буде перекладений на плечі «вдовиці»²². Газета роз'яснювала, що уніатські ієрархи намагалися захопити кампанію допомоги безробітним у свої руки для того, щоб «замазати у свідомості безробітного, хто в дійсності його рятує» від голодної смерті, використати злиденне становище народних мас для збільшення свого впливу на них. «Сила» систематично показувала, що уніатські попи завжди використовували релігійні почуття віруючих для посилення класового гноблення трудящих.

Комуністична преса вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти клерикалізму по багатьох напрямках. Незважаючи на жорстокі переслідування з боку польського уряду і українських буржуазних націоналістів, їй вдалося розкрити справжню суть антинародного союзу уніатського клерикалізму і українського буржуазного націоналізму, наклепів реакції на революційну боротьбу західноукраїнських трудящих під керівництвом комуністів, на Радянський Союз. Тим самим революційні сили Західної України сприяли визволенню трудящих краю з-під впливу духовенства, залученню їх до активної боротьби за свої життєві інтереси, вихованню у душі пролетарського інтернаціоналізму,

²¹ Сель-Роб, 1930, 16 берез.

²² Сила, 1931, 20 груд.

формуванню передової громадської думки. Це змушена була визнавати навіть уніатська ієрархія. Так, у відповідь на антирелігійну пропаганду КПЗУ митрополит Шептицький обнародував у 1927 р. пастирський лист «Про поборювання ворожої церкві пропаганди». Він писав, що в багатьох селах є «пропагатори невіри і атеїзму», діяльність яких «знаходить більше успіхів, чим можна було думати». А деякі уніатські душпастирі прямо говорили, що атеїстична пропаганда комуністичної преси зводить майже нанівець результати їх «праці». Так, уніатський священник І. Вишня з Коломиї писав у редакцію клерикальної газети «Нова зоря»: «Така газета, видана лівими і кишена в село між людей, як вже не цілком паралізує душпастирську працю, то її сильно підриває»²³⁻²⁵.

Уніатські клерикали боялися розповсюдження комуністичної преси в масах і вживали різних заходів, щоб заглушити слово правди. З цією метою, використовуючи свій розгалужений ідеологічний апарат, економічні санкції і спираючись на підтримку польської цензури і поліції, вони вже з початку 20-х років вели кампанію проти «злої книжки», «злої преси».

Третій етап антиклерикального руху на західноукраїнських землях відбувався в умовах посилення фашистської реакції в Західній Європі. Буржуазія остаточно відкинула будь-які розглагольствування про «демократичні свободи» і застосовувала в боротьбі проти трудящих методи жорстокого терору. На початку 1932 р. польська поліція розгорнула широкий наступ проти КПЗУ. Революційну організацію «Сельроб» було заборонено. У різних містах Західної України проходили судові процеси над комуністами. Клерикали і буржуазні націоналісти негайно скористалися репресіями проти КПЗУ і незабаром захопили керівництво у багатьох масових кооперативних, культурно-освітніх, спортивних та інших організаціях у свої руки. Проте реакції не вдалося задусити антиклерикальний рух. На його третьому етапі уніатський антикомунізм, враховуючи посилення позицій фашизму в Європі, намагався перейти у контрнаступ, використавши для цього так звану «католицьку акцію», проголошену папою Пієм XI ще у 20-х роках для внесення розколу в революційний рух, відвернення трудящих від класової боротьби, для розширення впливу католицької церкви в масах.

Основою «католицької акції» в Західній Україні був створений Шептицьким у 1931 р. так званий Український католицький союз (УКС), який тісно взаємодіяв з головною легальною партією західноукраїнської буржуазії — УНДО. «Заснування УКС, — відзначала «Сила», — є тільки проявом загального наступу буржуазії на визвольний рух працюючих, що з кожним днем кріпшає»²⁶. УКС був одним із засобів антирадянської політики уніатської церкви, призначеним для того, щоб згуртувати всі напрями українського буржуазного табору для співробітництва з польським буржуазним табором. В УКС, писала «Сила», засіли поряд з святоюрськими попами уніатів, фашисти, оунівці і т. п.²⁷

«Католицька акція» уніатської церкви являла собою ідеологію, систему різноманітних організацій і політичну практику реакційного духовенства, головним змістом яких були антикомунізм і антирадянщина. Незважаючи на великі зусилля уніатських клериків, значну грошову підтримку з боку Земельного банку, «католицька акція» зазнала га-

²³⁻²⁵ Правда про унію, с. 193.

²⁶ Сила, 1931, 1 лют.

²⁷ Сила, 1931, 10 трав.

небного краху. Йї не вдалося припинити розвиток кризи уніатської церкви. «Нині є парохії, де більшість вірних не виконує добровільно релігійних практик», — скаржилася попівська «Нива»²⁸. А якщо селяни їй відвідували богослужіння, то робили це переважно формально. Станіславський єпископ Хомишин навіть змушений був видати розпорядження, в якому, зокрема, відзначав: «Замість поважно і прилежно перехреститися, то крутять рукою немов млинкують, або немов відганяють мухи»²⁹.

Крім робітників, з релігією поривала інтелігенція, а також сільська молодь, про яку Шептицький у звіті за 1937 р. писав, що вона перебуває «під впливом комуністичної пропаганди»³⁰. Про це ж свідчили і сільські священики. «...Молодь старша в Глібові, — писав один з них — А. Дурбак, — від двох літ не слухає мене ні в церкві, ні поза церквою... Годі серед таких вроджених атеїстів, впертих безбожників далі працювати»³¹.

Таким чином, антиклерикальний рух трудящих Західної України, який розгорнувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, був одним з виявів їх боротьби проти національного і соціального гноблення. Завдяки керівництву розвитком антиклерикального руху з боку Комуністичної партії Західної України він мав чітку класову спрямованість.

Найбільш характерними формами антиклерикального руху на західноукраїнських землях були численні конфлікти між населенням і духовенством на економічному ґрунті, антирелігійні демонстрації в церквах, відмови віруючих виконувати релігійні обряди, різке скорочення кількості постійних відвідувачів церкви.

Є підстави вважати, що в східних повітах Галичини та на Волині близько $\frac{2}{3}$ дорослого сільського населення у 30-х роках не відвідувало церкву. Про це ж свідчила клерикальна преса. «Ось, наприклад, у селі нема явних комуністів, ані загалом безбожників, — писав уніатський тижневик «Мета». — А прийдіть у неділю до церкви — пустою світить. А село велике, всіх людей церква не помістила б. Що ж це є? Та ж там нема комуністів! Але все ж таки скрито діють промені пятираменної зірки! До проповіді священика більшість релігійно індіферентних людей ставиться з упередженням»³².

Попи інспірували криваві бійки між віруючими і невіруючими (в Нагуєвичах, Верчанах, Маківці, Підліссі, Настасові)³³, підбурювали релігійних фанатиків до розправ з комуністами. Так, уніатський священик Гоцький з Жовківського повіту на Львівщині, повідомляла київська газета «Безбожник», був організатором вбивства селянина М. Білецького, який висловлював симпатії до Радянського Союзу³⁴. Подібні факти були непоодинокими.

Героїчна боротьба західноукраїнських трудящих за соціальне і національне визволення, антирелігійна діяльність КПЗУ мали велике значення для викриття та ізоляції уніатського клерикалізму і українського буржуазного націоналізму, створення передумов для возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

* * *

²⁸ Нива, 1933, с. 339.

²⁹ Вісник Станіславської єпархії, 1937, № 1—3, с. 44/IV.

³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 5, спр. 81, арк. 5.

³¹ Правда про унію, с. 218.

³² Мета, 1939, 7 трав.

³³ Діло, 1936, 13 лип.

³⁴ Безбожник, 1940, 3 лют.

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА, РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ ЗА ПОВЕРНЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА БАТЬКІВЩИНУ

В. Ф. ІВАНОВ (Дніпропетровськ)

Під час першої світової війни багато солдатів російської армії опинилися в полоні. Царизм зовсім не турбувався про військовополонених. Тимчасовий уряд так само ставився до них. Лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянський уряд на чолі з В. І. Леніном зробив усе можливе спочатку для полегшення становища російських військовополонених, а потім і для їх повернення на Батьківщину.

Ще до перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін надавав великого значення політичній роботі серед полонених, які мали повернутися на Батьківщину і взяти участь у революційній боротьбі. Досвід роботи серед них більшовики набули ще в роки російсько-японської війни, коли вони проводили революційну пропаганду серед 70 тис. полонених¹⁻². В. І. Ленін згодом писав: «...Полонені, що повернулися з Японії, стали кращими борцями за свободу»³.

Маючи вже певний досвід, більшовики займалися активною революційною пропагандою серед російських військовополонених і під час першої світової війни. В резолюції Бернської конференції, проведеної з ініціативи В. І. Леніна в лютому — березні 1915 р., зазначалося: «... Новим, важким і відповідальним завданням для закордонних організацій є робота серед полонених»⁴. Виконуючи рішення конференції, Комітет закордонних організацій РСДРП (КЗО) створив у березні 1915 р. Комісію інтелектуальної допомоги військовополоненим, яка працювала при КЗО в Берні⁵. Очолив її Г. Л. Шкловський, обов'язки секретаря виконувала Л. М. Сталь⁶. Безпосередню участь у роботі Комісії брали Н. К. Крупська, І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, Т. Ф. Людвигська, В. О. Карпинський, Г. Я. Беленький та ін. Вони займалися налагодженням зв'язків з полоненими, збиранням революційної літератури та відправкою її до таборів, керували роботою більшовицьких організацій у них.

Активну участь у роботі Комісії брав В. І. Ленін. Він редагував брошури, складав тексти листівок, організовував матеріальну допомогу військовополоненим більшовикам. В одному з листів до Г. Л. Шкловського Володимир Ілліч, зокрема, писав: «Будь ласка, присилайте нам, *після використання*, листи полонених: треба ж стежити за настроями, вимогами, думками і т. п.»⁷⁻⁸. Голова Комісії регулярно відсилав В. І. Леніну найбільш цікаві листи з полону.

У листах до полонених більшовиків В. І. Ленін давав цінні практичні поради по налагодженню революційної роботи в таборах. До-

¹⁻² А. С. Силин. Революционная пропаганда среди русских военнопленных в Японии (1905—1906 гг.). — «Вопросы истории», 1976, № 5, стор. 121.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 63.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, видання 7-е, ч. 1, К., 1954, стор. 307.

⁵ Г. Л. Шкловський. Бернская конференция 1915 г. — «Пролетарская революция», 1925, № 5 (40), стор. 191; А. П. Якушина. Заграничные организации РСДРП (1905—1917 гг.), М., 1967, стор. 121.

⁶ А. В. Черненко. В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації, К., 1969, стор. 146.

⁷⁻⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 263.

тримуючись порад Володимира Ілліча, члени Комісії розширювали зв'язки з ними і на початку 1917 р. знали вже 300 місць перебування російських полонених⁹.

В. І. Ленін звертав велику увагу на пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму серед полонених. У листі до І. Ф. Арманд 30 січня 1917 р. Володимир Ілліч писав: «Німці влаштовують табори за націями і всіма силами відколюють їх від Росії; українцям підіслали спритних лекторів з Галичини»¹⁰. Однак з 27 тис. українців, підкреслюється далі в листі, тільки 2 тис. «були за «самостійність» ... після місячних зусиль агітаторів!! Всі інші ... впадали в люті при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців»¹¹. В. І. Ленін відзначив також зростання політичної свідомості полонених. Він писав: «Щодо царя і бога всі ... 27 000 цілком покінчили, щодо великих поміщиків теж. Озлоблені і освічені повернуться (вони — В. І.) в Росію»¹².

Великою популярністю в таборах серед полонених користувалися праці В. І. Леніна «До сільської бідноти», «Аграрна програма російської соціал-демократії», «Про земельне питання», «Соціалізм і війна» та ін.¹³. Під керівництвом Володимира Ілліча революційна робота серед російських полонених набрала великого розмаху. Тільки протягом 1916 р. до таборів у різні країни було відправлено 2200 кг більшовицьких книжок, брошур, журналів і газет¹⁴. У серпні 1916 р. в листі до Г. Л. Шкловського В. І. Ленін писав: «Дорогий Г. Л.! Дуже радий був вісті від Вас. І за листи полонених спасибі. Робота успішна, вітаю!»¹⁵.

Радісно зустріли військовополонені звістку про Лютневу революцію в Росії. Зрозуміти події, що сталися на батьківщині, допомогла їм розповсюджена в таборах листівка «Товаришам, які мучаться в полоні», написана В. І. Леніним на початку березня 1917 р. і видана в Берні за підписом «Редакція «Социал-Демократа»»¹⁶. У ній Володимир Ілліч, передбачаючи хід розвитку революційної боротьби в Росії і роль армії в ній, писав: «Ви, що мучитесь в полоні, не можете лишитися байдужими. Ви повинні бути готові до того, що й на вашу долю, може, вже скоро випаде важливе завдання»¹⁷. Володимир Ілліч застерігав, що контрреволюціонери розраховують використати російських полонених, «...якщо вони, повернувшись на батьківщину, перейдуть на бік царя...»¹⁸, і закликав їх приєднатися до революційної частини російських солдатів. «Верніться в Росію, — писав він, — як армія революції, а не як армія царя»¹⁹. Листівка закінчувалася словами: «Ми постараємось прислати вам з вільної Росії книги, газети і вісті про те, що діється в нашій країні. Ми вимагатимемо, щоб вам посиляли гроші і хліб в достатній кількості»²⁰. Наприкінці березня 1917 р. більшовики-емігранти на чолі з В. І. Леніним виїхали до Росії.

⁹ Г. Л. Шкловский. Назв. стаття, стор. 192.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 361.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стор. 362.

¹³ А. В. Черненко. Назв. праця, стор. 147.

¹⁴ «В плену», лютий 1917 р., № 1, стор. 8.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 271.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 58—64.

¹⁷ Там же, стор. 63.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 64.

Після перемоги Великого Жовтня Радянський уряд повів боротьбу за вихід молоді Країни Рад із світової війни шляхом укладення демократичного миру. 3 березня 1918 р. був підписаний мирний договір з Німеччиною та її союзниками. У статті 8-й договору було сказано: «Військовополонені обох сторін будуть відпущені на батьківщину. Урегулювання, пов'язані з цими питаннями, будуть предметом окремих договорів...»²¹. У додатковому договорі Росії з Німеччиною, підписаному того ж дня, зокрема, вказувалося: «...Після ратифікації мирного договору повинна зібратися ...змішана комісія..., щоб установити ... спосіб і порядок відправлення (військовополонених) на Батьківщину»²². Робота російсько-німецької комісії тривала до 8 серпня 1918 р.²³ У червні 1918 р. було підписано угоду про повернення російських полонених на Батьківщину²⁴. Аналогічні угоди було укладено також з Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією²⁵.

Ще 23 квітня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет про створення Центральної колегії у справах полонених і біженців²⁶. Спочатку вона входила до складу Наркомату у військових справах, а пізніше — до складу Наркомату внутрішніх справ на правах самостійного відділу²⁷.

Робота Колегії постійно перебувала в полі зору В. І. Леніна. Ще на початку січня 1918 р. Володимир Ілліч підписав постанову Раднаркому про виділення для полонених 3 млн. 120 тис. крб.²⁸ 6 травня того ж року В. І. Ленін дав вказівку виділити ще 20 млн. крб. для евакуації російських солдатів, які перебували у полоні в Німеччині та Австро-Угорщині²⁹. На засіданні V Всеросійського з'їзду Рад 4 липня 1918 р. було прийнято рішення послати радянському уповноваженому в Німеччині 25 млн. крб. для допомоги солдатам, які перебували на чужині³⁰. Крім того, Раднарком додатково подав велику матеріальну допомогу російським полоненим у Німеччині й Австро-Угорщині. Протягом 1918 р. туди було відправлено близько 158 вагонів з продовольством та одягом³¹.

В. І. Ленін добивався, щоб ця допомога своєчасно надходила до місць призначення. Так, довідавшись про те, що на станції Орша затримали поїзд, що йшов за кордон, він надіслав телеграму комісару цієї станції, в якій просив вжити невідкладних заходів до відправки состава³².

Незважаючи на те, що Німеччина й Австро-Угорщина всіляко гальмували повернення російських полонених на Батьківщину, вже до листопада 1918 р. Радянському урядові вдалося повернути понад 181 тис. чол., переважно хворих та інвалідів³³⁻³⁴.

²¹ Документи внешней политики СССР, т. 1, М., 1957, стор. 123.

²² Там же, стор. 175.

²³ Архів зовнішньої політики при Міністерстві закордонних справ СРСР (далі — АЗП СРСР), ф. 82, оп. 1, п. 21, спр. 152/3, арк. 6—8, 10, 13, 37, 43, 108, 118—119, 121—122, 131—133, 135—137, 144.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 2, спр. 17, арк. 89—91.

²⁵ Документи внешней политики СССР, т. 1, стор. 183—204.

²⁶ Декреты Советской власти, т. II, М., 1959, стор. 165—167; «Известия ВЦИК», 27 квітня 1918 р.

²⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 79, оп. 1, спр. 14, арк. 429.

²⁸ Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 399.

²⁹ Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина 1917—1920, М., 1963, стор. 132.

³⁰ Декреты Советской власти, т. II, стор. 526.

³¹ «Известия Центральной коллегии о пленных и беженцах», 7 липня 1918 р.

³² Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина, стор. 147; Ленинский сборник XXI, стор. 277.

³³⁻³⁴ «Известия Центральной коллегии о пленных и беженцах», 7 листопада 1918 р.

13 листопада 1918 р. у зв'язку з революцією в Австро-Угорщині та Німеччині Радянський уряд анулював Брестський договір. Розрив дипломатичних відносин з Німеччиною на деякий час загальмував справу поліпшення становища полонених за кордоном та їх планомірного повернення на Батьківщину. Тому з середини листопада 1918 р. до лютого 1919 р. воно проходило в дуже тяжких умовах і майже стихійно.

16 листопада 1918 р. В. І. Ленін підписав рішення Раднаркому РСФРР про виділення 472 млн. крб. на задоволення потреб російських полонених, що поверталися на Батьківщину, та їх сімей³⁵. У Москві, Петрограді, Смоленську, Курську, Орлі та інших містах було створено приймально-пропускні пункти, які проводили велику роботу з прибуваючими. Радянський уряд забезпечував їх роботою. Так, у наказі Народного комісаріату праці від 15 листопада 1918 р. щодо полонених, зокрема, зазначалося: «Справа їх влаштування на роботу повинна бути всебічно полегшена»³⁶. Серед колишніх полонених проводилася активна агітаційно-пропагандистська робота, для чого було асигновано 2 млн. крб.³⁷. Вони одержували велику кількість більшовицьких газет і журналів, зокрема «Газету пленного» (орган Центральної і Московської колегій у справах полонених і біженців)*. Протягом 1918 р. і першої половини 1919 р. колишнім полоненим було роздано 900 тис. примірників брошур і 2 млн. газет³⁸.

Раднарком на чолі з В. І. Леніним прагнув будь-що добитися від уряду Німеччини допущення на її територію радянських місій Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ)³⁹. Радянська сторона доклала максимуму зусиль, щоб полегшити повернення російських полонених на Батьківщину. За період з 10 листопада по 1 грудня 1918 р. вдалося визволити з полону близько 409 тис. чол.⁴⁰. Всього до 15 січня 1919 р. в Росію повернулися 949 502 чол.⁴¹ Протягом 1919 р. повернулися ще 820 тис. чол. Близько 1 млн. чол. пройшли не зареєстрованими⁴². За даними архівних документів, за кордоном їх померло майже 122 тис. чол. На середину 1919 р. за межами Країни Рад ще залишалися близько 500 тис. російських полонених⁴³. Таким чином, завдяки зусиллям Радянського уряду основна їх маса в 1919 р. повернулася на Батьківщину.

На численних мітингах, що відбувалися з нагоди прибуття колишніх полонених, останні заявляли про свою цілковиту підтримку Радянської влади. У зв'язку з цим 14 травня 1919 р. В. І. Ленін підписав постанову Ради Оборони про мобілізацію до Червоної Армії всіх колишніх російських полонених, а 15 травня 1919 р. — постанову Ради Оборони, згідно з якою всі колишні полонені офіцери та унтер-офіцери направлялися в розпорядження Всеобучу⁴⁴.

³⁵ Декреты Советской власти, т. IV, М., 1968, стор. 674.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 1, спр. 3, арк. 210.

³⁷ Там же, оп. 2, спр. 124, арк. 1.

* Крім Центральної колегії у справах полонених і біженців, було створено такі ж колегії у багатьох містах (ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 1, спр. 2, арк. 60).

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 19, спр. 1, арк. 253.

³⁹ Там же, оп. 2, спр. 9, арк. 393.

⁴⁰ «Известия ВЦИК», 7 грудня 1918 р.

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 2, спр. 65, арк. 13, 16, 21; «Газета пленного», 26 січня 1919 р.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 6, спр. 11, арк. 111, 75.

⁴³ Там же, арк. 191, 75.

⁴⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 11, оп. 8, спр. 185, арк. 129; «Известия ВЦИК», 27 вересня 1918 р.

Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним продовжував боротьбу за повернення решти полонених на Батьківщину. В цьому йому допомагали компартії зарубіжних країн. Так, серед полонених проводила політичну роботу російська секція при Німецькій комуністичній партії (НКП)⁴⁵. Через свій друкований орган — газету «Красный набат» — вона інформувала полонених про події в Росії та за кордоном. Крім того, секція допомагала їм і матеріально. 1 лютого 1920 р. вона провела конференцію, на якій були присутні делегати від 17 таборів російських полонених. Разом з членами НКП в роботі конференції взяли участь англійські ліві соціалісти, а також австрійські та польські комуністи⁴⁶. На ній обговорювалися питання про становище російських полонених та про останні події в світі. В газеті «Красный набат» було надруковано «Програму РКП(б)», прийняту VIII з'їздом партії, ряд декретів Радянського уряду та інші матеріали.

Російська секція працювала також при Комуністичній партії Угорщини в Будапешті. Разом з місією РТЧХ вона допомагала в справі повернення російських полонених на Батьківщину. Багатьох з них секція залучила до лав Червоної Армії Угорщини⁴⁷.

На захист полонених виступила і російська секція при Болгарській Компартії. Вона звернулася до робітників і селян Болгарії із закликом виступити проти контрреволюціонерів, які намагалися недопустити повернення полонених до Радянської Росії⁴⁸.

Російським полоненим, які перебували в Чехословаччині, допомагали робітники Кладно і Праги. Вони публікували на сторінках лівих газет матеріали про їх становище, викривали контрреволюційні дії представників Антанти. В результаті уряд країни змушений був поліпшити умови перебування полонених у таборах⁴⁹.

Серед російських солдатів за кордоном велику роботу проводило радянське бюро військовополонених, яке знаходилося в Берліні. Його представники добилися від уряду Німеччини припинення переслідування полонених за політичні погляди, організували роботу бібліотек, шкіл і клубів у таборах. Під керівництвом бюро у червні 1920 р. у Берліні було проведено з'їзд військовополонених українців, в якому взяли участь делегати від 16 тис. чол. З'їзд одностайно прийняв резолюцію, в якій говорилося, що полонені — українці визнають єдине представництво — уряд Української Радянської Республіки. У резолюції містилася вимога до правлячих кіл Німеччини про негайну відправку всіх полонених на Батьківщину⁵⁰.

15 травня 1919 р. німецький уряд запропонував радянській стороні приймати через день транспорт з 2 тис. російських полонених. Згідно з постановою Ради Оборони РСФРР від 6 червня 1919 р. пропуск російських полонених, що прибували з Німеччини, доручався Комісаріату закордонних справ разом з Військовим відомством. Для поліпшення організації цієї роботи Центральну колегію у справах поло-

⁴⁵ «Известия ВЦИК», 13 вересня 1919 р.; А. Райсберг. Ленин и немецкое рабочее движение, М., 1974, стор. 292.

⁴⁶ И. Цельт, К. Рейссиг, В. Хейнке. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение, М., 1967, стор. 59, 60.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 7, спр. 1971, арк. 7; Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику, М., 1972, стор. 160—161.

⁴⁸ Октябрь и болгарские интернационалисты, М. — София, 1973, стор. 99; ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 3, спр. 2, арк. 57.

⁴⁹ «Известия ВЦИК», 7 липня 1920 р.

⁵⁰ АЗП СРСР, ф. 165-а, оп. 4, п. 5, спр. 152, арк. 65, 70.

нених і біженців було переведено у відання Народного комісаріату внутрішніх справ⁵¹.

Наприкінці грудня 1919 р. закінчився поразкою черговий похід Антанти проти молодої Країни Рад. В результаті цього зріс авторитет Радянської республіки на міжнародній арені, посилювався революційно-визвольний рух в усьому світі. Все це позитивно вплинуло на розв'язання питання про повернення російських полонених. 20 лютого 1920 р. для ведення нових переговорів з Німеччиною в цій справі до Берліна виїхав радянський представник В. Л. Копп⁵². На початку березня національні збори Німеччини прийняли рішення про дальшу репатріацію російських полонених⁵³. Для забезпечення їх повернення на Батьківщину Раднарком РСФРР 2 квітня 1920 р. виділив 200 млн. крб.⁵⁴. 19 квітня 1920 р. між Радянським і німецьким урядами було підписано нову угоду про повернення полонених⁵⁵. На початку травня 1920 р. радянське бюро військовополонених у Берліні помістило в своєму органі — газеті «Известия Бюро военнопленных» — повідомлення про умови повернення їх на Батьківщину⁵⁶. За період з 6 травня 1920 р. по 4 квітня 1921 р. в Радянську Росію було відправлено ще 187 746 чол.⁵⁷

В інших умовах відбувалося повернення російських полонених з Австро-Угорщини. В результаті буржуазно-демократичної революції ця країна розпалася на окремі держави. Завдяки зусиллям Комуністичної партії Угорщини ще наприкінці 1918 р. вдалося відправити в Радянську Росію близько 60 тис. полонених⁵⁸. Однак туди пізніше почали тікати полонені з Німеччини. Тому в 1919 р. на території колишньої Австро-Угорщини ще перебувала певна кількість російських солдатів⁵⁹. Згідно з угодою, підписаною між Радянським і угорським урядами, протягом 1922 р. всі полонені були відправлені до Країни Рад⁶⁰.

5 липня 1920 р. і 7 грудня 1921 р. були підписані угоди між урядами Радянської Росії і України, з одного боку, та урядом Австрії, з другого, про відправлення на Батьківщину протягом 1921 р. російських полонених. Майже всі вони були вивезені трьома ешелонами⁶¹.

Близько 25 тис. полонених в 1919 р. перебували на території Чехословаччини⁶². Лише 26 квітня 1920 р. між урядами Радянської Росії й цієї країни було укладено угоду про обмін репатріаційними комісіями. З 1 листопада 1920 р. по 27 січня 1921 р. до Країни Рад було відправлено майже всіх російських полонених. Радянський уряд у свою чергу повернув до Чехословаччини понад 40 тис. полонених чехів і словаків⁶³.

⁵¹ Декреты Советской власти, т. V, М., 1971, стор. 528—529; «Известия ВЦИК», 27 травня 1919 р.

⁵² АЗП СРСР, ф. 165-а, оп. 4, п. 5, спр. 152, арк. 1.

⁵³ «Rude pravo», 4 березня 1920 р.

⁵⁴ Декреты Советской власти, т. VIII, М., 1976, стор. 398.

⁵⁵ АЗП СРСР, ф. 82, оп. 3, п. 33, спр. 4, арк. 6, 7.

⁵⁶ Там же, ф. 165-а, оп. 4, п. 5, спр. 152, арк. 1.

⁵⁷ Там же, арк. 1, 4, 20, 69, 75, 76.

⁵⁸ А. Йожа, Д. Милен. Венгерские интернационалисты в борьбе за победу Октября, М., 1977, стор. 256.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 2, 2-а, спр. 66, арк. 4; ЦДАРА СРСР, ф. 10, оп. 2, спр. 96, арк. 1.

⁶⁰ Документы внешней политики СССР, т. 4, М., 1960, стор. 242.

⁶¹ «Известия ВЦИК», 13 січня 1921 р.; АЗП СРСР, ф. 65, оп. 5, п. 7, спр. 5, арк. 2.

⁶² Документы внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, стор. 731.

⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 3333, оп. 2, спр. 238, арк. 29, 46, 61.

Раднарком добився також повернення на Батьківщину близько 10 тис. російських полонених з Болгарії. Багато зробила в цій справі місія РТЧХ Радянської України на чолі з болгарським лікарем Х. Калифарським. Відправка полонених з цієї країни закінчилася наприкінці 1921 р.⁶⁴

За дорученням В. І. Леніна для підготовки повернення російських полонених з Данії туди було відряджено радянського представника М. М. Литвинова. Завдяки його зусиллям у березні — вересні 1920 р. на Батьківщину повернулися всі полонені, які перебували в цій країні⁶⁵. М. М. Литвинов домовився також про можливість повернення російських полонених з Італії. 27 квітня 1920 р. між радянською та італійською сторонами було підписано відповідну угоду з цього питання. Восени 1920 р. з цієї країни до Одеси прибуло 3993 військово-полонених⁶⁶.

Радянський уряд добивався також повернення полонених з Франції, яких там налічувалося близько 50 тис.⁶⁷ Уряд цієї країни відмовлявся їх відпустити, мотивуючи своє рішення відсутністю взагалі росіян у Франції. Тоді на допомогу Радянській Росії прийшли французькі комуністи, які через свій орган — газету «Юманіте» — заявили, що вони можуть показати, де знаходяться полонені⁶⁸. 20 квітня 1920 р. між урядами Радянської Росії, України і Франції було підписано угоду про повернення на Батьківщину полонених, згідно з якою репатріація їх завершилася на початку 1923 р.⁶⁹

6 березня 1921 р. було підписано угоду про повернення військово-полонених між Радянським і турецьким урядами. Репатріація 10 тис. російських полонених з Туреччини завершилася восени 1925 р.⁷⁰

Боротьба Радянського уряду на чолі з В. І. Леніном за повернення російських військовополонених тривала протягом п'яти років. За цей час їм було подано велику матеріальну допомогу. Вся робота серед полонених була сконцентрована в Центральній колегії, яка діяла на правах Наркомату. В складних умовах капіталістичного оточення Радянський уряд піклувався про долю військовополонених і зробив усе можливе, щоб добитися їх повернення на Батьківщину, де вони разом з усіма трудящими приступили до будівництва нового життя.

⁶⁴ Там же, оп. 3, спр. 12, арк. 56.

⁶⁵ З. С. Шейніс. Солдаты революции, М., 1978, стор. 146—153.

⁶⁶ Документи внешней политики СССР, т. 2, стор. 485; АЗП СРСР, ф. 136, оп. 4, спр. 49, арк. 11.

⁶⁷ Документи внешней политики СССР, т. 2, стор. 218.

⁶⁸ «Правда», 10 квітня 1919 р.

⁶⁹ Документи внешней политики СССР, т. 2, стор. 218.

⁷⁰ АЗП СРСР, ф. 132, оп. 4, п. 7, спр. 31, арк. 5; Документи внешней политики СССР, т. 2, стор. 411, 597, 623.

В. І. ЛЕНІН ПРО КЛАСОВУ СУТЬ ОСВІТИ В ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ

В. Й. БОРИСЕНКО (Київ)

Освіта як система знань активно впливає насамперед на ідеологію й культуру народних мас. В. І. Ленін завжди наголошував на важливості наукових знань для підвищення класової свідомості народу й революційного перетворення суспільства. «Трудящі, — відзначав

він, — тягнутися до знання, тому що воно необхідне їм для перемоги. Дев'ять десятих трудящих мас зрозуміли, що знання є знаряддям в їх боротьбі за визволення»¹. Слова Володимира Ілліча про те, що «без знання робітники — беззахисні, із знанням вони — сила»², стали для Російської соціал-демократичної робітничої партії дороговказом у боротьбі за підвищення культурно-освітнього рівня робітничого класу й селянства країни, за поєднання стихійного революційного руху з науковим соціалізмом, надання йому правильного політичного спрямування, визначення чіткої програми повалення самодержавства і буржуазії.

Порівняно швидкий розвиток капіталізму в Росії в другій половині XIX — на початку XX ст. створив передумови для певного прогресу й у галузі народної освіти. В селах і містах збільшилася кількість початкових навчальних закладів й учнів у них, підвищився рівень грамотності населення. Проте головна заслуга в цьому належала, звичайно, не царизму, не панівним класам, а робітникам і селянам, демократичній інтелігенції. Вони боролися проти реакційної «освітньої» політики самодержавства, яке, йдучи на незначні поступки трудящим, водночас намагалася обмежити їх кругозір лише елементарною грамотою і виховати в душі покірності й відданості царизму. З цією метою розгалужений чиновницький апарат обмежував культурно-освітню діяльність прогресивної інтелігенції, придушував боротьбу народів країни за демократизацію освіти, посилював релігійно-монархічне спрямування навчання і виховання в початкових школах. Проте незважаючи на репресивні заходи, в країні дедалі ширшого розмаху набирала демократичний рух за освіту трудящих, висувалися вимоги збільшити державні асигнування на освітні цілі, розширити шкільну мережу, зробити загальнодоступними всі ланки навчальних закладів, дати масам право брати участь у розв'язанні усіх цих питань, демократизувати навчально-виховний процес. За своїм класовим представництвом цей рух був досить строкатим. У ньому брали участь представники ліберальної буржуазії, буржуазно-демократичної інтелігенції та пролетарської демократії. Найбільш послідовну революційну позицію займали в цьому русі соціал-демократи, очолювані В. І. Леніним.

Ще на початку своєї революційної діяльності В. І. Ленін підкреслював важливе значення освіти народу для активізації політичної боротьби в країні. У своїх творах він розкривав залежність ступеню її розвитку від форм суспільно-економічного ладу. Економічне і політичне становище безпосередніх виробників матеріальних благ, зазначав Володимир Ілліч, впливає на рівень їх освіченості. Тяжкі матеріальні умови життя трудящих у більшості випадків ставали непереборною перешкодою на їх шляху до знань. Щоб хоч якось звести кінці з кінцями, робітники й селяни змушені були віддавати своїх дітей не до школи, а на фабрики й заводи, в кабалу до поміщиків і куркулів. Експлуатація дитячої праці була найбільш поширеною саме в сільському господарстві, оскільки при капіталізмі, як писав В. І. Ленін у статті «Дитяча праця в селянському господарстві», селянин «не в силі триматися, не надриваючись над роботою сам і не змушуючи вдвоє тяжче працювати своїх дітей»³.

Внаслідок цих та ряду інших причин початкова школа, не кажучи вже про середню й вищу, залишалася майже недоступною для широких народних мас. Частково вирвати їх з безпросвітної темноти, на-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 75.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 78.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 273.

голошував вождь пролетаріату, можна було б, поліпшивши матеріальне становище та запровадивши обов'язкове безплатне навчання всіх дітей шкільного віку. З приводу цього Володимир Іллєч писав: «...Дуже важливе поліпшення для всього народу, а для сільської бідноти особливо, полягає в *безплатному навчанні* дітей, якого вимагають соціал-демократи. Зараз на селі набагато менше шкіл, ніж у містах, і до того ж скрізь тільки багаті класи, тільки буржуазія має можливість давати дітям добру освіту. Тільки безплатне і обов'язкове навчання *всіх дітей* може вивести народ хоч би частково з теперішньої темноти. А сільська біднота особливо терпить від темноти і особливо потребує освіти. Але, звичайно, нам потрібна справжня, вільна освіта, а не така, якої хочуть чиновники та попи»⁴. Для цього, підкреслював В. І. Ленін, потрібно насамперед заборонити в загальнодержавному масштабі найману дитячу працю. До того ж запровадження безплатної та обов'язкової освіти могло бути дійовим лише за умови «забезпечення бідних дітей їжею, одягом і навчальними посібниками за рахунок держави»⁵. Ідея Володимира Іллєча про безплатність і обов'язковість навчання передбачала і його наступність: випускник початкової школи повинен мати право поступити в середню, а із середньої — у вищу. Здійснення її було можливим лише за умови докорінної перебудови всієї системи освіти у царській Росії на засадах демократизму й свободи.

В. І. Ленін приділяв велику увагу розвінчуванню реакційної політики самодержавства в галузі культури. Ще на початку XX ст. у статті «Внутрішній огляд» він незаперечно довів, що всебічний розвиток культури, в тому числі й освіти, можливий лише після ліквідації влади експлуататорів. «Кожного, перед ким ясно постала суперечність між «культурним розвитком» країни і «гнітючим режимом бюрократичної диктатури», — зазначав Володимир Іллєч, — рано чи пізно саме життя приведе до висновку, що ця суперечність не може бути усунута без усунення самодержавства»⁶. Цю думку вождь партії більшовиків послідовно проводив у всіх своїх наступних працях, присвячених питанням розвитку культури й, зокрема, освіти.

Оперуючи офіційними даними, В. І. Ленін різко критикував царський уряд за його небажання виділити необхідні кошти на потреби народних шкіл та спроби приховати від громадськості справжній стан речей у справі освіти. Незважаючи на певне збільшення державних асигнувань на освіту, відзначав Володимир Іллєч, їх розміри порівняно з потребами залишалися мізерними⁷. Вождь трудящих незаперечно доводив, що це ненормальне явище зумовлювалося антинародною суттю царизму. «О так, — писав він із сарказмом, — Росія не тільки бідна, вона — злиденна, коли йде мова про народну освіту. Зате Росія дуже «багата» видатками на кріпосницьку державу, поміщикам: керовану, видатками на поліцію, на військо, на оренди і десятитисячн. жалування поміщикам, які дослужилися до «високих» чинів, на політику авантюри і грабежу вчора в Кореї або на річці Ялу, сьогодні в Монголії і в турецькій Вірменії»⁸. Збираючи грошові податки з простого народу на школи всіх типів, уряд, підкреслював В. І. Ленін, виділяв ці кошти переважно на навчання нащадків дворян і буржуазії

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 166.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 194.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 331.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 121.

⁸ Там же, стор. 125.

заступаючи шлях до світла дітям трудящих. «Росія завжди залишиться бідною і злиденною щодо видатків на освіту народу, — писав він, — поки народ не просвітиться настільки, щоб скинути з себе гніт кріпосників-поміщиків»⁹. Ленінське положення про необхідність зміни політичного ладу країни для демократизації й нормального функціонування шкіл стало визначальним у ставленні більшовиків до видатків царського уряду на розвиток освіти.

У той час, як віроповіддаська преса за цифрами, які ні про що не свідчили, намагалася приховати справжній стан справ у галузі народної освіти, В. І. Ленін навів дані, взяті ним з офіційних джерел, що свідчили про «казенне народне «затемнення». Відзначаючи певне підвищення рівня грамотності населення, Володимир Ілліч головну причину цього вбачав не в діяльності відповідних державних установ, а в тому впливі, який справляла на нього народна боротьба «за свободу під керівництвом пролетаріату»¹⁰. Проте через всевладдя поміщиків і буржуазії трудовий люд все ж був приречений на духовне убогство. Навіть уривкові дані міністерства народної освіти, писав В. І. Ленін, свідчили про вражаючу культурну відсталість народу: чотири п'ятих дітей і підлітків у Росії не вміли ні читати, ні писати. «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання, — підкреслював Володимир Ілліч у праці «До питання про політику міністерства народної освіти», — такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії. І ця здичавілість народних мас, особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків, які захопили десятки і десятки мільйонів десятин землі, захопили і державну владу...»¹¹. Саме державний устрій Росії, вказував В. І. Ленін, прирікав молоде покоління на безграмотність. Це поступово починали розуміти й самі трудящі маси, зокрема селяни. Вони дедалі більше вчилися думати «про те, який клас своїм пануванням у державі засуджує російських селян на злидні матеріальні і злиденність духовну»¹².

Порівнюючи рівень грамотності населення в Росії та в тодішніх промислово розвинутих країнах, В. І. Ленін наголошував, що в останніх справу освіти народу організовано набагато краще. Щоб вирватися з духовної темноти, робить висновок Володимир Ілліч, російський народ «*ще* має відвоювати собі упертою, революційною боротьбою... *свободу...*»¹³, при якій тільки й можливий справжній розвиток народної освіти. Це був прямий заклик до повалення самодержавства в ім'я розквіту духовної культури народу.

Однією з причин культурної відсталості багатьох народів, що населяли країну, була шовіністична політика царизму, яка негативно позначалася, зокрема, на розвитку освіти в національних окраїнах. Так, до Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні не було жодної офіційної школи, де б учні могли оволодівати знаннями українською мовою. Царські чиновники забороняли в навчальних закладах викладання національними мовами, чинили всілякі перешкоди, щоб не дати змоги учнівській молоді оволодівати кращими надбаннями національних культур, переслідували прогресивних учителів. Внаслідок цього рівень грамотності трудящих на окраїнах Росії був значно нижчим, ніж у цілому по країні.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 122.

¹¹ Там же, стор. 123.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 124.

В. І. Ленін боровся також проти релігійно-монархічної спрямованості навчально-виховного процесу. На вивчення церковних дисциплін — закону божого, церковнослов'янської грамоти та церковних співів — у світських початкових навчальних закладах відводилося до 40% учбових годин щотижня, а в церковно-парафіяльних — ще більше. Учні мали дослівно знати тексти молитов, катехізису, писань. Найменший відступ від тексту, спроби викласти його своїми словами розглядалися як тяжка провина і відповідно каралися. Та й решту предметів було підібрано таким чином, що учні одержували переважно «мертві» або ж перекручені знання. З навчальних програм викорінювалися будь-які елементи матеріалістичного світогляду, а натомість насаджувалися релігійно-монархічні ідеї. Школу, зазначав Володимир Ілліч, було перетворено в знаряддя класового панування буржуазії, щоб «... дати капіталістам послужливих холопів і тямущих робітників»¹⁴. Така спрямованість навчальних закладів, пояснював В. І. Ленін, відповідала інтересам панівних класів і всіляко підтримувалася ними. Викриваючи реакційні задуми самодержавства, Володимир Ілліч виступав за корінні зміни у вихованні підростаючого покоління, усунення від нього церковників, як однієї з найреакційніших сил. В написаному ним у 1903 р. «Проекті програми Російської соціал-демократичної робітничої партії» одним з важливих пунктів було «відокремлення церкви від держави і школи від церкви»¹⁵, тобто звільнення всіх типів шкіл від гнітючого мракобісся духовенства, виховання нової людини — борця за щасливе майбутнє народу.

Невід'ємною складовою частиною боротьби В. І. Леніна за народну освіту були його виступи на захист учителів. Володимир Ілліч боровся за надання їм гарантованих політичних прав та поліпшення матеріальної забезпеченості. 4 (17) червня 1913 р. більшовик О. В. Бадаєв зачитав з думської трибуни підготовлену В. І. Леніним промову, в якій, зокрема, піддавалася гострій критиці політика самодержавства щодо народних учителів. Навіть при низькому розвитку продуктивних сил, підкреслювалося в ній, уряд міг би забезпечити педагогів задовільною зарплатою і поліпшити таким чином їх матеріальне становище. Однак царизм не бажав платити «чесним працівникам народної освіти», зате кидав «...мільйони і десятки мільйонів на дворян-дармоїдів, на воєнні авантюри, на подачки цукрозаводчикам та нафтовим королям і тому подібне»¹⁶. Наставників молоді міг цькувати «...кожний урядник, кожний сільський чорносотенець або добровільний охраннык і шпик, не кажучи вже про причіпки і переслідування з боку начальства»¹⁷. Оперуючи офіційними даними, Володимир Ілліч відзначив «...найбезсоромнішу, найогиднішу сваволю уряду в поводженні з учителями». Такий уряд заслуговував тільки одного — «щоб народ його вигнав»¹⁸.

З самого початку своєї революційної діяльності В. І. Ленін боровся проти антинаукових проєктів народників 90-х років про шляхи розвитку й перебудови освіти в країні. Всупереч народницьким поглядам Володимир Ілліч незаперечно довів, що в Росії розвивається капіталізм, і показав вплив цього процесу на підвищення культурно-освітнього рівня народу. Він піддав різкій критиці утопічний план народника С. Южакова про необхідність запровадження в Росії «загально-

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 74.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 194.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 125.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, стор. 130.

народної» обов'язкової середньої освіти. Не розуміючи суті антагоністичного суспільства, С. Южаков відстоював ідею створення в ньому «позакласової», «загальнонаціональної» школи. Для цього, на його думку, потрібно було відкрити в Росії 20 тис. чоловічих і 20 тис. жіночих гімназій. Причому утримуватися вони мали переважно за рахунок праці незаможних учнів. Отже, всі грошові витрати на освіту мали перекладатися на плечі найбільш бідної частини населення, і без того обтяженої непосильними податками і різними поборами. Цей проект був плутаним, розпливчастим, включав у себе різні, часто суперечливі елементи, і тому В. І. Ленін іронічно назвав його «кріпосницько-бюрократично-буржуазним соціалістичним експериментом»¹⁹.

Народницькій плутанині в питаннях освіти В. І. Ленін протиставив чітке марксистське визначення суті станової й класової шкіл та їх ролі у підвищенні культурного рівня народу. Якщо станова школа призначалася тільки для представників певного стану, наголошував він, то класова — формально для всіх громадян. У класовому суспільстві виникає класова школа і служить вона інтересам «тільки дуже й дуже невеликої частини населення»²⁰. Такій школі, підкреслював Володимир Ілліч, не потрібні різні програми для багатих і бідних, бо ті, у кого немає необхідних для оплати навчання коштів, просто не зможуть навчатися у ній. Класова школа вимагає «...від усіх і всяких учнів тільки одного: щоб він заплатив за своє навчання»²¹, що було недосяжним для більшості з них. Навіть початкову школу, яка формально вважалася безплатною, могли відвідувати переважно діти заможних батьків.

В. І. Ленін вів безкомпромісну боротьбу і проти антимарксистської програми «культурно-національної автономії», висунутої опортуністами і підхопленої буржуазними націоналістами. Критикуючи їх вимоги поділу культурно-освітніх закладів, у тому числі й шкіл, за національними ознаками, він вказував на шкідливість його для консолідації революційних сил у боротьбі проти експлуататорів. Володимир Ілліч визначив програмну лінію партії більшовиків у національному питанні, протиставив націоналізмові буржуазних партій пролетарську вимогу «...безумовної єдності і повного злиття робітників усіх національностей в усіх робітничих організаціях, професійних, кооперативних, споживчих, освітніх і всяких інших»²². Тільки при такій єдності могла бути успішною боротьба пролетаріату за освіту для всіх трудящих.

Програмні вимоги В. І. Леніна найповніше мірою враховували культурно-освітні запити всього народу і насамперед пролетаріату — суспільної сили, здатної швидко й свідомо засвоїти наукові знання та ідеї соціалізму. Головним чином з робітничої маси, підкреслював Володимир Ілліч, беруться робітники, які присвячують себе «...цілковито справі освіти й організації пролетаріату, робітники, які цілком свідомо сприймають соціалізм і які навіть самостійно виробляли соціалістичні теорії»²³. За ними йшла широка верства середніх за своєю свідомістю робітників, які також «прагнули соціалізму», читали газети й журнали соціалістичного змісту, брали участь в усній агітації. В. І. Ленін зазначав, що серед робітників зростає прагнення до знання і до соціалізму, що з їх рядів походить «робітнича інтелігенція», і закликав соціал-демократів «...докласти всіх зусиль до того, щоб її ла-

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 472.

²⁰ Там же, стор. 457.

²¹ Там же, стор. 456.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 407—408.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 257.

ви постійно збільшувалися, щоб її високі розумові запити цілком задовольнялись, щоб з її лав виходили керівники російської соціал-демократичної робітничої партії»²⁴. Для цього потрібно було насамперед «виховувати весь клас найманих робітників до ролі борців за визволення всього людства від усякого гноблення,... постійно навчати нові і нові верстви цього класу, ...вміти підійти до найбільш сірих, нерозвинених, найменш зачеплених і нашою наукою і наукою життя представників цього класу, щоб зуміти заговорити з ними, зуміти зблизитися з ними, зуміти витримано, терпеливо підняти їх до соціал-демократичної свідомості»²⁵. Однак, відзначав Володимир Ілліч, політична освіта робітників не могла бути дійовою без засвоєння «початків знання і початків самостійної думки»²⁶, тобто без початкової освіти.

Саме політично освічений, організований і керований партією більшовиків робітничий клас становив ту суспільну силу, яка була здатна революційним шляхом перебудувати весь державний лад, у тому числі й систему освіти в Росії. Він «зумів це довести в п'ятому році, — писав В. І. Ленін, — і він зуміє довести ще раз і довести набагато переконливіше, набагато значливіше, набагато серйозніше свою здатність до революційної боротьби за справжню свободу і за *справжню*, некасовську недворянську, *народну* освіту!»²⁷.

Увібравши в себе усе краще, про що мріяли і за що боролися трудящі країни, розроблена В. І. Леніним програма перебудови народної освіти відповідала інтересам усіх прогресивних сил. Водночас вона була принципово новою і послідовно революційною, оскільки мала на меті повалення капіталізму й утвердження соціалістичного ладу, при якому тільки й можливе повне задоволення духовних запитів народних мас.

Спираючись на теоретичну спадщину В. І. Леніна, Комуністична партія Радянського Союзу і Радянський уряд створили необхідні умови для всебічного розвитку освіти в країні. Величні успіхи багатонаціональної Радянської держави в культурному будівництві викликають подив усього світу. Як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, навіть «найбільш строгий учитель — історія поставила нашій країні по предмету «народна освіта» найвищий бал»²⁸.

²⁴ Там же.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 339.

²⁶ Там же, стор. 340.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 130.

²⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 211.

Замітки

П. Г. АКСЬОНЕНКО (Запоріжжя)
**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ
ВНУТРІПАРТІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ
(1966—1971 рр.)**

Зростання керівної ролі КПРС на сучасному етапі розвитку радянського суспільства тісно пов'язано з піднесенням політичної й трудової активності партійних організацій, кожного комуніста. «Підвищувати роль партії,—відзначав товариш Л. І. Брежнєв,—це значить підвищувати боездатність усіх партійних організацій, підносити політичну свідомість комуністів, добиватися того, щоб вони брали активну участь у розробці і здійсненні партійної політики...»¹

Велике значення для розвитку і піднесення активності членів партії має принцип демократичного централізму, який дозволяє партії «...**організаторську** роль пролетаріату (а це його **головна** роль) проводити правильно, успішно, переможно»². На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнєв зазначав: «...важливо, щоб усі ланки партії працювали злагоджено, активно і цілеспрямовано. Добитися цього можна, тільки невідступно застосовуючи ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва, принцип демократичного централізму»³.

Кожному етапові у розвитку партії притаманні конкретні шляхи і засоби практичної реалізації цього принципу. В період розвинутого соціалізму його здійснення відбувається насамперед у напрямі дальшого розширення і поглиблення внутріпартійної демократії, зростання активності комуністів і підвищення їх відповідальності за здійснення планів партії. Розкриваючи суть внутріпартійної демократії, В. І. Ленін підкреслював: «...всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»⁴.

Важливим напрямом формування виборних партійних органів є постійне розширення їх кількісного і поліпшення якісного складу. Якщо у 1967 р. в керівних виборних органах КПРС працювало 3 млн. комуністів, то напередодні XXIV з'їзду партії — понад 3,6 млн. чол.⁵. Практично кожний четвертий член партії був обраний до складу виборного партійного органу.

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 196.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 26.

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 512.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 234.

⁵ «Партийная жизнь», 1967, № 19, стор. 19; «Партийная жизнь», 1977, № 21, стор. 39.

Тенденція до розширення складу виборних органів характерна і для парторганізацій республіки. Вона зумовлена неухильним збільшенням рядів КПРС, розширенням мережі партійних організацій, удосконаленням їх структури. Так, на Україні в 1971 р. понад 650 тис. комуністів було обрано партгрупоргами, членами парткомів і партбюро, секретарями і заступниками секретарів цехових і первинних парторганізацій, членами і кандидатами в члени райкомів, міськкомів, обкомів партії, ЦК Компартії України, членами відповідних ревізійних комісій⁶.

Важливою тенденцією є постійне підвищення загальноосвітнього рівня виборного активу. Неухильно, наприклад, поліпшується якісний склад секретарів первинних парторганізацій. Напередодні XXIII з'їзду Компартії України в республіці 85% секретарів первинних партійних організацій мали вищу, незакінчену вищу і середню освіту, а напередодні XXIV з'їзду — 96,7%⁷.

Характерною рисою стало збільшення в керівних партійних органах спеціалістів різних галузей народного господарства. В Компартії України протягом 1966—1971 рр. їх питома вага лише серед секретарів обкомів партії зросла з 63,2% до 65,0%, а серед секретарів міськкомів і райкомів партії — з 45,7% до 54,2%⁸.

Значну увагу партійні організації республіки приділяли залученню жінок до участі у виборних партійних органах. Тільки в складі членів і кандидатів в члени обкомів, міськкомів і райкомів Компартії України протягом 1966—1971 рр. їх частка збільшилась з 22,7 до 24,8%⁹.

Важливим показником внутріпартійної демократії є звітно-виборні кампанії. Під час їх проведення комуністи виявляли високу вимогливість при обговоренні кандидатур до керівних органів, не обирали до них тих, хто намагався відійти від принципів колективного керівництва, був недостатньо активним і послідовним у виконанні партійних рішень.

У нерозривному зв'язку з виборністю знаходиться звітність усіх без винятку партійних органів перед комуністами. XXIII з'їзд КПРС вказав на необхідність «...регулярно заслухувати звіти обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік у ЦК КПРС, а райкомів, міськкомів партії — в обкомах, крайкомах, ЦК компартій союзних республік»¹⁰.

Виконуючи настанови з'їзду, тільки Політбюро і Секретаріат ЦК Компартії України з 1966 по 1971 рр. розглянули роботу 164 партійних комітетів і 35 первинних парторганізацій¹¹.

Важливою умовою розвитку внутріпартійної демократії є поінформованість комуністів про діяльність виборних партійних органів. Позитивний вплив на піднесення активності комуністів, зростання їх відповідальності за стан справ у трудових колективах сприяли інформаційні доповіді партійних комітетів у первинних парторганізаціях. Тільки в 1968—1969 рр. доповіді про діяльність обкомів, міськкомів та райкомів партії обговорювалися на партійних зборах у понад 43 600 первинних парторганізаціях республіки. В них взяли участь понад 1,6 млн. комуністів¹². У 1969 р., наприклад, про свою роботу інформували 10 об-

⁶ Бойовий загін КПРС (До 60-річчя I з'їзду Компартії України), К., 1978, стор. 97.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 59.

⁸ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 90.

⁹ Там же, стор. 84.

¹⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 70.

¹¹ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

¹² «Комуніст України», 1970, № 3, стор. 61.

комів 98 міськкомів і 448 райкомів Компартії України, 44 тис. первинних парторганізацій. В їх обговоренні взяло участь понад 154 тис. комуністів¹³.

Дальшому розвитку внутріпартійної демократії, підвищенню активності комуністів сприяло рішення XXIII з'їзду КПРС про відміну регламентації строків перебування членів партії у складі виборних партійних органів. Змінюваність, наприклад, секретарів первинних парторганізацій республіки становила в 1967 р. — 30,2%, 1968 р. — 26,2%, 1970 р. — 24,6%, 1971 р. — 23,1%¹⁴. Ці дані свідчать про те, що в парторганізаціях республіки, як і в партії в цілому, стабілізувався склад кадрів низової ланки.

На основі рішень XXIII з'їзду КПРС здійснювалося систематичне оновлення виборних партійних органів з одночасним дотриманням принципу наступності, завдяки чому розширилися рамки внутріпартійної демократії. Так, в Донецькій обласній парторганізації в 1967 р. понад 68% секретарів первинних парторганізацій обиралися вдруге і втретє, в 1969 р. з 1365 секретарів первинних парторганізацій, які змінилися, 109 були висунуті на відповідальну роботу. В Запорізькій області в 1968 р. більшість секретарів первинних парторганізацій становили комуністи, які раніше були заступниками секретарів, входили до складу бюро або парткомів¹⁵. Це сприяло закріпленню досвідчених партійних кадрів.

Парторганізації широко використовували критику і самокритику як засіб розвитку активності комуністів, підвищення боєздатності парторганізацій. Так, під час обговорення підсумків червневого (1971 р.) пленуму ЦК Компартії України комуністи Волинської області висловили понад 3 тис. пропозицій щодо удосконалення організаторської та виховної роботи, діяльності господарських органів¹⁶. Критичні пропозиції, що надходили від членів та кандидатів у члени партії, стосувалися питань загальнодержавного та загальнопартійного значення. Тільки в Дніпропетровській області в 1970 р. на звітно-виборних партійних зборах на адресу союзних, республіканських організацій, міністерств і відомств було висловлено 25, в Київській — 32, в Закарпатській — 15, в Житомирській — 8 пропозицій і зауважень¹⁷. Це свідчить про прагнення комуністів зайняти активну позицію в справах Комуністичної партії, Радянської держави.

Більшість партійних організацій узагальнювали критичні зауваження та пропозиції з наступною розробкою заходів по їх здійсненню, систематично інформували комуністів про усунення виявлених недоліків, оперативно реагували на критику. Так, на XXIV з'їзді Компартії України був підданий критиці Одеський завод ковальсько-пресового устаткування за повільне оновлення продукції. Парторганізація заводу, обговоривши критичні зауваження, розробила заходи щодо поліпшення якості і технічного вдосконалення машин, що випускалися. В результаті

¹³ В. І. Белоусов. XXIV з'їзд КПРС про розвиток внутріпартійної демократії. — «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 71; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 234, арк. 2.

¹⁴ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 173, арк. 119; оп. 257, спр. 230, арк. 262; оп. 218, арк. 10; «Під прапором лєнінізму», 1975, № 11, стор. 11.

¹⁵ «Правда», 27 грудня 1967 р.; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 88, спр. 157, арк. 7; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 237, спр. 9, арк. 107.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 218, арк. 30.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 14, спр. 14, арк. 95—96, 131—136; спр. 11, арк. 74—76, 88—91.

їх здійснення було оновлено номенклатуру ковальсько-пресового устаткування¹⁸.

Піднесенню активності комуністів значною мірою сприяє втілення в життя принципу колективності керівництва, вдосконалення форм і методів підготовки і проведення засідань партбюро, конференцій, пленумів партійних комітетів, зборів комуністів. Члени партійних комітетів широко залучалися до підготовки питань на бюро, пленуми і здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень. Якщо в 1965—1967 рр. у підготовці матеріалів на пленуми та засідання бюро Інгuleцького райкому партії м. Кривого Рога взяло участь 68% членів і кандидатів у члени райкому, то в 1967—1970 рр. практично кожний з них не менше двох разів залучався до цієї роботи. В Царичанському райкомі партії Дніпропетровської області в 1969—1970 рр. усі члени райкому брали участь у підготовці питань на пленуми та активи, з них 80% виступили під час обговорення питань¹⁹.

Значно збагатилися форми та методи роботи партійних комітетів щодо підготовки пленумів, бюро. Райкоми, зокрема, застосували таку форму, як попереднє ознайомлення членів партійних комітетів, активу з тезами доповідей і проектами рішень, виносили їх на обговорення в первинні парторганізації. Висловлені комуністами пропозиції та зауваження допомагали глибше і конкретніше оцінити стан справ, накреслити завдання щодо поліпшення діяльності тієї чи іншої парторганізації.

В умовах розвинутого соціалізму дедалі активнішу участь у роботі колективних органів партії беруть робітники та колгоспники. У досліджуваній період спостерігалася тенденція зростання числа виступів на пленумах міськомів і райкомів партії робітників та колгоспників. Так, у Запорізькій обласній парторганізації лише серед виступаючих на пленумах протягом 1968—1970 рр. вони становили 7,4, а в 1971—1972 рр.—18,5%²⁰.

Формування комуніста як ідейного, активного бійця партії проходить насамперед в первинних парторганізаціях. Характерними для їх діяльності є різноманітні форми роботи, що забезпечують постійний розвиток активності та ініціативи членів і кандидатів у члени партії, зростання відповідальності комуністів за виконання партійних рішень. Серед них важлива роль належить партійним зборам. У більшості партійних організацій України вони проходили в статутні строки. Турбота про дотримання регулярності проведення партзборів особливо зроста після прийняття Центральним Комітетом КПРС постанови «Про практику проведення партійних зборів в Ярославській міській партійній організації» (1969 р.)²¹. Виконання цієї постанови, наприклад, у Червонозаводській районній парторганізації м. Харкова сприяло тому, що майже в усіх 249 первинних парторганізаціях строки проведення партійних зборів не порушувалися²².

Істотний вплив на активізацію комуністів у підготовці та проведенні партійних зборів справляє порядок денний. У більшості первинних парторганізацій на зборах комуністів все частіше стали обговорюватися питання, пов'язані з актуальними виробничими проблемами трудо-

¹⁸ XXIV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт, К., 1971, стор. 30; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 105, спр. 4, арк. 4.

¹⁹ «Днепровская правда», 7 липня 1971 р.; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 54, спр. 222, арк. 21.

²⁰ XXIV съезд КПСС о дальнейшем развитии внутрипартийной демократии и укреплении партийной дисциплины, Днепропетровск, 1975, стор. 8.

²¹ Справочник партийного работника. Вып. 10, М., 1970, стор. 278—283.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 8, арк. 131.

вих колективів, значна увага приділялась підвищенню авангардної ролі комуністів.

Актуальні виробничі, ідейно-політичні та організаційні питання широко обговорювалися і на відкритих партійних зборах. До підготовки питань на такі збори залучалися безпартійні робітники, колгоспники, службовці. Так, під час обговорення підсумків квітневого (1970 р.) пленуму ЦК Компартії України в Хмельницькій області у відкритих партзборах взяли участь близько 30 тис. безпартійних колгоспників. Майже кожний шостий з них виступив на зборах. В обговоренні проекту Директив розвитку народного господарства СРСР на 1966—1971 рр. в Дніпропетровській області виступили понад 30 тис., в Донецькій — близько 29 тис., в Харківській — 19 тис. комуністів і безпартійних. Проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. обговорювався на відкритих зборах в 65 тис. первинних парторганізацій і партгруп, в яких взяли участь поряд з комуністами 4,2 млн. безпартійних²³.

Аналіз документів свідчить про зростання числа комуністів, які брали участь у звітно-виборних зборах. Так, у Львівській обласній парторганізації в 1967 р. явка комуністів на звітно-виборні збори становила 96,4%, 1968 р. — 97,0%, 1969 р. — 97,4%. В парторганізаціях Одеської області протягом 1965—1969 рр. вона зросла з 94,2 до 97,0%. У 1970 р. при стопроцентній явці пройшли звітно-виборні збори в 390 парторганізаціях (з 574) м. Ворошиловграда, в 101 (з 127) м. Первомайська та в багатьох інших парторганізаціях Ворошиловградської області. У масштабі республіки явка членів і кандидатів в члени партії збільшилася протягом 1968—1970 рр. — з 96,8 до 97,7%²⁴. Всього в Компартії України в обговоренні звітних доповідей в первинних парторганізаціях взяло участь в 1969 р. — 30%, а в 1971 р. — 36% комуністів²⁵.

Проблема піднесення активності комуністів вирішувалася більш успішно там, де вся організаторська і політична робота підпорядковувалася вихованню свідомої дисципліни і організованості. «Комуністична партія є партія не тільки єдиномислячих, а й єдинопідійчих, — говорив товариш Л. І. Брежнєв. — А єдність дій можлива лише в умовах міцної свідомої партійної дисципліни, високої активності і відповідальності всіх членів партії»²⁶.

У практичній діяльності партійні організації широко використовували такі форми і методи виховання активності комуністів, підвищення їх дисципліни, як партійні доручення, повідомлення (звіти) членів і кандидатів в члени партії про виконання Програми та Статуту КПРС, індивідуальні співбесіди.

Виконання партійних доручень — один з критеріїв активності комуніста. Партійні комітети постійно контролювали рівномірність розподілу доручень, їх характер. Після XXIII з'їзду КПРС, коли партія взяла курс на інтенсивні методи ведення господарства і підвищення ефективності економіки, значно зросла увага партійних організацій до доручень виробничого змісту, зв'язаних з економічним аналізом господарювання, поданням допомоги в освоєнні нових механізмів і устаткування, роз-

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 8, арк. 153; оп. 241, спр. 8, арк. 12, 22, 154; В. І. Белоусов. Назв. праця, стор. 72.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 230, арк. 127, 149, 258; оп. 262, спр. 11, арк. 22; Об итогах отчетов и выборов в первичных партийных организациях. — «Партийная жизнь», 1971, № 2, стор. 8.

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257 спр. 230, арк. 258; оп. 262, спр. 218, арк. 10.

²⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 2, стор. 193.

робкою планів підвищення продуктивності праці та рекомендацій щодо підвищення дієвості і гласності соціалістичного змагання.

Важливим засобом підвищення активності комуністів стали їх повідомлення і звіти про виконання Програми та Статуту КПРС. Партійні організації республіки постійно удосконалюють практику звітів членів та кандидатів в члени партії. Так, в парторганізаціях Запорізького титаномагнієвого заводу, радгоспу «Родина» Васильєвського району Запорізької області, Івано-Франківського паровозоремонтного заводу, Північного гірничозбагачувального комбінату м. Кривого Рога комуністи звітувались не тільки про свою виробничу діяльність, а й про підвищення ідейно-теоретичного та професійного рівня. В ряді парторганізацій перейшли до звітів та повідомлень з тематичних питань²⁷.

Вихованню високих політичних і ділових якостей комуністів сприяють індивідуальні співбесіди з ними членів партійних комітетів і бюро. Вони дають змогу підвищити персональну відповідальність комуністів і одночасно, враховуючи їх критичні зауваження і поради, удосконалювати партійну роботу.

Таким чином, форми і методи підвищення активності комуністів, застосовувані партійними організаціями республіки у досліджуваній період, сприяли ідейному загалуванню членів партії, зростанню їх відповідальності за здійснення політики ленінської партії, виконання планів господарського та культурного будівництва.

²⁷ «Правда», 5 червня 1969 р.; «Радянська Україна», 20 червня 1970 р.; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 8, арк. 25; «УІЖ», 1976, № 2, стор. 29.

В. М. ГИРЛО (Дніпропетровськ),
В. Г. МОКРИЙ (Дніпропетровськ)

ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК ГІРНИЧОРУДНОЇ Й МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1921—1925 рр.)

Після вигнання інтервентів і білогвардійців з радянської землі перед Комуністичною партією і радянським народом постало завдання відбудови народного господарства і його соціалістичного перетворення. Промисловість і сільське господарство були розорені. У надзвичайно тяжкому стані перебувала металургія, повністю непридатними до використання виявилися 40% криворізьких рудників, а решта потребували капітального ремонту¹. Торкаючись питання про стан справ у металургії країни, В. І. Ленін відзначав, що «у цьому відношенні наше становище особливо тяжке. Ми виробляємо якихось, може, 6% того, що виробляли в довоєнний час»². Керуючись ленінськими вказівками щодо реконструкції всієї економіки країни, Комуністична партія і Радянський уряд здійснили ряд заходів, спрямованих на відновлення і дальший розвиток гірничорудної й металургійної промисловості.

29 січня 1921 р. Президія ВРНГ РРФСР на своєму засіданні обговорила питання про гірничорудну промисловість Криворіжжя і звернулася з клопотанням до Ради Праці і Оборони (РПО) про зрівняння Кривбасу в усіх відношеннях з Донбасом. РПО, схваливши цю пропозицію, постановила «вважати організацію ремонтно-відбудовних робіт і видо-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 441, арк. 30.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 305.

буток залізної руди в Кривому Розі... воєнно-бойовим завданням»³.

ЦК КП(б)У приділяв велику увагу зміцненню матеріально-технічного й фінансового постачання підприємств залізорудної промисловості, поліпшенню партійної роботи на рудниках, зміцненню трудової дисципліни у виробничих колективах. Досвідченими працівниками — комуністами було зміцнено Центральне правління південнорудної промисловості. В жовтні 1921 р. у зв'язку із збільшенням рудникових партосередків було створено Залізорудний райком партії⁴. Все це сприяло посиленню темпів відбудовних робіт. Уже восени 1921 р. почався видобуток руди на Шмаківському й Ростківському, а незабаром і на Галківському рудниках⁵. У 1921/22 господарському році відновлені рудники дали країні 5 853 050 пудів залізної руди⁶.

У 1922/23 р. видобуток залізної руди зосереджувався на тих же рудниках, що і в 1921/22 р.: Артемівському (колишньому Галківському), Лібкнехтівському (Шмаківському) та Жовтневої революції (Ростківському). Річний план було вперше перевиконано на 3,4%⁷. Досягнуті успіхи були насамперед результатом посилення допомоги ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Катеринославського губкому партії місцевим партійним організаціям.

У червні 1922 р. був створений Південнорудний трест, який на основі принципів госпрозрахунку здійснював керівництво відбудовними роботами і діяльністю підприємств, що вже на той час стали до ладу⁸.

Предметом особливої турботи ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніна було відродження металургійних заводів України. Партія дбала про поповнення кадрів металургійної промисловості кваліфікованими робітниками та інженерно-технічними працівниками, поліпшення їх житлово-побутових умов, безперебійне фінансування капітальних робіт, постачання сировини та обладнання, механізацію й електрифікацію та про багато інших потреб промисловості, продукція якої, підкреслював В. І. Ленін, є одним з «головних продуктів сучасної промисловості», одним з «фундаментів цивілізації»⁹.

Проте лише після зміцнення становища у вугільній промисловості Донбасу, коли в результаті заходів, ужитих Комуністичною партією і Радянським урядом, та героїчної праці шахтарів там «...почалося, — як відзначав В. І. Ленін у статті «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму», — невелике, дуже ще невелике, але безсумнівне економічне пожвавлення...»¹⁰, повільні, але неухильні зрушення відбувалися і в розвитку металургії республіки. Дальшому поліпшенню роботи металургійних підприємств України сприяло створення у вересні 1921 р. тресту «Південсталь», який спочатку об'єднував лише кілька заводів Донбасу. За роботою тресту уважно стежив В. І. Ленін, про що свідчать його «Замітки про Південсталь», написані на полях газети «Южний металлург» (м. Єнакієве) від 11 жовтня 1921 р.¹¹

У жовтні 1921 р. директор «Південсталі» І. І. Міжлаук був на прийомі у В. І. Леніна. При сприянні Володимира Ілліча Радянський уряд

³ Кривому Розу 200. Историко-экономический очерк, Днепропетровск, 1975, стор. 55.

⁴ ЦА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 958, арк. 2.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 5, спр. 683, арк. 12.

⁶ Там же, оп. 9, спр. 99; оп. 3, спр. 594, арк. 13.

⁷ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 р., Харків, 1924, стор. 183.

⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 75, спр. 591, арк. 3, 15.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 362.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 216.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 445—446.

асигнував для відновлення Єнакіївського, Макіївського й Петровського металургійних заводів 10 млн. крб. золотом. У відповідь на турботу партії й уряду металурги взяли зобов'язання дати протягом року 10 млн. пудів прокату чорних металів. Про це повідомлялося у комуністичному векселі, виписаному на ім'я В. І. Леніна в день четвертих роковин Великого Жовтня. Слова свого металурги дотримали і виконали зобов'язання достроково — за дев'ять місяців¹².

Уже наприкінці 1921 р. збільшився обсяг продукції металургійних підприємств Донбасу. Відзначаючи перші успіхи у відновленні металургії, В. І. Ленін писав: «Хоч яке важке наше становище, ми тут бачимо успіх величезний. Ми в першій половині 1921 р. виплавляли щомісяця 70 тисяч пудів чавуну, в жовтні — 130 тисяч, у листопаді — 270 тисяч, тобто майже вчетверо більше»¹³. Зростання виплавки чавуну, сталі, виробництва прокату спостерігалось і в наступні місяці 1921/22 р. Якщо в I кварталі металургійні заводи республіки давали 883,9 тис. пудів чавуну, то в IV — вже 1679,3 тис. пудів¹⁴. Підтверджувалися слова В. І. Леніна, сказані ним на IX Всеросійському з'їзді Рад, про те, що «...ми піднімаємось, ми стоїмо на правильному шляху і, напружуючи всі сили, ми можемо сподіватися, що піднесення стане ще вищим»¹⁵.

Наприкінці 1922 р. серед діючих було вже не менше третини металургійних підприємств республіки, більшість яких ввійшли до складу «Південсталі»¹⁶. Значною подією стало завершення в основному в 1923 р. ремонтно-відбудовних робіт на Юзівському металургійному заводі. Доменна піч № 1, що стала до ладу в 1923 р., за основними показниками була однією з кращих у країні. В тому ж році почали працювати доменна піч № 5 і дві мартенівські печі на цьому ж заводі¹⁷.

На Придніпров'ї, як повідомлялося в листі секретаря Катеринославського губкому партії Центральному Комітету КП(б)У від 17 березня 1922 р., протягом восьми місяців було пущено кілька великих заводів важкої індустрії¹⁸. Налагодив випуск сталі, прокату, литва і деталей машин завод ім. Петровського (колишній Брянський). У липні 1923 р. на ньому стала до ладу перша, а в жовтні — друга домни. Завод ім. Петровського був, писала газета «Пролетарий», одним «...з найпотужніших, технічно обладнаних і зручно розташованих між вугільними і рудними районами»¹⁹. Доменні печі цього заводу належали до найбільших у Радянській країні, їх середня місячна продуктивність становила понад 2 млн. пудів чавуну. Високу продуктивність мали і мартенівські печі, конвертори для виробництва бессемерівської сталі. В 1922/23 р. завод випустив 918 923 пуди чавуну, в тому числі тільки протягом жовтня 363 970 пудів²⁰.

У ці роки металурги республіки дали чавуну на 76% більше, ніж у

¹² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 320.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 305.

¹⁴ «Народное хозяйство Украины», 1922, № 7—10, стор. 78—79.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 306.

¹⁶ VII Всеукраїнський съезд Советов. Стенографический отчет, Харьков, 1923, стор. 15; К. Шиян. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности, 1921—1925 гг., К., 1959, стор. 102.

¹⁷ Донецкий областной державный архив, ф. Р-540, оп. 1, спр. 29, арк. 13—14.

¹⁸ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 53.

¹⁹ Партахів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 430, арк. 28; «Пролетарий», 19 грудня 1923 р.

²⁰ «Пролетарий», 19 грудня 1923 р.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства, стор. 132.

1921/22 р., виробничу програму було виконано на 111%, у той час, як у 1921/22 р. вона була виконана на 82,1%²¹.

У зв'язку з труднощами збуту промислової продукції наприкінці 1923 р. загострилася проблема оборотних коштів. Становище в чорній металургії республіки знову погіршилося. Довелося скоротити виробництво продукції легкої, а потім і важкої індустрії, оскільки держава змушена була зменшити асигнування на їх потреби. Деякі підприємства, в тому числі й металургійні, зупинилися. Серед останніх був і Єнакіївський металургійний завод, який працював з 1920 р. Робітники під керівництвом районного партійного комітету дали рішучий бій троцькістським елементам, які намагалися демонтувати обладнання підприємства під виглядом передачі його іншим заводам²².

Своєчасно вжиті партією заходи дали можливість ліквідувати господарські труднощі, посилити увагу до металургійної та ряду інших галузей промисловості, які об'єднувалися в одне поняття «металопромисловість». Керуючись ленінськими вказівками про роль важкої індустрії, в тому числі й металургії, у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, Комуністична партія, починаючи з кінця 1923 р., почала приділяти ще більшу увагу відродженню металургії і тісно пов'язаної з нею гірничорудної промисловості.

Виходячи з рішень XIII конференції РКП(б), яка у спеціальній резолюції «Про чергові завдання економічної політики» підкреслила можливість і необхідність «зосередити увагу партії на металургії», восьма конференція КП(б)У в травні 1924 р. визначила питання про розвиток металургійної промисловості республіки як одне з найголовніших²³. Вказівки розгорнути боротьбу за метал, за піднесення важкої промисловості були дані і в рішеннях XIII з'їзду РКП(б), що відбувся 23—31 травня 1924 р.²⁴

Темпи розвитку металургійної промисловості залежали тепер переважно від справ у залізорудній промисловості. А остання давала в 1923/24 р. тільки 7% довоєнного видобутку руди і задовольняла лише близько 50% поточних потреб металургійних підприємств. Пленум Катеринославського губкому КП(б)У 28 травня 1924 р. зобов'язав господарські органи в найкоротші строки відновити більшу частину рудників Криворіжжя. Зверталася увага на необхідність поліпшення енергетичної бази підприємств залізорудної промисловості²⁵.

Потреби збільшення видобутку залізної руди зумовлювалися також зростом можливістю її експорту, що, в свою чергу, давало змогу збільшити імпорт технічного обладнання, машин та інструментів²⁶. Уже в 1923/24 р. було відновлено 3 нові рудники²⁷. Стала до ладу центральна електростанція на Артемівському руднику потужністю 3000 кВт, на повну потужність почали працювати й інші електростанції басейну²⁸. Кривбас відновлювала вся країна. Тільки в листопаді 1925/26 р. проми-

²¹ Там же, стор. 163.

²² История Коммунистической партии Советского Союза, т. IV, кн. 1, М., 1970, стор. 295; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, К., 1970, стор. 378.

²³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (Далі — КПРС в резолюціях...), т. 2, К., 1979, стор. 499; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (Далі — Комуністична партія України в резолюціях...), т. 1, К., 1976, стор. 291.

²⁴ КПРС в резолюціях..., т. 3, К., 1979, стор. 40.

²⁵ ІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 1981, арк. 3—4.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 39, оп. 2, спр. 157, арк. 35.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, К., 1969, стор. 298; ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 9, спр. 86, арк. 278; оп. 8, спр. 963, арк. 56.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 3, спр. 459, арк. 142.

слові підприємства Москви, Ленінграда, Уралу та інших міст і районів СРСР надіслали гірникам Криворіжжя різноманітного обладнання і матеріалів на суму 508,8 тис. крб.²⁹

Зростала трудова і політична активність робітників басейну, підвищувалася продуктивність їх праці. Гірники брали активну участь у русі за краще використання резервів виробництва. Партійні організації рудникових районів приділяли велику увагу поліпшенню діяльності виробничих нарад. Робота останніх особливо активізувалася після серпневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б), на якому було поставлено завдання боротися за дальше піднесення продуктивності праці, удосконалення і механізацію виробництва³⁰. Тільки протягом 1924/25 р. виробничі наради на підприємствах гірничорудної промисловості провели 2 946 засідань, на яких висунули 3 065 раціоналізаторських пропозицій³¹. Наприкінці 1925 р. відбулася Криворізька окружна партконференція, на якій було прийнято рішення про прискорення технічного переобладнання рудників³².

Питання виробничої діяльності регулярно розглядалися на зборах комуністів рудників, на засіданнях і пленумах окружному КП(б)У, їм велику увагу приділяла преса. Майже в кожному випуску газети «Красный горняк» повідомлялося про героїв праці, ударні бригади підприємств. У листопаді 1925 р. Кривбас відвідав В. Я. Чубар. Звертаючись через газету до трудящих басейну, він писав, що «... в дальшому піднесенні Криворіжжя зацікавлені всі. Це розуміє кожен свідомий пролетарій Криворіжжя...»³³.

Завдяки активній і цілеспрямованій роботі Комуністичної партії гірничорудні підприємства басейну наприкінці відбудовного періоду стали рентабельними й давали прибутки, повністю забезпечували потреби металургійних заводів у руді³⁴. Видобуток руди в 1924/25 р. становив 75 млн. пудів. Виробничою програмою на 1925/26 р. передбачалося збільшити його до 164 млн. пудів³⁵. Таким чином, протягом порівняно короткого відрізка часу партія змогла в основному розв'язати завдання забезпечення потреб металургії в залізорудній сировині. Поліпшення господарської обстановки в країні дало можливість збільшити фінансування відбудовних робіт на підприємствах важкої індустрії. В 1923/24 р. тільки заводами тресту «Південсталі» на ці роботи було витрачено близько 11 млн. крб. проти 5,5 млн. у 1922/23 р., заводом ім. Петровського — 1520 тис. крб., а в 1924/25 р. — у два рази більше³⁶.

Проте Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 6—8 жовтня 1924 р., відзначив, що поки що «сучасний стан металопромисловості України дає картину значного зниження розмірів продукції, зменшення навантаження заводів, зростання собівартості і т. ін.». Пленум вимагав «...на ділі поставити на чергу дня питання відбудови металопромисловості, зосередивши на цьому фронті в надзвичайному порядку максимум роботи і коштів, подібно до того, як це мало місце щодо палива, транспорту та ін»³⁷.

²⁹ Там же, ф. 39, оп. 2, спр. 669, арк. 274.

³⁰ КППРС в резолюціях і рішеннях..., т. 3, стор. 125—127.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 183, арк. 102.

³² Там же.

³³ «Красный горняк» (орган Криворізького окружного КП(б) України), 1 грудня 1925 р.

³⁴ «Коммунист», 16 квітня 1925 р.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 145, арк. 2.

³⁶ Там же, спр. 130, арк. 12; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 111, арк.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, стор. 305, 306.

Виконуючи рішення Пленуму, комуністи республіки рішуче висловилися проти капітулянтської лінії голови РПО Каменева, спрямованої на скорочення програми виробництва в металургійній та інших галузях промисловості. «Темп роботи металургії України і зростання попиту, — підкреслювалося в постанові січневого (1925 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, — не тільки не викликають скорочення програми проти накреслюваної спочатку, але, навпаки, потребують розширення...»³⁸

Життя вимагало розширення програми металопромисловості. І першим кроком до перегляду виробничої програми в розумінні її розширення, відзначав у своїй доповіді для Політбюро ЦК РКП(б) голова правління Головметалу Ф. Е. Дзержинський, «є перегляд програми південної і уральської металургії»³⁹. Виступаючи 19 січня 1925 р. на вечірньому засіданні Пленуму ЦК РКП(б), Ф. Е. Дзержинський підкреслив, що «зростання металопромисловості... не можна штучно затримувати»⁴⁰. Ф. Е. Дзержинського підтримали голова правління тресту «Донвугілля» М. Л. Рухимович, голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар⁴¹. В резолюції Пленуму визнавалося за необхідне далі розширення металопромисловості. ВРНГ надавалося право «дозволяти розширення виробництва в межах загалом до 15% понад затверджену РПО 24 листопада 1924 р. програму»⁴².

Новим кроком вперед у політиці партії щодо розвитку металопромисловості була XIV конференція РКП(б), яка відбулася 27—29 квітня 1925 р. Партійна конференція схвалила всі пропозиції, що містилися в доповіді голови ВРНГ Ф. Е. Дзержинського, висловила повне довір'я лінії ЦК партії на всебічний розвиток металопромисловості, визнала першорядним завданням будівництво нових заводів⁴³. Особлива увага в документах і рішеннях конференції зверталася на розвиток металургії України.

У 1925 р. продовжувався процес відновлення і пуску заводів. Став до ладу Єнакіївський завод, повністю було завершено відбудовні роботи на заводі ім. Петровського. За обладнанням він вважався одним з кращих серед підприємств «Південсталі»⁴⁴. Довоєнний рівень виплавки чавуну перевершив і Макіївський завод⁴⁵. Швидко відновлював свої виробничі потужності найбільший на Придніпров'ї металургійний завод у с. Кам'янське (нині — м. Дніпродзержинськ). Перша його домна дала метал у дні роботи XIV конференції РКП(б)⁴⁶.

Для виконання рішень партії про розвиток металопромисловості необхідно було, як відзначалося в листі ЦК КП(б)У партійним організаціям про підсумки розвитку народного господарства України в 1925 р., поряд з будівництвом нових заводів дбати й про заміну технічного обладнання на старих підприємствах, тобто про оновлення основного капіталу. Для виконання програми 1925/26 р. тільки на придбання імпорту-

³⁸ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства, стор. 197.

³⁹ Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография, М., 1977, стор. 351.

⁴⁰ «Экономическая жизнь», 25 февраля 1925 г.

⁴¹ С. С. Хромов. Ф. Э. Дзержинский на хозяйственном фронте, М., 1977, стор. 167.

⁴² КНПС в резолюциях... т. 3, стор. 144.

⁴³ Там же, стор. 205—206.

⁴⁴ История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область, К., 1976, стор. 351; И. Н. Кнышев, В. И. Жигулин, В. Ф. Мазов. Лицом к огню, Днепропетровск, 1972, стор. 142.

⁴⁵ История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область, стор. 495.

⁴⁶ Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства (1921—1925 годы), М., 1961, стор. 373.

ного обладнання було затрачено 63 млн. крб.⁴⁷ На реконструкцію ряду цехів нинішнього Донецького металургійного заводу ім. Леніна Радянський уряд асигнував у 1925 р. понад 18 млн. крб.⁴⁸ Було вжито заходів для удосконалення електросилового господарства металургійних заводів⁴⁹. Результати глибокого інспекційного обстеження металургійної та гірничорудної промисловості, що його проводили РСІ СРСР та РСІ УРСР, показали, що якість продукції металургійних підприємств підвищилася, а собівартість її знизилася⁵⁰. На всіх підприємствах металургійної промисловості широкого розмаху набрало раціоналізаторство та винахідництво.

Партійні комітети й організації республіки почали частіше й глибше вникати в питання техніко-економічного розвитку металургії, приймали конкретні й дійові рішення, стежили за їх виконанням, систематично слухали звіти керівників тресту «Південстали» та директорів окремих заводів.

На ряді металургійних підприємств республіки в досліджуваний період починали свій трудовий шлях багато згодом відомих діячів Комуністичної партії й Радянської держави. В ті роки став робітником і син вальцювальника Дніпровського металургійного заводу І. Я. Брежнєва Леонід Ілліч Брежнєв — нині Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР. Багатотиражна газета Дніпровського заводу ім. Дзержинського у замітці «Ім'я його — більшовик» так писала про соціальне походження Леоніда Ілліча: «Син робітника, сам працював на заводі кочегаром, слюсарем...»⁵¹. На цьому ж заводі працювали його дід, брати, сестра. Сім'я Брежнєвих віддала Дніпровському металургійному заводу багато десятиліть своєї трудової діяльності. Виступаючи напередодні 1 Травня 1976 р. перед робітниками Автозаводу ім. Лихачова, Л. І. Брежнєв тепло згадував трудові будні в робітничому колективі, своїх старих товаришів, з допомогою яких він придбав першу професію, опановував складну науку життя. «Такі університети, — сказав Л. І. Брежнєв, — не забуваються»⁵². Назавжди залишилося у Л. І. Брежнєва гаряче почуття вдячності до своїх учителів — до старих кадрових робітників славетного заводу.

На Дніпровському металургійному заводі працювали й Ф. Й. Маклес та Г. А. Панкратенко, про яких Л. І. Брежнєв говорив у книзі «Відродження», що вони «...обидва брали участь і в громадянській війні, обидва були артилеристами на бронепоезді, який склепаний був на нашому заводі в далекому 1919 році. І обидва уособлювали трудящих людей, про яких Володимир Ілліч Ленін сказав того ж 1919 року: «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий. Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо»⁵³.

Неухильно керуючись вченням марксизму-ленінізму, втілюючи в життя рішення Центрального Комітету партії, КП(б)У добилася великих успіхів у справі розвитку гірничорудної і металургійної промисловості. Підсумки діяльності комуністів республіки були підбиті IX з'їздом

⁴⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства, стор. 246.

⁴⁸ История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область, стор. 97.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 378, оп. 8, спр. 451, арк. 101.

⁵⁰ М. Ф. Карпенко. Органи народного контроля УРСР у боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920—1934 рр.), Дніпропетровськ 1972, стор. 125.

⁵¹ «Знамя Дзержинки», 2 лютого 1935 р.

⁵² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 7.

⁵³ Леонід Ілліч Брежнєв. Відродження, К., 1978, стор. 42—43.

КП(б)У, що відбувся 6—12 грудня 1925 р. у Харкові. З'їзд одностайно схвалив генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію і накреслив заходи щодо посилення розвитку важкої індустрії, в тому числі й гірничорудної та металургійної промисловості⁵⁴.

⁵⁴ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, стор. 350—355.

Г. В. БОНДАРЕНКО (Луцьк)

**ПРО КІЛЬКІСТЬ КОМБІДІВ
НА УКРАЇНІ**

Діяльність комітетів бідноти на території Радянської України охоплює період з кінця 1918 до літа 1920 рр. Вони, як перші організації сільської бідноти й опорні пункти

диктатури пролетаріату на селі, почали створюватися тут за прикладом Радянської Росії на визволених від німецьких окупантів і збройних сил української буржуазно-націоналістичної контрреволюції землях на основі законодавчих актів Робітничо-селянського уряду України¹.

Волосні і сільські комбіди, що створювалися в умовах надзвичайного загострення класової боротьби при підтримці робітничого класу країни і під безпосереднім керівництвом партійних організацій, стали тимчасовими органами Радянської влади на селі. Вони мали насамперед продовольчий і військовий відділи, а іноді й інші, спрямовували свою роботу на згуртування бідноти, пролетарських та напівпролетарських мас села для боротьби з куркульством, сприяли організації перших сільськогосподарських комун та інших виробничих об'єднань.

У період до квітня 1919 р. комбіди, як й інші тимчасові органи Радянської влади на місцях, поступово замінювалися Радами. Проте в той час значною мірою на їх діяльність ще впливали куркульство і дрібнобуржуазні партії, ставленикам яких вдалося пробратися до сільських і волосних Рад.

Необхідність успішного проведення земельної і продовольчої політики партії вимагала створення міцної класової організації на селі, яка б спиралася на бідніші і пролетарські маси та сприяла залученню середняка на бік Радянської влади. В зв'язку з цим III з'їзд КП(б)У, III Всеукраїнський з'їзд Рад у березні 1919 р. та квітневий пленум ЦК КП(б)У того ж року знову звернули увагу партійних і радянських органів на необхідність дальшого створення комітетів бідноти — опори партії на селі у боротьбі з куркульською контрреволюцією. На комбіди також покладалося одне з найважливіших завдань — вилучення лишків хліба у куркульства та забезпечення продовольством бідноти. Велике значення для поліпшення справи організації комбідів на місцях мала й постанова уряду Радянської України «Про сільські комітети бідноти» від 14 травня 1919 р.²

Та вже до того, особливо в квітні, в багатьох волостях і селах республіки комбіди були знову створені, оскільки здійснення перерозподілу землі і політики продрозверстки вимагало зосередження влади на місцях в одних руках.

¹ Декрет про організацію влади на місцях від 29 листопада 1918 р. — Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ УРСР), 1919, № 1, ст. 3; Постанова про утворення волосних і сільських комітетів бідноти. Тимчасове положення від 14 січня 1919 р. — ЗУ УРСР, 1919, № 3, ст. 29.

² Известия Народного комиссариата продовольствия Украины, К., 1919, № 3 — 4, стор. 65—66.

Партійні організації, політвідділи частин Червоної Армії, продовольчі та інші органи Радянської влади активно сприяли створенню на Україні широкої мережі сільських комітетів бідноти. Комбіди були революційними організаціями трудящого селянства, в особі яких тимчасово поєднувалися функції органів державної влади і громадсько-політичної організації. Їх діяльність була спрямована на захист соціалістичної революції і проведення перших соціалістичних перетворень на селі.

Організовані до травневої постанови волосні комбіди здійснювали функції органів державної влади там, де не було ревкомів і виконкомів, а після утворення їх ставали продовольчими органами з правом контролю відповідної діяльності сільських комбідів, які в інших питаннях їм не підлягали³.

Волосні комітети бідноти створювалися в усіх губерніях України, але не в усіх волостях. Враховуючи те, що вони, як правило, організовувалися там, де були сільські комбіди, можна зробити припущення, що до травня 1919 р. в республіці існувало близько 1,5 тис. волосних комітетів бідноти, тобто у $\frac{2}{3}$ волосних центрів. Відсутність чітких інструкцій про їх функції призводила іноді до того, що вони в своїй діяльності дублювали волвиконкоми. В травневій постанові 1919 р. уряду Радянської України говорилося лише про організацію сільських комітетів бідноти.

Радянські історики зробили вже багато для висвітлення діяльності комбідів, ролі та місця їх у здійсненні соціалістичної революції на селі. Гіроме щодо їх кількості, зокрема на Україні, у зв'язку з відсутністю зведених даних серед істориків не існує єдиної думки. Так, А. Г. Слюсарський та Р. С. Гімпелевич, спираючись на аналіз анкетування, проведеного на всеукраїнському з'їзді представників волвиконкомів (31 травня — 6 червня 1919 р.), вважають, що на кінець травня того року комбіди були створені у двох третинах населених пунктів республіки⁴. Однак ці дані не можуть дати повної картини про організацію і діяльність комбідів на Україні в 1919 р. з ряду причин. По-перше, деякі делегати з'їзду не були компетентні у питаннях комбідівського будівництва, про що свідчить відсутність відповідей з даного питання у деяких анкетах; по-друге, не всі волості з різних причин змогли прислати на з'їзд своїх представників. Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що сільські комбіди, особливо в червні й липні 1919 р., створювалися майже повсюдно. Про активний процес організації та переобрання комітетів бідноти у травні — липні 1919 р. і про створення їх у більшості сіл України, згадує у своїй праці й І. К. Рибалка⁵.

В. Т. Ісакова вважає, що в республіці було 7160 комбідів⁶. На наш погляд, це далеко не повні дані. Здійснюючи підрахунки тільки (за ві-

³ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-13, оп. 1, спр. 23, арк. 18; ф. Р-3627, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 4.

⁴ А. Г. Слюсарський. До історії організації комітетів бідноти на Україні в 1919 році. — Учені записки Харківського державного університету, т. 43, 1952, стор. 80; Р. С. Гімпелевич. К вопросу о роли и деятельности комитетов бедноты УССР в 1919 году. Сборник по истории Советского государства и права кафедры истории Советского государства и права Харьковского юридического института, Харків, 1954, стор. 104.

⁵ І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919), Харків, 1957, стор. 125.

⁶ В. Т. Ісакова. Організація комітетів бідноти на Україні та боротьба за зміцнення Радянської влади (листопад 1918 — серпень 1919). — Вісник Київського університету, серія суспільних наук, 1966, № 7, стор. 129.

домими даними) по 58-ми повітах (з 99-ти), автор встановив, що їх було близько 9 тис. Це також неповні дані, оскільки не збереглися відомості про кількість комбідів в окремих волостях, хоча відомо про їх діяльність там.

Зіставлення чисельності цих організацій у повітах і губерніях з документами про їх фінансування дає можливість стверджувати, що у 1919 р. вони були створені більш як у 15 тис. сіл України (див. таблицю № 2). Ці дані також потребують дальшого уточнення, бо хоч і є відомості про діяльність комбідів по окремих повітах, все ж немає даних про їх фінансування, в зв'язку з чим важко встановити їх кількість.

Для вивчення динаміки чисельності комбідів важливим джерелом є списки цих організацій, де вказується на час їх створення. Такі документи містять відомості про кількість комітетів бідноти в деяких повітах Чернігівської, Київської, Волинської, Харківської та деяких інших губерній. Так, в Остерському повіті на квітень 1919 р. було 40 комбідів, в Кролевецькому — 83⁷. За анкетними даними з'їзду представників волвиконкомів Полтавської губернії (березень 1919 р.), у 56-ти волостях (з 96-ти), представлених на цьому з'їзді, були комбіди⁸. Порівняння лише таких документів по решті губерній свідчить про те, що вже в квітні 1919 р. на Україні налічувалося близько 6 тис. комбідів.

Уряд Радянської України, за складеним у травні 1919 р. фінвідділом НКВС кошторисом, виділив на потреби сільських комбідів 103 677 000 крб.⁹. Кошторис на основі відомостей виконкомів повітових Рад складався з розрахунку 1,5 тис. крб. на комбід¹⁰. Це дає підстави стверджувати, що в травні 1919 р. на Україні було вже майже 12 тис. комітетів бідноти і що їх кількість до середини літа того ж року продовжувала зростати.

Для підрахування кількості сільських комбідів у 1919 р., наприклад, по Київській губернії, на території якої було 2035 сіл у 12-ти повітах, автор використав різні опубліковані, а також ще не введені у науковий обіг джерела (див. таблицю № 1). Як бачимо, лише 4 повіти не мали даних про кількість комітетів бідноти. Однак у джерелах, використаних для складання таблиці і підрахунків, вказується, що у Звенигородському¹¹, Чигиринському¹² і Уманському повітах вони були створені в усіх селах, а також діяли і в Липовецькому повіті¹³. Виділення коштів для комбідів Васильківського повіту також свідчить про їх існування там. Крім наведених у таблиці сум для фінансування комітетів бідноти, збереглися відповідні відомості за інші місяці, що теж були проаналізовані під час підрахунків і дослідження цього питання.

Таким же способом були одержані підсумкові результати про кількість комбідів і в інших губерніях (див. таблицю № 2).

Основним джерелом для дослідження стали документи державних архівів Української РСР, які розповідають про утворення комітетів бідноти в окремих селах, волостях, повітах, про волосні і повітові з'їзди комбідів, наради й засідання їх працівників тощо і дають мож-

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 25, арк. 58—58 зв.; спр. 61, арк. 31—32.

⁸ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 420, арк. 148.

⁹ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 42, арк. 54; спр. 43, арк. 40.

¹⁰ Там же, спр. 57, арк. 10, 11, 26, 28.

¹¹ А. Г. Слюсарський. Назв. праця, стор. 81.

¹² Ф. Усков. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу, К., 1950, стор. 19.

¹³ Вінницький обласний державний архів. ф. Р—5009, оп. 1, спр. 1, арк. 231; спр. 8, арк. 43—44.

Таблиця 1

Кількість комбідів по Київській губернії в травні—серпні 1919 р.

Повіти	Кількість комбідів	Виділено грошей (липень 1919 р.) ¹	Кількість комбідів, за підрахунками автора
Бердичівський	260 ² (травень)	75 000	260
Васильківський	—	75 000	близько 100
Звенигородський	—	75 000	» 100
Канівський	175 ³ (червень)	75 000	175
Київський	54 ⁴ (липень)	100 000	близько 100
Липовецький	—	75 000	» 80
Радомишльський	276 ⁵ (серпень)	100 000	276
Сквирський	150 ⁶ (липень)	190 000	150
Таращанський	59 ⁷ (липень)	75 000	близько 100
Уманський	10 ⁸ (липень)	75 000	» 100
Черкаський	106 ⁹ (серпень)	50 000	106
Чигиринський	—	50 000	близько 80
Всього	1 090	1 015 000	понад 1 600

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 24, арк. 92.

² А. Г. Слюсарський. Назв. праця, стор. 81.

³ Там же; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 41, арк. 39.

⁴ Києвщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 265.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 24, арк. 191.

⁶ Там же, арк. 144.

⁷ Там же, арк. 79.

⁸ «Волинський комуніст», 7 травня 1919 р.; «Красная правда» (Умань), 26 липня 1919 р.

⁹ Ф. Усков. Назв. праця, стор. 19.

Таблиця 2

Кількість комбідів на Україні у травні—серпні 1919 р.¹

Губернії	Всього повітів	Кількість сіл	Кількість повітів, у яких збе- регалися да- ні про ком- біди	Кількість повітів, у яких не збереглися дані	Кількість ком- бідів (за відомими даними)	Кількість ком- бідів за даними дослідження
Волинська	12	2881	9	3	1451	2000
Катеринославська	8	2032	—	8	—	1000
Київська	12	2035	8	4	1090	1600
Подільська ²	12	2024	12	—	2260	2260
Полтавська	15	3081	4	11	862	2300
Таврійська ³	8	673	2	6	242	450
Харківська ⁴	11	1895	11	—	1489	1500
Херсонська	6	2252	2	4	272	1500
Чернігівська	15	3931	10	5	1234	2500
Всього	99	20804	58	41	8900	15110

¹ Кількість губерній, повітів, сіл тут наводиться за даними ВУЦВК на травень 1919 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 17, арк. 88).

² Автором використані відомості, що містяться в праці І. Ф. Слизького «Ревкомы и комбеды Подолии в борьбе за восстановление и укрепление власти Советов (1918—1919 гг.)» — авторефераті кандидатської дисертації, К., 1954.

³ До складу Радянської України за станом на травень 1919 р. входили лише три повіти Таврійської губернії: Мелітопольський, Бердянський та Дніпровський.

⁴ Автором використані відомості, що містяться в статті В. Ф. Верстюка «Створення комітетів бідноти на Лівобережній Україні в 1919 р.» — «УІЖ», 1978, № 3, стор. 78.

ливість визначити час їх діяльності в тій чи іншій місцевості. Зустрічаються також кількісні дані про комбіди деяких волостей, повітів, губерній, що теж було використано для складання зведеної таблиці № 2.

Для дослідження питання про кількість комітетів бідноти на Україні автор вивчив 4 фонди (1, 2, 5, 340) ЦДАЖР УРСР та 102 фонди 11-ти обласних державних архівів — Вінницького, Дніпропетровського, Житомирського, Запорізького, Київського, Миколаївського, Одеського, Полтавського, Харківського, Херсонського і Чернігівського¹⁴, а також деякі матеріали періодики центральних, місцевих партійних та державних органів за 1919 р. Для підрахунків використовувалися вже згадані дослідження Р. С. Гімпелевича, В. Т. Ісакової, І. Ф. Слизького, А. Г. Слюсарського, а також стаття В. П. Хижняка¹⁵. Частину відомостей було взято із збірників документів та матеріалів, присвячених радянському будівництву та боротьбі трудящих за перемогу Радянської влади¹⁶.

Наступ денікінських військ перервав діяльність комбідів. Після розгрому Денікіна, наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. вони були ліквідовані, а основними органами влади на місцях стали Ради. До травня 1920 р. комбіди зберігалися лише у деяких волостях Одеської губернії¹⁷, а до липня — серпня 1920 р. — в Київській¹⁸, Подільській¹⁹ і Волинській²⁰ губерніях.

До середини 1920 р. комітети бідноти певною мірою виконали завдання, що покладалося на них, підірвали економічне і політичне панування куркульства. Організаціями, що на більш широкій соціальній основі об'єднали трудяще селянство, стали комітети незаможних селян.

¹⁴ Див.: Г. В. Бондаренко. Документальні джерела державних архівів Української РСР про комітети бідноти. — «Архіви України», 1977, № 2, стор. 68—71.

¹⁵ В. П. Хижняк. Боротьба Комуністичної партії за утворення комітетів бідноти на Україні (1918—1919 рр.). — Вісник Київського університету, серія історії, вип. 1, 1962, № 5.

¹⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919), К., 1962; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), К., 1957; Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Елісаветградщині, Кіровоград, 1957; Боротьба трудящихся Черниговщини за власть Советов, Чернигов, 1957; Боротьба трудящихся Волини за власть Советов, Житомир, 1957; В огне гражданской войны, Одесса, 1962; Гражданская война на Екатеринославщине, Днепропетровск, 1968 та ін.

¹⁷ Одеський обласний державний архів, ф. Р—1062, оп. 1, спр. 4; ф. Р—861, оп. 1, спр. 11.

¹⁸ Київський обласний державний архів, ф. Р—7, оп. 1, спр. 19, арк. 14, 15.

¹⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), К., 1957, стор. 681—682; Вінницький обласний державний архів, ф. Р—25, оп. 1, спр. 14; ф. Р—1139, оп. 1, спр. 74.

²⁰ Житомирський обласний державний архів, ф. Р—1983, оп. 1, спр. 10; ф. Р—2199, оп. 3, спр. 14, 19, 25; ф. Р—2693, оп. 1, спр. 2, 3.

На допомогу викладачу історії

ПИТАННЯ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ В КУРСІ ІСТОРІЇ КПРС *

XXV з'їзд КПРС поставив перед вищою школою завдання дальшого вдосконалення навчально-виховної роботи, «приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя»¹. Ці завдання дістали дальшу конкретизацію в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979 р.) та «Про підвищення ефективності науково-дослідницької роботи у вищих навчальних закладах» (1978 р.). Перші підсумки виконання постанов партії і уряду було підведено на Всесоюзній нараді працівників вузів, що відбулася в лютому 1980 р. Учасники наради акцентували увагу на необхідності «посилити спеціальні наукові дослідження, активніше аналізувати і узагальнювати досвід, виробляти найбільш ефективну методику викладання, практичних занять, виховання»².

У світлі цих вимог заслуговують вивчення і широкого застосування принципи проблемного навчання. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про вищу школу, зокрема, підкреслювалося, що викладачі вищих навчальних закладів повинні «добиватися, щоб лекції мали проблемний характер, відображали актуальні питання теорії і практики, сучасні досягнення суспільного і науково-технічного розвитку, сприяли поглибленій самостійній роботі»³.

Питання проблемності навчання не нове. Відомо, що видатні оратори всіх часів використовували проблемну побудову лекцій для підсилення їх дохідливості, ідейного та емоційного впливу. Досить пригадати яскраві публіцистичні праці і промови К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, багатьох інших відомих партійних діячів. Так, лекція Володимира Ілліча «Про державу», прочитана в Свердловському університеті, та його виступ на III з'їзді комсомолу є зразками проблемних лекцій.

Дидактичний напрям проблемного навчання привертає увагу багатьох дослідників⁴. Нині він широко обговорюється на сторінках журналу «Вестник высшей школы». Основні аспекти обговорення — «Проблемне навчання — поняття і зміст» та «Що таке сучасна лекція?». Особливу цікавість викликають, зокрема, статті Т. А. Ільїної, І. Я. Лер-

* Друкується в порядку обговорення. Редакція чекає відгуків читачів.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

² Правда України, 1979, 12 юлія; Правда, 1980, 7 февр.

³ Правда України, 1979, 12 юлія.

⁴ Бертон В. Принципи обучения и его организация. М., 1934; Огородников И. Т. Педагогика. М., 1968; Загвязинский В. И. Противоречия процесса обучения. М., 1971; Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М., 1972; Архангельский С. И. Лекции по теории обучения в высшей школе. М., 1974; Лернер И. Я. Проблемное обучение. М., 1977; та ін.

нер, М. І. Махмутова, О. М. Матюшкіна, В. В. Хубулашвілі, В. І. Загвязинського та інших⁵.

З'явилися також праці, присвячені питанням методики викладання суспільних дисциплін, у тому числі й з історії КПСР⁶. Головними напрямками досліджень є посилення творчих засад у навчальному процесі, розробка методів навчання, спрямованих на стимулювання самостійної праці, пробудження інтересу до суспільних наук, вироблення навичок самостійно, з марксистсько-ленінських позицій аналізувати факти, події і явища, вміння активно протистояти різного роду ідеологічним диверсіям. Проте методика застосування проблемного навчання в процесі викладання історії КПСР ще не розроблена дослідниками. За винятком окремих статей⁷, практично немає посібників з цього питання.

Автори повідомлення на основі нагромадженого досвіду та аналізу досліджень, присвячених проблемному навчанню, роблять спробу показати роль проблемного підходу у викладанні курсу історії КПСР.

Відомо, що в лекціях проблемного характеру матеріал подається викладачем не у вигляді готової суми знань, які повинні засвоїти студенти, а як проблема, що її лектор розв'язує разом із студентами. У ході лекції розкривається методика наукового пошуку. При цьому в уяві студентів проходять його основні етапи. Вони ніби проникають до «лабораторії творчої думки» В. І. Леніна, партії, сприймають механізм розвитку марксистсько-ленінської теорії.

Такі лекції можна проводити з кожної теми курсу. На відміну від лекцій інформативного плану, проблемні лекції не тільки дають студентам інформацію, а й формують систему їхніх поглядів з усього курсу та з окремих його проблем. Лектор виступає не просто передавачем інформації, а організатором навчання, вчителем у найширшому розумінні цього слова.

Проблемні лекції з історії КПСР дають широкі можливості відбору найважливіших і найістотніших питань теми, розв'язання яких партією мало першорядне значення для практики революційного руху в минулому, а також залишається актуальним і в сучасних умовах; органічно пов'язувати матеріал, що викладається, з завданнями комуністичного будівництва в нашій країні та світовим революційним процесом; активізувати вивчення курсу. Студенти починають глибше розуміти не тільки велике науково-пізнавальне і виховне значення, а й практичну доцільність вивчення історії КПСР. Вони не просто одержують знання, а опановують методику самоосвіти, набувають навичок у виробленні комуністичних поглядів та активної життєвої позиції.

Методологічною основою проблемного процесу навчання є марксистсько-ленінська теорія пізнання. Це насамперед положення про прак-

⁵ Ильина Т. А. Проблемное обучение — понятие и содержание. — Вест. высшей школы, 1976, № 2; Лернер И. Я. Главная функция проблемного обучения. — Там же, 1976, № 7; Махмутов М. И., Матюшкин А. М. Психолого-педагогические основы и пути развития. — Там же, 1977, № 2; Загвязинский В. И. Главное — проблемность. — Там же, 1979, № 12; та ін.

⁶ Методика преподавания истории КПСС в высшей школе. К., 1974; Методика преподавания общественных наук в высшей школе. 2-е изд. М., 1975; Методика преподавания истории КПСС в вузе / Под ред. проф. И. И. Демочкина. М., 1978; Учебно-методическое пособие к семинарским занятиям по истории КПСС. / Под ред. А. А. Зайцева. М., 1978; Вопросы методики преподавания истории КПСС в университете: Межвузовский сборник. Л., 1978; та ін.

⁷ Див.: Фарутин И. А. и Лысков А. И. К вопросу о проблемном характере лекций по истории КПСС. — Вопросы методики преподавания истории КПСС в университете: Межвузовский сборник. Л., 1978; Басва Н. А. Некоторые вопросы проблемного обучения в преподавании истории КПСС. — Вопросы общественных наук. Республиканский межведомственный научный сборник. К., 1979, вып. 38.

тику як основу процесу пізнання, активність суб'єкту пізнання і, на-
решті, про суперечність як джерело дієвості пізнавального процесу.
Суперечності наукового пізнання розкриваються в ході постановки про-
блеми. Тому проблемні лекції з історії КПРС та інших суспільних дис-
циплін, як і проблемне навчання в цілому, будуються на основі сис-
теми проблемних ситуацій.

Практика викладання курсу історії КПРС свідчить, що найчастіше
можна виділити три основні типи проблемних ситуацій:

— відтворення в думках конфлікту між відповідним історичним
становищем і метою діяльності соціального суб'єкту (суспільства, кла-
су, партії, особи);

— невідповідність, а інколи і суперечність між знаннями: а) за-
своєними і новими, б) науковими і життєвими, в) нижчого і вищого
рівня абстракції;

— суперечності між деякими теоретичними положеннями і прак-
тикою повсякденного життя.

Треба відзначити, що цим не обмежується різноманітність проб-
лемних ситуацій. Вони часто переплітаються і поєднуються, і не завжди
вдається знайти їх у «чистому» вигляді. Але майстерність лектора в
тому й полягає, щоб виділити гострі проблеми з навчального мате-
ріалу і сконцентрувати на них увагу, трансформувати їх у свідомості
слухачів у їх власну проблему. Наведемо кілька прикладів.

У першій лекції з VI теми курсу — «Партія більшовиків у роки
світової імперіалістичної війни. Друга революція в Росії (1914 р. —
лютий 1917 р.)» — програмою передбачається висвітлення питань
про ставлення різних партій і класів до війни. Завдання лектора зводиться до того, щоб переконливо довести, що ставлення більшовиків
до війни, виражене трьома лєнінськими лозунгами (перетворення імпе-
ріалістичної війни в громадянську, поразка царського уряду в ній, пов-
ний розрив з II Інтернаціоналом і створення нового, пролетарського
Інтернаціоналу), було єдино революційною позицією робітничого кла-
су. Це завдання можна розв'язати традиційно розповідним шляхом
передаючи готові знання. Однак ефективнішим буде інший спосіб —
створення проблемної ситуації. Для цього викладач, спираючись на
здобуті студентами знання з шкільного курсу історії СРСР, ново-
та новітньої історії, суспільствознавства та інших гуманітарних дис-
циплін, відтворює картину економічної і політичної кризи в Росії
викликаної війною, і розкриває ставлення до війни різних партій
і класів. Пояснивши позицію більшовиків, він порівнює її з націонал-
шовіністичним буржуазним гаслом «захист Вітчизни», а також з уг-
довською тактикою опортуністів, російських меншовиків, лідерів II Ін-
тернаціоналу, пацифістів і підводить студентів до відповіді на запитан-
ня, чому саме тактичні лозунги більшовиків найповніше відпов-
дали інтересам робітничого класу та інших непростарських верств тру-
дящих мас.

Слідом за цим виникає інша проблемна ситуація. Державно-моно-
політичний капіталізм і нині не втратив своєї класової суті, загроз
виникнення нової війни зберігається. І все ж таки XX з'їзд КПРС
зробив теоретичний висновок про можливість запобігання війнам
сучасних умовах. У свідомості студентів виникає нова суперечність між
здобутими вже знаннями і новими фактами. Викладач має можли-
вість показати, на що спирається цей висновок партії, його револю-
ційно-мобілізуючий характер.

У першій лекції з VII теми курсу «Партія більшовиків — натхнен-
ник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції

ції (березень—жовтень 1917 р.)», присвяченій Квітневим тезам В. І. Леніна на VII (Квітневій) Всеросійській конференції більшовиків, лектор повинен викласти і пояснити одне з найважливіших положень Квітневих тез, яке визначило ставлення партії робітничого класу до питання про владу, а саме — ніякої підтримки Тимчасовому уряду. Поставлене завдання можна при цьому розв'язати в пояснювально-ілюстративному стилі, тобто, розповівши про те, що Тимчасовий уряд за своїм складом, характером діяльності та потенціальними можливостями був буржуазним і тому безпосередня чи умовна підтримка його насправді означала б зраду революції і т. д. Однак є ще один спосіб — пояснити ставлення до Тимчасового уряду: а) В. І. Леніна, б) меншовиків, в) есерів та близьку до них позицію Каменева, а потім поставити перед студентами запитання: «Яка з цих позицій і, головне, чому найбільш повно відповідала інтересам дальшого розвитку і поглиблення революції?».

Створену проблемну ситуацію можна посилити, нагадавши про позицію Багдатьяна і ленінське положення, висунуте у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» — про ставлення до Тимчасового революційного уряду. Думку студентів можна активізувати посиленням на добре відомий їм факт. Після другої світової війни комуністичні партії 12 неосоціалістичних держав входили, а в окремих капіталістичних країнах і нині входять до складу буржуазних урядів, або заявили про свою підтримку цих урядів. Таким чином, у створеній проблемній ситуації студенти змушені шукати істину через систему логічних доказів і фактів, розмірковуючи і припускаючи, приймаючи чи відкидаючи можливі рішення. І нагадування викладача про відповідь В. І. Леніна на питання «Чи треба зараз скинути Тимчасовий уряд?» (стаття «Про двовладдя») буде сприйматися студентами не як готова істина, а як підсумок великої аналітичної, пошукової, дослідницької роботи і водночас як своєрідний еталон, за яким можна перевірити правильність висновків. Одержані таким чином знання мають важливі переваги — виразно помітні практична доцільність і актуальність вивчення запропонованої викладачем проблеми.

Ще один приклад. У першій лекції з III теми — «Партія більшовиків у революції 1905—1907 рр.» — програмою передбачається визначення характеру і рушійних сил першої революції в Росії. Звичайно, ще з шкільного курсу історії СРСР юнаки й дівчата знають, що революція за своїм характером була буржуазно-демократичною. Однак запитання «Чому вони вважають, що революція була саме буржуазно-демократичною?» часто ставить їх у скрутне становище. Студенти повинні зрозуміти, чому буржуазія не могла бути гегемоном цієї революції. Тут наявна суперечність: революція буржуазна, а буржуазія не могла бути і не була ні її гегемоном, ні рушійною силою. При розв'язанні створеної проблемної ситуації найбільший ефект дає пропозиція викладача визначити, яким могло бути і було (і головне чому) насправді ставлення буржуазії, селянства і робітничого класу до головних завдань революції (до кожного окремо і до всіх загалом). У подібних випадках студенти змушені не тільки сприймати подані лектором знання, а й певною мірою «перевіряти» їх істинність, шукати додаткові аргументи, щоб підтвердити правильність запропонованих висновків і положень або спробувати спростувати їх.

Досвід показує, що інколи в інтересах загострення або ускладнення проблемної ситуації доцільно звертатися до питань, на які не можна дати однозначної відповіді. Так, критикуючи погляди «економістів» на роль і значення економічної боротьби, лектор може поставити перед

аудиторією запитання: «А хіба підвищення заробітної плати не відповідає інтересам робітників?» Спинаячись на рішучій підтримці більшовиків на чолі з В. І. Леніним ідеї скликання IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, лектор, щоб сприяти активізації позиції студентів, їх логічних розмірковувань, може запропонувати такі запитання: «Чи більшовики сподівалися, що їм вдасться «наставити на шлях істинний» меншовистських лідерів? Чому ж тоді вони пішли на об'єднавчий з'їзд?»

Зрозуміло, що проблемне викладання історико-партійного матеріалу вимагає достатньо підготовленої аудиторії, в якій викладач може з успіхом вести розмову, організовувати і спрямовувати розумову діяльність студентів, що мають необхідний мінімум знань з запропонованого питання.

Викладачі історії КПРС добиваються підвищення рівня підготовленості студентів також за допомогою продуманих індивідуальних і групових консультацій та співбесід. Певну роль відіграють, зокрема, при цьому невеликі письмові контрольні роботи, які виконуються протягом 10—15 хвилин. На перших порах адаптації першокурсників до вузівських умов вони необхідні, оскільки є однією з можливих форм зворотного зв'язку. Письмові завдання — перевірений, методично виправданий метод контролю. Їх також можна побудувати в проблемному плані. Наприклад, питання «В. І. Ленін про попередників російської соціал-демократії» у проблемній постановці формулюється так: «Кого В. І. Ленін вважав попередниками російських соціал-демократів і чому?» Традиційне питання — «Критика В. І. Леніним народництва». Нетрадиційне — «Чим відрізнялась ленінська критика народництва від плеханівської?» В загальноприйнятій постановці — «Характеристика корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни», в проблемній — «Які фактори сприяли назріванню корінного перелому в ході війни і чому?»

Щоб довести переваги проблемної постановки питання, звернемося до прикладів. При вивченні III теми — «Партія більшовиків у революції 1905—1907 рр.» — студенти конспектують статтю В. І. Леніна «Про реорганізацію партії». В одній з груп викладач запропонував контрольне запитання: «Чим В. І. Ленін пояснює необхідність Об'єднавчого з'їзду партії?» Перевірка визначила не глибину знань студентів, а тільки їх добросовісність: читали чи не читали вони працю. В другій групі питання було поставлено інакше. На IV з'їзді відбулося об'єднання більшовиків з меншовиками. Запитання: «Чи можливе взагалі об'єднання з опортуністами, зрадниками революції?» Перед студентами — суперечність. Цікавість до її розв'язання посилюється емоційним впливом («об'єднання із зрадниками!»). У статті Володимира Ілліча прямої відповіді на запитання нема, тому щоб відповісти правильно, їм треба було не тільки добре знати працю В. І. Леніна, а й згадати про тимчасовий союз соціал-демократів з «легальними марксистами».

При вивченні XX теми курсу — «XXV з'їзд КПРС — новий важливий рубіж на шляху до комунізму» і, зокрема, питання про втілення в життя рішень з'їзду, студентам кількох груп було дано завдання — пояснити необхідність використання досягнень науково-технічної революції в народному господарстві країни. Як показала перевірка вони добросовісно завчили, але не продумали свої відповіді. В інших групах це ж питання було сформульовано інакше: «Які переваги має соціалізм перед капіталізмом у розвитку науки і техніки? Навести конкретні приклади». Це примусило студентів не тільки уважно вивчити першоджерела, а й звернутися до необхідної додаткової літератури.

Таким чином, проблемна постановка питань допомагає не тільки визначити рівень засвоєння студентами навчального матеріалу, а й поглиблювати розуміння ними теми.

Аналізуючи результати контрольної роботи, викладач має можливість простежити хід думки студентів, логічність їх міркувань. Неправильні висновки створюють проблемну ситуацію для лектора. Йому необхідно виправити помилки в міркуваннях слухачів. Це завдання визначає структуру наступної лекції, семінару чи індивідуальної бесіди. Розв'язуючи його, викладач може обрати різні шляхи: відтворити в аудиторії неправильний хід міркувань, розкрити суть і причини помилок, або, використовуючи проблемну ситуацію, «зіткнути», зіставити дві відповіді студентів — правильну і помилкову. Звичайно, цей прийом викликає похвалу аудиторії і є поштовхом для продовження бесіди на семінарському занятті.

Отже, проблемна побудова контрольних запитань служить не тільки зворотним зв'язком між викладачем і студентом, але й поглиблює останній, дає змогу спрямовувати і керувати розумовою діяльністю студентів, моделювати їх можливі запитання і відповіді, спростовувати неправильні міркування.

Прихильники проблемних лекцій аргументують їх необхідність, як правило, тим, що обсяг курсу історії КПРС дедалі збільшується, постійно зростає рівень загальної підготовки студентської аудиторії. Лекції давно перестали бути всеосяжним джерелом систематизованих знань з курсу історії КПРС. З цим не можна не погодитись. Але водночас значення проблемних лекцій полягає і в тому, що вони активніше, ніж інформаційні, розвивають розумову діяльність слухачів, несуть у собі певний елемент науково-дослідницької роботи. Вони вчать самостійно, з позицій марксизму-ленінізму оцінювати факти і події суспільно-політичного життя, свідками чи безпосередніми учасниками яких можуть стати чи стають нинішні студенти. Знання в цьому випадку стають переконаннями і керівництвом до дії.

Н. І. ГЛАЗУНОВА (Дніпродзержинськ),

М. І. КРАВЧУК (Київ),

І. М. САХАРЧУК (Київ)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ГЕРОІНЯ «МАЛОЇ ЗЕМЛІ»

Серед героїв Великої Вітчизняної війни одне з почесних місць належить полум'яній патріотці Марії Петрівні Педенко. «Як і багато з героїв, Марія не дожила до наших днів, — пише Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у своїй праці «Мала земля». — Згадуючи цю прекрасну людину, я думаю про багатьох інших дочок нашої Батьківщини, які поділяли з чоловіками весь тягар війни. Для мене їх образ став уособленням величчя радянської жінки»¹.

Народилася М. П. Педенко в 1920 р. у м. Молочанську Запорізької області в родині селянина-бідняка.

Закінчивши з відзнакою Молочанську середню школу № 2, вона вступила до Дніпропетровського педагогічного інституту². Проте навчання незабаром їй довелося залишити через тяжку хворобу батька. Після його смерті Марія допомагала матері виховувати маленьких сестричку і брата. Спочатку М. П. Педенко працювала вчителькою молодших класів і одночасно старшою піонервожатою, а потім директором Молочанського палацу піонерів.

21 червня 1941 р. їй виповнився 21 рік. А наступного дня почалася війна. Радянський народ мужньо вступив у смертельну битву з агресорами³.

— «Біль Вітчизни вимагає не сліз, а дій»⁴, — так по-комсомольському вирішує Марія і, вірна корчагінським традиціям, іде туди, де найважче, де найбільше потрібні її молоді руки і полум'яне серце патріотки — в діючу армію. Адже з 1937 року вона була членом ВЛКСМ, носила біля серця заповітну книжечку з силуетом великого Леніна.

Працюючи піонервожатою в школі, майже напам'ять знала ленінську промову «Завдання спілок молоді», листувалася з сім'єю Миколи Островського, організовувала походи піонерів по місцях боїв громадянської війни — в Каховку і на Перекоп.

«У кожної епохи свої гімни і свої заспівувачі, — запíše вона потім. — Рівнятися слід не просто на передовиків, а на тих, хто тримається на вістрі часу»⁵.

Своє перше бойове хрещення Марія Педенко дістала 6 жовтня 1941 р. «...Повертаючись із відрядження, — говорить в її автобіографії, — потрапила на Південний фронт, бо 5 жовтня до мого міста вдерлися фашисти. Перев'язувала поранених. Зачепило плече»⁶. В листопаді 1941 року Марія Педенко працювала в евакогоспіталі в Сочі. Вона часто відвідувала будинок-музей Миколи Островського, де подружилася з матір'ю письменника Ольгою Йосипівною, яка «незабаром назвала її донькою»⁷ і подарувала книжку «Як гартувалася сталь», а також фотографії експозицій музею.

¹ Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля. К., 1978, с. 28.

² Радянська Україна, 1978, 5 берез.

³ Див.: Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля, с. 8.

⁴ Особистий архів М. П. Педенко, спр. 1, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 2, арк. 10.

⁶ Педенко Марія. Фронтний щоденник. Нариси, спогади. К., 1979, с. 9.

⁷ Радянська Україна, 1978, 5 берез.

Після госпіталю (лютий 1942 р.) М. М. Педенко працювала піонервожатою Апшеронської середньої школи № 1 (Краснодарський край). «Хотіла повернутися на фронт, — пише вона в автобіографії, — але в призові до лав Червоної Армії Краснодарський крайвійськкомат мені відмовив, мотивуючи відсутністю наряду на жінок. Довелося звернутись особисто до товариша Й. В. Сталіна»⁸.

Прохання Марії Педенко задовольнили. Закінчила військово-політичні курси при Політуправлінні Чорноморського флоту і стала бійцем морської піхоти.

«Бої в горах, морські десанти, поранення, знову бої — шлях від червонофлотця до офіцера Радянської Армії, від санітарки до комсорга стрілецького полку»⁹, — так стисло пише Марія Педенко про свій бойовий шлях від Кавказьких гір до Будапешта і Праги.

Стримано розповідає вона про себе і у «Фронтовому щоденнику», який було схвалено начальником політвідділу 18-ї армії і видано Військвидавом у травні 1945 р. Проте багато і палко говорить в ньому про однополчан, про їх справи і подвиги, які нині, говорячи словами Л. І. Брежнєва, «переходять у легенди, стають частиною пам'яті народної і душі народу»¹⁰.

Своєю «рідною», «самою кращою» частиною Марія вважала 255-у бригаду морської піхоти, яка входила до складу 18-ї армії. З цією бригадою вона була і на Малій землі.

«На Малу землю ця дівчина, Марія Педенко, попросилася сама, — пише Л. І. Брежнєв у своїй праці «Мала земля», — була в десанті з перших днів висадки. Під вогнем виносила поранених, а в хвилини затишшя пробігала від окопу до окопу з газетами, конвертами, папером, проводила бесіди, читала вірші. Її знали і любили всі малоземельці, вважали одним з найкращих агітаторів»¹¹.

Під час боїв за Новоросійськ Л. І. Брежнєв тричі зустрічався з Марією Педенко, розмовляв з нею, підтримував її починання. І кожна така зустріч залишала глибокий слід у серці молодого агітатора.

Після першої зустрічі, яка відбулася в дні висадки десанту в Станичці, Марія пробралася в одну із споруджених нашвидкуруч землянок. «Так ось послухайте, що розкажу, — почала вона бесіду з десантниками. — Сьогодні у нашій бригаді був начальник політвідділу армії полковник Брежнєв. Нашому командирові бригади і начальнику політвідділу зробив зауваження за те, що бліндажі й землянки у нас неважнецькі, матросам немає де обігрітися і обсушитись. Так що мотайте на вус»¹².

Вона говорила швидко, але впевнено й переконливо. Здавалася зовсім юною. На носі ластовиння, обличчя бліде, худе, рудоволоса. «Але очі, — згадує Г. Соколов, — чудові: голубі, ласкаві, з веселою іскринкою»¹³. Матроси ніби проснулися, дружно взялися за благоустрій фронтового побуту.

На Малій землі, відзначає товариш Л. І. Брежнєв, високо цінили спритність, витримку, дотепність — тобто ті якості, які повною мірою були властиві і Марії Педенко. Це ж вона придумала рукописну гумористичну газету «Полундра», яку бійці зачитували до дірок.

Дружній регіт стояв завжди там, де розглядали і читали газету. А сміх, зауважує Л. І. Брежнєв, — «грізна сила, свідчення оптимізму, ознака душевного здоров'я людей»¹⁴.

⁸ Педенко Марія. Назв. праця, с. 9.

⁹ Там же.

¹⁰ Брежнєв Л. І. Великий подвиг радянського народу. Промова на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їздів, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 травня 1975 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 280.

¹¹ Брежнєв Леонід Ілліч. Мала земля, с. 28.

¹² Комсомольская правда, 1978, 6 юнія.

¹³ Там же.

¹⁴ Брежнєв Леонід Ілліч. Мала земля, с. 22.

У «Фронтовому щоденнику» Марія пояснювала назву «Полундра» так: «Цей морський термін містить стільки різних понять, що важко його точно пояснити. Бійці сприймають цю назву, як виклик фашистам і безмірну зневагу до ворога»¹⁵.

Газета готувалася вдень у темній, вологій землянці, під гуркіт бомб та снарядів. Марія писала замітки про моряків-десантників, які відзначилися в боях, а художники В. Сусликов і В. Цигаль малювали карикатури на гітлерівців. Помічник начальника політвідділу по комсомолу Ф. Малахов складав гумористичні вірші, а фотограф Кушнарєнко робив фотографії моряків, які відзначилися в бою. Як тільки темніло — Марія йшла на передову із свіжим номером «Полундри»¹⁶.

В одному з номерів газети під малюнком, на якому було зображено переляканого бійця, моряки прочитали: «Що, Васю, тушуєшся?» І тут же, під «портретом» розвідника Олександра Мамаєва, який здійснив подвиг, вміщено коротенький віршик:

«В одном бою, прислугу взяв на мушку,
Он восемь пулеметов захватил,
Сумел он «успокоить» даже пушку
И целый воз трофеев притащил»¹⁷.

Даючи високу оцінку роботі Марії Педенко по випуску газети «Полундра», Л. І. Брежнєв підкреслив важливість для солдатів влучного слова, сказаного своїм, доморослим поетом, або малюнка у скромному бойовому листку. «Бо це слово, цей малюнок були звернені безпосередньо до них»¹⁸.

— Німці прозвали нас тричі комуністами!.. — розповідала Марія уже після війни, будучи студенткою, письменнику Борису Галіну.

— Комуністами! — з гордістю повторила вона. — Але багато з нас були тоді лише комсомольцями¹⁹.

Одного разу під час бою, коли на командний пункт 322-го батальйону, де знаходилася Марія, увірвалися ворожі танки, у неї раптово блиснула думка:

— А якщо уб'ють?

— Тоді помру комуністкою, — вирішила вона і в щоденнику пізніше написала: «Клянусь, що битимуся з ворогом до останньої краплі крові...»²⁰.

16 лютого 1943 року, тобто в перші дні висадки десанту на Малу землю, Марію Петрівну прийняли кандидатом у члени партії, а в травні вона стала комуністкою.

На все життя запам'ятала Марія урочистий момент прийому в партію. «Цієї ночі, так само, як і в попередні, коло берега у великій кількості лягали ворожі снаряди, вили міни і строчили кулемети. Але в кубрику політвідділу панувала тиша. Парткомісія була в повному складі. Капітан-лейтенант розкрив папку:

— Педенко!

Він читає мою заяву, потім анкету... На все життя моя пам'ять збереже подробиці цього щасливого дня. Підвал, прості, скромні обличчя героїв-червонофлотців і атмосфера дружби й військового братерства»^{21–22}.

Марія добре усвідомлювала, що довір'я товаришів-партійців багато до чого зобов'язувало. І вона з подвійною енергією виконувала найскладніші доручення.

В дні квітневих, найжорстокіших боїв на Малій землі, коли гітлерівці намагалися скинути десант у море, Марія писала:

«Ніч. Нас четверо: азербайджанець Ібрагімов, казах Кінган Наурузов, вірменин Сурен Кеокян і я — українка.

І цієї ночі у цьому бліндажі ми поклялись один одному, що ніколи не зляка-

¹⁵ Педенко Марія. Назв. праця, с. 37.

¹⁶ Комсомольская правда, 1978, 6 июня.

¹⁷ Педенко Марія. Назв. праця, с. 37.

¹⁸ Брежнєв Леонід Ілліч. Мала земля, с. 27.

¹⁹ Літературна Україна, 1978, 7 берез.

²⁰ Педенко Марія. Назв. праця, с. 39.

^{21–22} Там же, с. 40–41.

емось, не занепадемо духом, а будемо битися з ворогом до повного його знищення. І виголосили ми цю урочисту клятву російською мовою, майже пошепки»²³.

На початку травня політвідділ 18-ї армії відкликав М. П. Педенко з Малої землі для затвердження комсоргом полку. З нею довго розмовляв помічник начальника політвідділу по комсомолу майор В. А. Никонов, переконуючи її зайняти офіцерську посаду комсорга²⁴. Марія спочатку рішуче відмовилася: не хотіла розлучатися з моряками із 255-ї. І тільки після розмови з нею Леоніда Ілліча Брежнєва погодилася.

«Дуже не хотілось розлучатися з чорноморською родиною, але після розмови з гвардії полковником мені все ж таки довелося погодитись на цю пропозицію. 14 травня я вирушила в полк»²⁵.

Згадуючи цей епізод, Л. І. Брежнєв пише: «Пам'ятаю, рано на світанку я повертався з переднього краю і побачив двох дівчат. Вони піднімалися з боку моря. Одна невисока, ладно схоплена ремнем, руда-руда. Козирнули, і я проїхав. Своему помічникові по комсомолу я дав обіцянку о п'ятій годині прийняти людей у зв'язку з затвердженням їх комсоргами на місце вбитих. І от приходить саме ця руда дівчина із згортком паперів.

— Ви звідки? — питаю у неї.

— З батальйону моряків.

— Як вони до вас ставляться?

— Добре.

— Не ображають?

— Ні, що ви!

Вияснилось, що вона малює. Тут же розгорнула свої бойові листки...»²⁶.

Робота комсоргом у Марії швидко налагоджувалась. Як ветерана 255-ї її запросили на святкування річниці бригади. І тут відбулася третя зустріч Марії з Л. І. Брежнєвим.

У стрілецькому полку лейтенант Педенко була недовго. Вона знала, що її друзі-моряки готуються до нової операції. «Понад три місяці я провела на Малій землі, і тепер, коли вирішувалася доля Новоросійська, я не могла примиритись з тим, що перебуватиму за тридцять кілометрів від фронту»²⁷.

Марія мріяла разом з друзями-моряками брати участь у визволенні Новоросійська²⁸. Проте висадитися з десантом вона не змогла: була тяжко поранена і знову потрапила до сочинського госпіталю²⁹.

Кілька місяців йшла боротьба за життя. Марію майже кожного дня відвідував хто-небудь із сім'ї Миколи Островського. Після видужання, повернувши в музей подарунок матері письменника, Марія написала: «З цією книгою, подарунком музею, я була на Малій землі, з нею йшла на штурм Новоросійська, де була тяжко поранена. Життя моє трималося на волоссинці, і тоді мене підтримував Павло Корчагін. Він вчив: не страшно вмерти за Батьківщину, бо, вмираючи, ти стаєш безсмертним»³⁰.

«...Коли ми брали Новоросійськ, — читаємо в книзі Л. І. Брежнєва «Мала земля», — Марію поранило, але підлікувавшись, вона знову пішла в бойові частини. Її героїзм був відзначений трьома бойовими орденами. Потім вона попросилася в Київ, коли там йшли найбільш напружені бої. Одного разу мені потрапила на очі в газеті (у «Правде» чи «Известиях» — не пам'ятаю) її стаття «Любов». Можна було подумати, що це якась сентиментальна річ. Виявилось, ні. Мова йшла про Батьківщину, про любов до Батьківщини.

²³ Педенко Марія. Назв. праця, с. 62—63.

²⁴ Молодая гвардия, 1978, № 10, с. 257.

²⁵ Педенко Марія. Назв. праця, с. 73.

²⁶ Брежнєв Леонід Ілліч. Мала земля, с. 27—28.

²⁷ Педенко Марія. Назв. праця, с. 75.

²⁸ Там же, с. 78—80.

²⁹ Там же, с. 81.

³⁰ Літературна Україна, 1978, 7 берез.

В ім'я Батьківщини Марія Педенко не щадила ні своєї юності, ні самого життя»³¹.

В лютому 1944 року лейтенант М. П. Педенко повернулася з госпіталю в політвідділ Чорноморського флоту, а в квітні — в свою рідну 18-у десантну армію, щоб пройти з боями Румунію, Угорщину, Польщу, Чехословаччину і закінчити війну в Празі.

Демобілізувалася Марія Петрівна інвалідом війни в грудні 1945 року з посади літпрацівника армійської газети. Повернулася у рідний Молочанськ. Незабаром її запросили працювати в Запорізький обком ЛКСМУ завідуючою шкільним відділом³².

У 1946 році, приїхавши з групою піонерів у Київ, М. П. Педенко зайшла в невідкладній справі до міністра освіти УРСР П. Г. Тичини. З розмови з Марією Павло Григорович дізнався, що вона є автором «Фронтового щоденника», який він з інтересом прочитав. «Вам треба вчитися, обов'язково, — гаряче сказав він. — Вам є що сказати людям. Зір гострий, добре відчуваєте деталі, гумор. Із усіх героїв «Щоденника» мені найдорожчий один — правда, сувора правда про війну»³³.

В тому ж році Марія Педенко поступила на філологічний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Одночасно з навчанням працювала позаштатним лектором Київського обкому комсомолу і ЦК ЛКСМУ, виступала в періодичній пресі³⁴.

Винятковою повагою користувалася Марія Петрівна серед студентів. Її називали «наша Марія» або «поетеса». Вона була душею святкових вечорів і літературно-філософських диспутів. Студенти захоплювалися її іскрометним гумором, глибокими знаннями, людяністю, вмінням у тяжку хвилину подати допомогу, особливо тим, хто був покалічений війною. Поважали і підтримували її відомі письменники й поети, зокрема Платон Воронько, Любомир Дмитерко, Юрій Збанацький та інші. Академік П. Г. Тичина був її першим читачем і критиком.

Влітку 1949 року М. П. Педенко зустрілася з сестрою і дружиною Миколи Островського, які приїхали до неї в Київ. Протягом двох місяців Марія не розлучалася з ними, разом бували на підприємствах, виступали перед робітниками, на зустрічі двох поколінь у театрі імені Франка³⁵.

Внаслідок фронтових поранень стан здоров'я Марії Петрівни Педенко з кожним днем погіршувався. Після закінчення університету з липня 1951 року по лютий 1952 року перебувала на лікуванні в Республіканському хірургічному госпіталі інвалідів Великої Вітчизняної війни³⁶. Працюючи вчителькою школи робітничої молоді на київському заводі «Арсенал», Марія Педенко квапилася виконати останнє доручення партії — написати художньо-документальну повість про своїх бойових друзів-однopolчан. Працювала, як і в студентські роки, ночами. На заборону й умовляння лікарів відповідала:

— Мені не можна зволікати. Не маю права.

Її лікарка дивувалася: «Нічого не розумію, із субкомпенсованим пороком серця була на фронті, у самому пеклі, поранена, контужена. Де, звідки брались у неї сили?»³⁷.

Померла Марія Петрівна Педенко у грудні 1957 року.

Похована М. П. Педенко на Байковому кладовищі в Києві. На її могилі встановлено пам'ятник із білого мармуру, зверху на ньому — кольоровий портрет Марії у формі лейтенанта Радянської Армії. На грудях три нашивки про поранення, орден Вітчизняної війни II ступеня, медалі «За відвагу» і «Доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (На жаль, вона так і не отримала ще два ордени,

³¹ Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля, с. 28.

³² Радянська Україна, 1978, 5 берез.

³³ Там же.

³⁴ Педенко Марія. Назв. праця, с. 10.

³⁵ Радянська Україна, 1978, 5 берез.

³⁶ Педенко Марія. Назв. праця, с. 10.

³⁷ Радянська Україна, 1978, 5 берез.

якими її було нагороджено за участь у морських десантах). На могилі завжди живі квіти. Їх приносять школярі і студенти, численні друзі й однополчани Марії. Їм'я Марії увічнено в назвах вулиць, шкіл, піонерських дружин і загонів у Києві та в інших містах країни. Подвиг її життя відображено в експозиції Музею Збройних Сил і республіканському музеї Великої Вітчизняної війни, а також у музеї КДУ. Організовується музей Марії Педенко в Молочанську. Постійно відкрита для відвідувачів кімната-музей М. П. Педенко по вул. Васильківській, 14. Тут на центральному стенді під назвою «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!» експонується фронтовий портрет Л. І. Брежнєва.

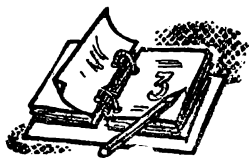
Кращим пам'ятником Марії і всім жінкам-фронтовичкам є книга-спогади Л. І. Брежнєва «Мала земля». В 1979 році вийшла в світ книга «Фронтовий щоденник. Нариси, спогади», підготовлена сестрою Марії — Раїсою Петрівною Педенко. Знайдено і готується до друку рукопис останньої повісті М. П. Педенко, який вона назвала «Люди великої долі».

Світла пам'ять про Марію Педенко, як і про багатьох її ровесниць, які поділяли з чоловіками весь тягар війни, вічно житиме в душі нашого народу і в пам'яті тих, кому дорогі мир, свобода і прогрес людства. Її образ став «уособленням величі радянської жінки»³⁸.

*В. Ф. Мольченко (Київ),
В. Я. Филімоненко (Ворошиловград)*

³⁸ Брежнев Леонід Ілліч. Мала земля, с. 28.

Наш календар

50-РІЧЧЯ ХІ З'ЇЗДУ КП(б)У

В складній міжнародній обстановці, в умовах запеклої класової боротьби, радянський народ успішно розв'язував завдання соціалістичної перебудови всього народного гос-

подарства, готувався до чергового XVI з'їзду ВКП(б). Колективи багатьох підприємств, цілих галузей промисловості достроково виконували перший п'ятирічний план. Виробничі колективи розгорнули боротьбу за почесне право рапортувати партійному з'їзду про перевиконання виробничих завдань, за право на здобуття високого звання ударного підприємства. На заводах, фабриках і шахтах створювались ударні бригади імені XVI з'їзду ВКП(б).

В період підготовки до XVI з'їзду ВКП(б), що увійшов в історію як з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту, з 5 по 15 червня 1930 р. в Харкові відбувався ХІ з'їзд КП(б)У. На з'їзді були присутні 760 делегатів з ухвальним голосом і 254 — з дорадчим, які представляли 210 105 членів і 109 347 кандидатів у члени партії. На порядку денному з'їзду стояли доповіді про роботу ЦК і ЦКК ВКП(б), політичний і організаційний звіти ЦК КП(б)У, звіти ЦКК КП(б)У і Центральної ревізійної комісії, а також питання про виконання п'ятирічного плану промисловістю України, про завдання профспілок у реконструктивний період, про колгоспний рух і піднесення сільського господарства республіки. В основу всіх рішень з'їзду було покладено тези ЦК ВКП(б) до XVI з'їзду партії.

У доповідях про роботу ЦК і ЦКК ВКП(б) були висвітлені основні сторони діяльності Комуністичної партії і її штабу — Центрального Комітету за час, що пройшов після XV з'їзду партії. За звітний період партія забезпечила могутнє піднесення соціалістичної індустрії, широкий розмах виробничої активності робітничого класу, всіх трудящих, що знайшло яскравий вираз у розгортанні соціалістичного змагання, у величезних успіхах, досягнутих у справі індустріалізації країни. Про це свідчили такі дані: в 1929/30 р. виробіток електроенергії в СРСР перевищував до-революційний рівень в чотири з половиною рази; видобуток кам'яного вугілля — на 84%; нафти більш ніж на 80%. Швидко зростала металургійна база народного господарства, значні зрушення відбулися в легкій і харчовій промисловості, машинобудуванні, особливо сільськогосподарському, обсяг виробництва якого збільшився проти рівня 1913 р. майже в п'ятеро¹.

Глибокі революційні перетворення відбувалися на селі. Успіхи соціалістичного будівництва, нове співвідношення класових сил в країні, наявність у Радянської держави міцної бази для виробництва хліба, дали можливість партії з кінця 1929 р. перейти від політики обмеження і витіснення куркульства до політики ліквідації його як класу.

У ході соціалістичного будівництва Комуністична партія приділяла велику увагу розвитку духовних сил радянських людей. Успішно здійснювалась культурна революція. Були створені умови для швидкої ліквідації неписьменності.

¹ ХІ з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. Х., 1930, с. 14.

Успіхи у соціалістичному будівництві стали можливі завдяки твердому проведенню генеральної лінії ВКП(б) і рішучій боротьбі проти опортунізму різних мастей, що сприяло посиленню керівної ролі партії в будівництві нового суспільства, підвищенню її авторитету в масах.

Доповіді про роботу ЦК і ЦКК ВКП(б) на XI з'їзді КП(б)У одностайно підтримали комуністи України. В одноголосно прийнятих резолюціях XI з'їзд повністю схвалив політичну і організаційно-практичну лінію ЦК і ЦКК ВКП(б) і висловив свою рішучість ще тісніше згуртувати ряди КП(б)У навколо ленінського Центрального Комітету. «XI з'їзд КП(б)У заявляє, — вказувалося в резолюції «На доповідь про роботу ЦК ВКП(б)», — що КП(б)У на теперішньому вирішальному перевалі на шляху соціалістичного будівництва ще тісніше згуртує свої ряди навколо випробуваного ленінського Центрального Комітету і, зміцнюючи союз пролетаріату з середняком, спираючись на бідноту і на бідняцько-середняцьку колгоспну масу, поведе широкі маси трудящих України по шляху остаточного викорчовування коренів капіталізму і цілковитої соціалістичної перебудови всього народного господарства»².

Успішно розвивалася Радянська Україна — невід'ємна складова частина СРСР. На з'їзді докладно і глибоко проаналізовано діяльність Компартії України в господарському, культурному будівництві та підвищенні матеріального добробуту трудящих.

Завдяки послідовному додержанню генеральної лінії партії було досягнуто значних успіхів у розвитку промисловості. Її питома вага в усій продукції народного господарства підвищилася з 44% в 1926/27 господарському році до 60% в 1929/30 р., а важкої промисловості — з 37,7% в 1926/27 р. до 45,4% у 1929/30 р. Україна давала 80% загальносоюзного видобутку вугілля, 75% залізної руди, 65% виплавки чавуну, 55% сталі та прокату. Підприємства хімічної промисловості і сільськогосподарського машинобудування виробляли значну кількість хімічної продукції і сільгоспмашин³.

Комуністична партія і Радянський уряд надавали великого значення високим темпам розвитку промисловості України. За перші два роки п'ятирічки капіталовкладення у промисловість УРСР значно перевищили передбачені п'ятирічним планом і досягли 1,4 млрд. карбованців. Основна частина коштів йшла у вугільну і металургійну промисловість. Це давало можливість завершити будівництво ряду важливих промислових об'єктів союзного значення, розпочати нове. Було збудовано трубний завод у Маріуполі, коксові установки, близько 40 вугільних шахт, 4 великі районні електростанції, споруджувалася одна з найпотужніших на той час гідроелектростанцій — Дніпрогес. Розпочалася реконструкція Макиївського, Дніпродзержинського і Алчевського металургійних заводів, Дніпрокомбінату, Краматорського заводу важкого машинобудування та інших підприємств. У Донбасі закладалися 16 великих вугільних шахт, у Криворізькому басейні — нові рудники.

На заводах республіки було налагоджено виробництво сучасних двигунів внутрішнього згорання, електровозів, потужних підйомних кранів, вербових машин, верстатів, електроапаратури тощо. Сучасне вітчизняне устаткування одержала будівельна індустрія. Поряд з гігантами важкої промисловості виростали нові підприємства легкої та харчової промисловості. Успіхи в індустріалізації супроводжувалися поліпшенням матеріального становища робітничого класу, всіх трудящих.

Завдяки великим капіталовкладенням, широкому розмаху реконструктивних робіт і новому будівництву, основні фонди промисловості УРСР за три роки, що передували XI з'їздові КП(б)У, зросли майже вдвоє. Розширилася механізація виробничих процесів, особливо у вугільній промисловості. Якщо у 1927/28 господарському році механізований видобуток вугілля в Донбасі становив 23%, в 1929/30 р. планувалося підвищити його до 45%, а на кінець п'ятирічки довести до 80%⁴. З'їзд зобов'язав

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. I, с. 651.

³ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, с. 239.

⁴ Там же, с. 243; Компартія України в резолюціях..., т. I, с. 671.

ЦК КП(б)У форсувати темпи розвитку вирішальних галузей промисловості — металургійної, вугільної, хімічної, загального і сільськогосподарського машинобудування, звернути увагу на промисловий розвиток Правобережжя, поліпшити роботу залізничного транспорту, розв'язати проблему водного транспорту.

Щоб уникнути напруженості паливного балансу країни, з'їзд ухвалив підвищити темпи шахтного будівництва і прискорити роботи по реконструкції старих шахт, затвердив заходи дальшого розвитку машинобудування, а від хімічної та коксохімічної промисловості — розширення виробництва мінеральних добрив. Напружені завдання поставив з'їзд перед легкою і харчовою промисловістю.

XI з'їзд КП(б)У на виконання рішення ЦК ВКП(б) про розвиток другої вугільно-металургійної бази СРСР на Сході визначив шляхи максимальної та всілякої допомоги її розвитку з боку України⁵.

Високі темпи соціалістичного будівництва, успіхи в галузі індустріалізації були можливими лише завдяки політичній активності і виробничому ентузіазму робітничого класу. Лозунг «Все для виробництва!» став трудовим девізом робітничого класу. Широкого розмаху набрало соціалістичне змагання, ударництво. Лише у трьох профспілках — металістів, гірників і залізничників на час з'їзду ударництвом було охоплено понад 210 тис. робітників⁶. Робітничий клас не тільки виконував плани п'ятирічки, а виявляв у виробництві додаткові резерви. Приклад трудової доблесті показували колективи Північного рудника Артемівського округу, шахти ім. Ілліча в Кадіївці, Краматорського заводу ім. Дзержинського та Сталінського металургійних заводів.

У боротьбі трудящих за дострокове виконання плану першої п'ятирічки важливу роль відігравало масове соціалістичне змагання. Піднесення його на вищий рівень, перетворення в справжню школу класового виховання робітничого класу з'їзд визнав найважливішим завданням партії і профспілок. Були засуджені косність, бюрократизм, інертність, на які у ряді випадків наштовхувався рух ударників, недооцінка соціалістичного змагання з боку деяких профспілкових та господарських працівників.

Переведення народного господарства країни на нову технічну базу гостро поставило завдання підготовки кваліфікованих кадрів, здатних по-ударному працювати на сучасній техніці. З'їзд зобов'язав партійні і радянські органи, професійні і господарські організації приділяти цим питанням першочергову увагу. «...Вважати за потрібне, — записано в резолюції з'їзду, — розширити всі теперішні форми підготовки і перепідготовки кваліфікованої робочої сили, в першу чергу школи ФЗУ як основної форми підготовки кваліфікованої робочої сили з підлітків»⁷. З'їзд вказав на необхідність збільшення кількості професійно-технічних шкіл, спеціальних курсів, гуртків, тощо. Це давало змогу швидко розв'язати проблему масових технічних кадрів. Одночасно підкреслювалась необхідність посилення виховної роботи серед нових кадрів робітничого класу, які прийшли у промисловість.

У документах з'їзду було дано аналіз соціалістичних перетворень сільського господарства. «В жодній галузі нашого соціалістичного будівництва, — відзначає С. В. Косіор, — не було за цей період таких грандіозних, глибинних та вирішальних зрушень, які сталися у сільському господарстві. Наша країна вступила у смугу розгорнутої соціалістичної перебудови села і створення великого соціалістичного землеробства»⁸.

Звітний період став періодом вирішальних успіхів колгоспного руху в республіці. На час з'їзду на Україні було колективізовано 47% всієї посівної площі та 35% господарств⁹. Процес соціалістичної реконструкції сільського господарства супроводжувався значним ростом його продуктивних сил, що наближало нашу країну

⁵ Компартія України в резолюціях..., т. I, с. 672.

⁶ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, с. 665.

⁷ Комуністична партія в резолюціях..., т. I, с. 676.

⁸ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, с. 256.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, с. 657.

до розв'язання зернової і, насамперед, харчової, хлібної проблеми. Одночасно з розширенням посівних площ тривала реконструкція рільництва, підвищувалася питома вага в посівах технічних культур, що мали велике значення для розширення сировинної бази промисловості.

З'їзд відзначив велику роль робітничого класу у боротьбі за соціалістичне перетворення села, який подавав селянству не тільки значну матеріально-технічну допомогу, а й передавав свій багатий досвід соціалістичного будівництва. Робітничий клас України гаряче відгукнувся на заклик листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) послати для постійної роботи в село 25 тис. загартованих у боротьбі за соціалізм кадрових робітників, здатних очолити молоді сільськогосподарські колективи. Робітничий клас республіки послав на село близько 8,5 тис. чоловік. Серед них 60% становили комуністи і 10% комсомольці¹⁰. З'їзд визначив чергові завдання в галузі колгоспного будівництва: далі розгортання колективізації, правильна організація і оплата праці в колгоспах, підвищення її продуктивності, збільшення виробництва зерна, технічних культур, продуктів тваринництва. З метою зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, XI з'їзд КП(б)У зобов'язав повести роботу в такому напрямі, щоб збільшити виробництво сільськогосподарської техніки і до кінця п'ятирічки забезпечити тракторами степові райони республіки, де знаходився основний зерновий клин, довести механізацію сільгоспробіт до 50—60%¹¹.

XI з'їзд КП(б)У відзначив успіхи в галузі культурного будівництва, у здійсненні ленінської національної політики. Відмічалось підвищення культурного рівня робітничого класу, його активна участь в будівництві української соціалістичної культури. Розвивалася народна освіта, зростала періодична преса. Ці успіхи були досягнуті в рішучій і послідовній боротьбі на два фронти — проти великодержавного шовінізму і місцевого українського націоналізму, проти проявів їх всередині партії. З'їзд поставив завдання перед парторганізаціями України і далі вести непримиренну боротьбу з будь-якими відступами від ленінської національної політики.

Величезні успіхи на всіх ділянках соціалістичного будівництва були досягнуті завдяки монолітній єдності Комуністичної партії, постійному очищенню і зміцненню її рядів. Республіканська партійна організація розгромила троцькізм, правих ухильників. З'їзд повністю схвалив діяльність ЦК і ЦКК КП(б)У в боротьбі з опортуністичними течіями і закликав і надалі боротися з проявами правоопортуністичної небезпеки, одночасно продовжуючи рішучу боротьбу з проявами троцькізму, «лівими» перекрученнями і примиренським ставленням до цих ухилів як в теорії, так і в практичній роботі¹².

Успіхи соціалістичного будівництва, поліпшення політичної і організаційної роботи партії серед трудящих підняли її авторитет. Проявом цього був вступ до партії кращих представників з числа робітників і селян. За звітний період партійна організація республіки збільшилась більш ніж на 115 тис. чоловік. Вірними помічниками КП(б)У у соціалістичному будівництві були профспілкові комсомольські організації, комнезами, кооперативи та інші масові організації трудящих. З'їзд зажадав від комуністів посилити увагу до їх роботи, поліпшити керівництво ними, зміцнюючи через них зв'язок з найширшими масами. З'їзд приділив велику увагу роботі профспілок. Партія покладала на них завдання мобілізації широких мас трудящих на здійснення планів першої п'ятирічки, підготовки кваліфікованих кадрів, поліпшення культосвітньої і політико-виховної роботи.

XI з'їзд обрав Центральний Комітет, до якого увійшли 75 членів і 45 кандидатів, ЦКК КП(б)У в складі 106 чоловік і Центральну ревізійну комісію з 9 чоловік. На Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся після з'їзду, Генеральним секретарем ЦК КП(б)У було обрано С. В. Косіора.

XI з'їзд КП(б)У відіграв важливу роль в житті комуністів, трудящих республіки. Він підбив підсумки виконання плану перших років п'ятирічки, узагальнив

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 401.

¹¹ Комуністична партія України в резолюціях..., т. I, с. 681—682.

¹² Див.: Там же, с. 662, 664.

досвід, нагромаджений парторганізацією республіки в боротьбі за здійснення лєнінського плану побудови соціалізму, накреслив шляхи дальшого розвитку індустрії і успішного завершення колективізації, культурної революції на Україні. Велику роль з'їзд відіграв у згуртуванні комуністів України навколо ЦК ВКП(б), у зміцненні лєнінської єдності партійних рядів.

С. С. ДІБРОВА (Київ)

75-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ НА БРОНЕНОСЦІ «ПОТЕМКИН»

Однією з найбільш яскравих подій революції 1905—1907 років було повстання на броненосці «Потемкин». В. І. Ленін вбачав у ньому закономірний етап розвитку революційного руху у військах, першу спробу «утворення ядра революційної армії»¹.

Виступи робітничого класу і селянства, поразка царизму в російсько-японській війні справили свій вплив і на флот. Більшовницька партія надавала особливого значення участі солдатів і матросів у героїчній боротьбі російського пролетаріату з самодержавством. На кораблях Чорноморського флоту агітаційно-пропагандистську роботу проводила соціал-демократична організація — Севастопольська матроська «централка», в якій провідну роль відігравали більшовики О. М. Петров, І. М. Єгоров (Кирило Орлов), Г. М. Вакуленчук, О. І. Гладков, І. О. Чорний та ін. Члени її енергійно готували збройне повстання. Більшовики-чорноморці планували розпочати його восени, під час маневрів флоту, сподіваючись, що воно збігатиметься з найвищим піднесенням революційної боротьби широких мас трудящих. Однак сповнених рішучості виступити якомога раніше матросів неможливо було «вдержати від передчасних спалахів підготовлюваного повстання»². В червні 1905 р. воно раптово вибухнуло на бойовому кораблі Чорноморського флоту — броненосці «Князь Потемкин-Таврический», який командування ескадри направило в море для проведення практичних стрільб у районі о. Тендра.

Героїчна епопея потьомкінців знайшла широке, але в деяких істотних деталях досить суперечливе висвітлення в численних документах, спогадах його учасників і очевидців, працях радянських істориків.

Відомо, що вже напередодні виходу із Севастополя, 12 червня, матроси корабля були настільки збуджені, що Г. М. Вакуленчуку, І. М. Єгорову та іншим більшовикам ледве вдалося втримати їх від передчасного виступу³. Наслідком дня революційна енергія команди зростає ще більше під впливом звістки про загальний страйк робітників Одеси, який переріс у збройні сутички з військами та поліцією. Безпосереднім сигналом до початку повстання стала спроба командира броненосця 14 червня придушити колективний протест матросів проти недоброякісної їжі (він погрожував розстріляти «бунтівників»). Старший офіцер Гіляровський, побачивши, що збройний караул не виконує його наказів, смертельно поранив пострілом з гвинтівки керівника соціал-демократичної групи корабля Г. М. Вакуленчука. Традиційна версія про те, що вбито Г. М. Вакуленчука з метою відтягнути передчасний виступ закінчила команду підкоритися начальству, суперечить спогадам очевидців. Відважний більшовик загинув зі зброєю в руках, одним з перших піднявши її, щоб врятувати своїх товаришів від кривавої розправи⁴.

¹ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне збір. творів, т. 10, с. 320.

² Ленін В. І. Теорія самовільного зародження.— Повне збір. творів, т. 11, с. 322.

³ Див.: Восстание на броненосце «Потемкин-Таврический». Воспоминания, материалы и документы. М.—П., 1924, с. 321—322.

⁴ Див.: Восстание на броненосце «Потемкин-Таврический», с. 55, 234, 296, 322; Лебедев М. И. Революционное движение среди черноморских моряков в 1905 г.— Каторга и ссылка, 1925, № 5 (18), с. 17; Кирилл (Березовский А. П.). Драма в Тендеровской бухте. М., 1929, с. 50.

Повсталі матроси розправилися з найбільш ненависними офіцерами і оволоділи броненосцем і міноносцем «267», що його супроводжував. Для керівництва кораблем було обрано «суднову комісію», в роботі якої брало участь близько 45 чоловік, у тому числі 18 соціал-демократів⁵. Мужніми вожаками матросів були більшовики І. О. Личов, В. З. Нікішкін, С. О. Денисенко, М. М. Костенко, І. П. Шестидесятний, П. В. Алексеев та інші. Комісію очолив П. М. Матюшенко — людина безмежно віддана справі революції. Проте він не був членом соціал-демократичної організації і не мав необхідного політичного досвіду. Через моральну і політичну невідповідність значної частини команди, в складі якої було більш як 700 нижніх чинів, особливо новобранців, до відкритої боротьби з самодержавством повстання, за оцінкою В. І. Леніна, «вийшло менш повним, ніж могло б бути»⁶. Потьомкінці зробили велику помилку, призначивши командиром корабля ліберально настроєного прапорщика Д. Алексеева, а також звільнивши заарештованих кондукторів — унтер-офіцерів надстрокової служби. Ці контрреволюційні елементи з самого початку стали на шлях таємної зради і розкладу малосвідомої частини матросів.

У ніч з 14 на 15 червня червоний броненосець прибув до охопленої полум'ям революційних боїв Одеси. Робітники міста палко вітали повсталих матросів. 15 червня в порту біля перевезеного на берег тіла Г. М. Вакуленчука відбувалися багатолюдні революційні мітинги. На них виступили одеські більшовики О. І. Виноградова, К. І. Громова, К. М. Самойлова та інші.

Дізнавшись про повстання потьомкінців, В. І. Ленін направив в Одесу досвідченого більшовика М. І. Васильєва-Южина, який мав спеціальне завдання забезпечити його розвиток. На жаль, посланець партії прибув із запізненням.

Похорон Г. М. Вакуленчука перетворився в грандіозну демонстрацію солідарності трудівників і матросів. Значна кількість солдатів одеського гарнізону підтримала робітників і команду «Потемкина». Проте одеська більшовицька організація, значно ослаблена арештами після травневого страйку, не змогла організувати спільного збройного виступу трудящих і армії для захоплення влади в місті. В той же час і керівники повстання на броненосці діяли нерішуче, очікували приєднання до повстанців екіпажів кораблів усієї ескадри. Лише 16 червня, після того, як уряд направив у район Одеси війська, які обстріляли делегацію матросів, що поверталися з похорону Г. М. Вакуленчука, потьомкінці наважились на обстріл урядових установ міста. Однак через зраду сигнальника він виявився невдалим і був швидко припинений.

Самодержавство вживало енергійних заходів для придушення повстання. З метою знешкодити його вплив на весь чорноморський флот командування списало з кораблів усіх «неблагонадійних» і заарештувало близько 300 революційно настроєних матросів⁷, вивезло зброю з флотських казарм у Севастополі, вивело з ладу гармати на броненосці «Екатерина Вторая»⁸. Спроба командування направити бойові кораблі проти революційного броненосця не мала успіху*. 17 червня матроси броненосців «Георгий Победоносец», «Синоп» та «Дванадцять апостолов», побачивши броненосець «Потемкин», який ішов їм назустріч з одеського порту під червоним прапором, вітали його вигуками «Ура!». «Потемкин» двічі прорізав ворожий стрій. «Німіий бій» закінчився його перемогою. «Георгий Победоносец» приєднався до повстання. Командир ескадри спішно вивів решту кораблів у море. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Послані проти революційного броненосця «Потемкина» військові судна відмовились боротися проти тозарішів»⁹.

⁵ Див.: Гаврилов Б. И. Из истории восстания на броненосце «Потемкин». — Исторические записки. М., 1975, т. 95, с. 287.

⁶ Ленін В. І. Теорія самовільного зародження. — Повне збір. творів, т. 11, с. 222.

⁷ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 3841, арк. 91.

⁸ Там же, спр. 4013, арк. 22.

* 17 червня до Одеси для придушення повстання підійшла ескадра Чорноморського флоту в складі 12 кораблів під командуванням віце-адмірала Крігера.

⁹ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд. — Повне збір. творів, т. 10, с. 320.

Це був період найвищого піднесення. Революційні матроси готувалися захопити місто. Однак 18 червня контрреволюційні елементи, скориставшись ваганнями частини команди, посадили «Георгія Победоносця» на міліну. Проте ще до 20 червня броненосець наводив жах на ворогів, відмовляючись скласти зброю¹⁰.

Неприєднання до повстання інших кораблів Чорноморського флоту, відсутність правильного і досвідченого керівництва, розкольніцькі дії кондукторів призвели до перелому в настроях деякої частини потьомкінців (тим більше, що запаси води, палива, продовольства підходили до кінця). Вони наполягали на тому, щоб зійти на берег у Румунії. 19 червня у Констанці революційні моряки передали румунським властям важливі політичні документи: «Звернення до всього цивілізованого світу» та «До всіх європейських урядів», в яких, за визначенням В. І. Леніна, «російська революція оголосила Європі про відкриту війну російського народу з царизмом»¹¹. Однак після того, як уряд Румунії заборонив їм закупити паливо, воду і продовольство, а 22 червня у Феодосії війська обстріляли матросів броненосця, які спробували відбуксувати до корабля баржу з вугіллям, повстанці занепали духом. Втративши надію підняти широке повстання, змучена надлюдським напруженням сил і постійним голодуванням команда, яка весь час знаходилася в повній бойовій готовності, не мала більше можливостей продовжувати боротьбу. Усвідомлюючи правоту своєї справи і не бажаючи добровільно здатися царським катам, 25 червня потьомкінці зійшли на берег у Констанці. «Броненосець «Потемкин», — відзначав В. І. Ленін, — лишився неперепоною територією революції...»¹².

Незважаючи на те, що повстання не переросло в могутній спільний виступ пролетаріату і армії, В. І. Ленін надзвичайно високо оцінив героїчний подвиг моряків Чорноморського флоту, підкресливши, що «повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця «Потемкин» ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства»¹³.

В. І. ПОПИК (Київ)

¹⁰ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 3841, арк. 43.

¹¹ Ленін В. І. Російський цар шукає захисту від свого народу. — Повне зібр. творів, т. 10, с. 331—332.

¹² Там же, с. 320.

¹³ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд. — Повне зібр. творів, т. 10, с. 319.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТІВ ЗАКАРПАТТЯ ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (1917—1938 рр.)

Могутньою і випробуваною зброєю компартій і робітничого руху, як відзначалося в матеріалах XXV з'їзду КПРС, є пролетарський інтернаціоналізм¹. Глибокий вплив на його розвиток і зміцнення зробила Велика Жовтнева соціалістична революція. Під прапором пролетарської солідарності вели боротьбу за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною в складі Союзу РСР і трудящі Закарпаття.

У радянській історіографії висвітлена революційна боротьба трудящих Закарпаття в 1917—1945 рр.²

У даній статті розглядаються дослідження радянських істориків про діяльність Закарпатського крайкому КПЧ по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і братерської солідарності в революційній боротьбі, що розгорнулася під впливом ідей Великого Жовтня. У працях радянських істориків розкрито різні форми і методи проведення цієї важливої роботи. У монографіях І. І. Компанійця, в колективних дослідженнях з історії Української РСР висвітлено роль комуністів у справі інтернаціонального виховання трудящих та їх солідарність в боротьбі проти соціального і національного гніту, за возз'єднання краю з Радянською Україною. Чільне місце в цій темі відведено і в узагальнюючих працях з історії Закарпаття 1917—1939 рр.³

У статтях Ф. П. Шевченка, Б. І. Співака, І. М. Гранчака, В. І. Неточаєва та інших показано вплив ідей Великого Жовтня на підвищення класової свідомості закарпатських трудящих та розвиток і зміцнення їх інтернаціональної солідарності з

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 35.

² Гранчак І. М., Пальок В. В. Українська радянська історіографія про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з УРСР у 1920—1939 рр.— В кн.: Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади. Ужгород, 1970; Данилюк Д. Д., Троян М. В. Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на розвиток революційної боротьби в Закарпатті (1917—1919 рр.).— УІЖ, 1973, № 3; Пальок В. В., Мельник В. П. Тема возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в історико-партійній літературі.— В кн.: Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі — торжество ленінської національної політики КПРС. Ужгород, 1976.

³ Компанієць І. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія Української РСР. К., 1967, т. 2; Історія робітничого класу Української РСР. К., 1967, т. 2; Історія селянства Української РСР. К., 1967, т. 2; Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі. Львів, 1968; Історія міст і сіл Української РСР, Закарпатська область. К., 1969; Белоусов В. І. На шляху до перемоги. Ужгород, 1958; Його ж. Єднання. Ужгород, 1966; Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963; Д. Супрун. Споконвічна мрія збулася. К., 1969; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1968, т. 1; Шляхом до щастя (Нариси історії Закарпаття). Ужгород, 1973.

трудящими інших країн⁴. Яскравим прикладом цього була героїчна боротьба закарпатців за встановлення і зміцнення Радянської влади в 1919 р. Близько 6 тис. добровольців Закарпаття⁵ вступили до лав угорської Червоної Армії і разом з трудящими країни героїчно боролися проти міжнародного імперіалізму, за владу Рад. Хоч Радянська влада на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проіснувала недовго, вона залишила глибокий слід у свідомості кожного трудівника. Розуміючи свій інтернаціональний обов'язок, трудящі краю ставали на захист завоювань Великого Жовтня. В літературі наводиться багато призвищ вихідців із Закарпаття — учасників Жовтневої революції та громадянської війни в Росії і на Україні⁶. У статтях М. Є. Ротмана, І. Л. Хоменка, Г. М. Ігнатовича, в кандидатській дисертації І. Ф. Короля⁷ розповідається про поширення ленінських ідей на Закарпатті. Це — проведення ленінських місячників, тижнів, розповсюдження праць В. І. Леніна серед сільських трудівників. Як дорога реліквія зберігаються в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї ленінські праці, перший номер газети «Правда» та другий номер газети «Искра».

Образ В. І. Леніна був для закарпатських трудящих дороговказом в боротьбі за щастя і свободу. Персональний пенсіонер, член КПРС з 1927 р. А. В. Гудь згадує: «Ні, нелегко було в часи іноземного поневолення читати і пропагувати ленінську теоретичну спадщину. Праці «До сільської бідності», «Держава і революція», «Що робити?» та інші, які одержували нелегально, зберігали в тайниках. Свобода слова за буржуазної Чехословаччини була тільки на папері. В неволі почував себе закарпатський люд на рідній землі. Але ми не корилися. Збираючись десь в лісі чи біля річки, читали малописьменним або й зовсім неписьменним людям Леніна. Його звернення до простих трудівників. Декрети про мир, землю, брошури, газети терпеливо роз'яснювали їх суть... Хоч багато тоді ми не розуміли, але засвоїли основне: селяни тільки в тісному союзі з робітниками можуть зламати опір буржуазії, повалити ненависний експлуататорський лад, одержати землю»⁸.

Значну цінність мають спогади закарпатців, яким пощастило бачити і чути вождя світового пролетаріату, а також опубліковані документи про вшанування трудящими пам'яті В. І. Леніна⁹.

Одним із найефективніших засобів інтернаціонального виховання трудящих була пропаганда успіхів радянського народу в політичному, економічному і культурному житті. В. І. Ленін говорив у 1921 р.: «Зараз головний свій вплив на міжнародну ре-

⁴ Шевченко Ф. П. Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих у 1919 р.— В кн.: Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн. К., 1957; Співак Б. І., Трудящі Закарпаття в боротьбі за Угорську Радянську Республіку (1919 р.)— УІЖ, 1962, № 2; його ж. Об участии русских добровольцев в защите Венгерской Советской Республики.— Новая и новейшая история, 1968, № 1; Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967; Гранчак І. М., Нетоцаев В. І. Створення частин угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 р. та їх бойові дії.— В кн.: Українсько-угорські історичні зв'язки К., 1964; Участь росіян та українців у захисті Радянської влади в Угорщині в 1919 р. (Документи підготували Г. І. Сіярова та Д. Є. Фолтін).— УІЖ, 1959, № 2.

⁵ Шляхом до щастя, с. 88.

⁶ Сірко П. Добровольці.— В кн.: Добровольці. Ужгород, 1971; Вереш Г. Чонаді Ю. Дружбою зріднені. Ужгород, 1974; Э. И. Каминский. Дом дружбы. Ужгород, 1974.

⁷ Ротман М. Глашатаї ленінського слова.— В кн.: Леніна славлять Карпати. Ужгород, 1969; Хоменко И. Л. Ленинские дни в Закарпатье (1924—1938).— Ученые записки кафедры истории КПСС высшей партшколы при ЦК КПСС и местных высших партшкол. М., 1961; його ж. Ленінські дні на Закарпатті (1924—1938 рр.).— УІЖ, 1970, № 4; Ігнатович Г. Ленінські дні в робітничому театрі.— Народна творчість і етнографія, 1968, № 5; Король И. Ф. Распространение марксистско-ленинских идей на Закарпатье и их роль в формировании классової сознательности трудящихся (1917—1924 гг.). Автореф. канд. диссертации. Львов, 1972.

⁸ Амброзій Гудь. Найдорожче.— Закарпатська правда, 22 квітня 1977

⁹ Закарпатці про В. І. Леніна. Ужгород, 1960; Леніна славлять Карпати. Ужгород, 1969; Вшанування пам'яті В. І. Леніна трудящими Закарпаття в 1924—1936 рр. (Документи. Передова А. Гайдоша і В. Конєрова).— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1960, № 1.

волюцію ми справляємо своєю господарською політикою. Всі на Радянську Російську республіку дивляться, всі трудящі в усіх країнах світу без усякого винятку і без усякого перебільшення. Це досягнуто. Замовчати, приховати капіталісти нічого не можуть...»¹⁰. Трудові звершення Країни Рад впливали на революційну боротьбу трудящих Чехословаччини і, зокрема, Закарпаття, про це розповідається в статті Я. А. Чубукова і А. І. Гайдоша¹¹.

Белику роботу в справі популяризації досягнень радянського народу провадила комуністична преса краю. Її роль розкрита в працях П. М. Лісового¹², який дослідив історію становлення і розвитку друкованого органу Закарпатського крайкому КПЧ — «Карпатська правда». На її сторінках друкувалися листи, кореспонденції трудящих Харкова, Запоріжжя та інших міст Радянської України.

Трудящим Закарпаття в роки іноземного панування подавав допомогу радянський народ, який рішуче виступив на захист поневоленого краю. Стаття І. Ф. Короля¹³ присвячена центральному органу ЦК ВКП(б) — газеті «Правда», яка викривала антинародну політику правлячих кіл буржуазної Чехословаччини, допомагала КПЧ та її Закарпатському крайкому виробити правильну політичну лінію.

Більш докладно ці питання висвітлені в статтях Б. І. Співака, О. В. Хланти¹⁴. Своєрідним продовженням цієї теми є дослідження В. В. Делегана і Г. І. Кохан¹⁵, які охоплюють 30-і роки. Автори роблять правильний висновок про те, що матеріали на сторінках радянської преси є цінним джерелом для вивчення економічного становища трудящих Закарпаття, їх революційної боротьби, а одноразово і свідченням великої турботи народів СРСР за долю своїх братів.

У працях показано велику допомогу ВКП(б) та її бойового загону — Компартії України Закарпатській крайовій організації КПЧ. Дослідники Б. І. Співак, М. В. Климпотюк¹⁶ та інші підкреслюють велике значення встановлення контакту закарпатських комуністів з ЦК Комуністичної партії України, навчання комуністів краю в навчальних закладах Радянського Союзу, встановлення безпосередніх контактів з колективами окремих промислових підприємств, партійними і комсомольськими організаціями. Так, в 1925 р. у Харків для участі в роботі IX з'їзду КП(б)У прибула делегація Компартії Чехословаччини на чолі з І. Мондаком. Після повернення додому члени делегації виступали на народних зборах та окружних партконференціях, розповідали про успіхи трудящих Країни Рад в соціалістичному будівництві.

Закарпатська молодь листувалася з комсомольськими організаціями Російської Федерації, Радянської України, Радянської Білорусії. Комсомольці Москви в 1925 р. передали комсомольцям Закарпаття Червоний прапор, на якому золотими літерами було написано «Пролетарини всіх стран, соединяйтесь! Да здравствует борьба и побе-

¹⁰ Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б). 26—28 травня 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 316.

¹¹ Чубуков Я. А., Гайдош А. І. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР та їх вплив на Закарпаття. — В кн.: Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Ужгород, 1970.

¹² Лісовий П. М. Популяризація «Карпатською правдою» успіхів соціалістичного будівництва в СРСР (1920—1938 рр.). — Наукові записки УжДУ, т. 39. Ужгород, 1959; Лісовий П., Бабидорич М. Трибуна трудящих. Ужгород, 1970, та ін.

¹³ Король І. Ф. Газета «Правда» про становище трудящих Закарпаття в 1919—1929 рр. — УІЖ, 1971, № 8.

¹⁴ Співак Б. І. Виступ представника закарпатських комуністів на V конгресі Комінтерну. — Наукові записки, т. 36. Ужгород, 1958; Хланта О. В. Висвітлення революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття на сторінках газети «Комуніст». — Тези доповідей УжДУ, кафедра історії КПРС. Ужгород, 1966.

¹⁵ Делеган В. В. Питання молодіжного руху на Закарпатті на сторінках радянських комсомольських газет (1930—1933 рр.). — Тези доповідей і повідомлень УжДУ. Секція історії КПРС. Ужгород, 1965; Кохан Г. І. Комуністична преса про інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Закарпаття (20—30-і роки). — УІЖ, 1974, № 2; її ж. Пропаганда рішень VII конгресу Комінтерну на Закарпатті. — УІЖ, 1975, № 8.

¹⁶ Співак Б. Революційний рух на Закарпатті в 1924—1929 роках; Климпотюк М. Юність в боротьбі. Ужгород, 1959.

да комсомола Подкарпатской Руси!», а на зворотньому боці — «Комсомолу Подкарпатской Руси — от Московской организации Российского Ленинского Коммунистического Союза Молодежи». 31 травня 1925 р. в Ужгороді на масовому мітингу молоді відбулось урочисте вручення прапору. На ньому був одностайно прийнятий вітальний лист московським і всім радянським комсомольцям. «Ми постійно дивимось на вас, — вказувалося в листі, — від вас черпаємо віру, знання і хочемо наслідувати ваш приклад... Ваш прапор є дорогоцінним для нас. Він буде нашим прапором перемоги, який понесемо вперед, поки не встановимо його на руїнах розбитої башти капіталізму і поки не завоюємо диктатуру пролетаріату»¹⁷.

Великобичківська комсомольська організація Рахівського району підтримувала зв'язок з комсомольцями Київського інституту народної освіти. У 1928 р. вона одержала від них подарунок — прапор для комсомольців села і прапор для піонерів.

Трудящі Закарпаття свято зберігали заповіді В. І. Леніна, пишалися успіхами соціалістичного будівництва в СРСР, активно виступали на їх захист від зазіхань міжнародного імперіалізму. Чільне місце цій темі відведено в монографії І. А. Петерса¹⁸, в якій висвітлюється боротьба прогресивних сил Чехословаччини, в тому числі і Закарпаття в 20—30-х рр. за співробітництво і дружбу з Радянським Союзом. У статті О. В. Хланти¹⁹, розповідається про виступи закарпатських трудящих на захист СРСР, за прорив економічної і дипломатичної блокади, за юридичне визнання країни соціалізму в 20-х роках. Трудящі краю в тяжкі роки іноземного поневолення внесли посильний вклад у боротьбу на захист Країни Рад, розуміючи, що її зміцнення є запорукою здійснення їх споконвічної мрії — возз'єднатися в дружній сім'ї радянських народів.

В історичній літературі вміщено численні документи з архівів братньої Чехословаччини та Угорщини, що засвідчують високу класову свідомість трудящих різних національностей Закарпаття, їх єдність та інтернаціональну солідарність з робітничим класом і трудящим селянством багатьох європейських країн у боротьбі проти спільного ворога — капіталізму. Систематичний виклад таких матеріалів зроблено в 50-х роках М. Є. Ротманом²⁰. На великій джерельній базі ця тема розкрита в монографії та статтях І. М. Мельникової, а також в дослідженнях І. М. Гранчака, С. Ю. Пруниці, О. В. Хланти²¹. В цих працях розкрито форми і методи роботи крайкому

¹⁷ Клим потюк М. Назв. праця, с. 56.

¹⁸ Петерс І. А. Чехословацко-советские отношения (1918—1934). К., 1965.

¹⁹ Хланта О. В. Боротьба КПЧ за зміцнення дружби між народами Чехословаччини і Радянського Союзу в 1924—1929 рр. (На прикладі діяльності Закарпатської крайової організації КПЧ). — Тези доповідей та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю II з'їзду РСДРП. Ужгород, 1963.

²⁰ Ротман М. Є. Невмируща слава Жовтня. — Блокнот агітатора. Ужгород, 1957, № 18; його ж. Історичні традиції спільної революційної боротьби українських та угорських трудящих Закарпаття. — Блокнот агітатора, 1957, № 23; його ж. 40-річчя Угорської Радянської республіки. — Блокнот агітатора, 1959, № 5; його ж. Про пролетарський інтернаціоналізм і національну гордість радянських людей. — Блокнот агітатора, 1960, № 3.

²¹ Мельникова І. Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. М., 1962; її ж. Организующая роль Коммунистической партии Чехословакии в революционно-освободительной борьбе трудящихся Закарпатской Украины (1921—1938 гг.). — В кн.: Історичні зв'язки слов'янських народів (Збірник статей до V міжнародного конгресу славистів). К., 1963; її ж. Організуюча роль КПЧ у спільній революційній боротьбі Закарпатської України і Чехословаччини. — В. зб.: Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття; Гранчак І. М. З історії боротьби трудящих Чехословаччини за зміцнення міжнародної солідарності в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. — Наукові записки УжДУ, т. 50. Ужгород, 1963; його ж. Організуюча роль КПЧ у спільній революційній боротьбі трудящих Закарпаття і Словаччини в 1930—1933 рр. — В кн.: Питання історії міжнародного комуністичного і робітничого руху. Ужгород, 1971; Пруниця С. Ю., Хланта О. В. Боротьба за перемогу пролетарського інтернаціоналізму в чехословацькому робітничому русі. К., 1974; Хланта О. В. З історії боротьби трудящих Закарпаття за зміцнення міжнародної пролетарської солідарності в роки тимчасової стабілізації капіталізму (1924—1929). — Наукові записки УжДУ, т. 41. Ужгород, 1959; його ж. З історії діяльності комуністичної організації Закарпаття по зміцненню єдності, інтер-

партії по інтернаціональному вихованню трудящих, показано їх солідарність з трудящими Угорщини і Чехословаччини, а також виступи широких народних мас проти переслідувань комуністів, на захист революційного руху народів Угорщини, Польщі, Румунії, Іспанії, Китаю та інших країн, збір коштів, особиста участь у боротьбі на боці пригноблених тощо. Ці виступи, підкреслюють автори, були складовою частиною класової боротьби трудящих і вони відіграли велику роль у справі виховання їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Яскравим прикладом прояву пролетарської солідарності та інтернаціонального обов'язку трудящими Закарпаття була особиста участь багатьох з них у боротьбі на фронтах республіканської Іспанії в 1936—1939 рр. Ця тема певною мірою відображена в уже згаданих узагальнюючих працях з історії Закарпаття. Спеціально її розробкою займався М. Є. Ротман²². Заслугою всіх дослідників є встановлення прізвищ закарпатців — учасників національно-визвольної боротьби іспанського народу. Так, встановлено кількість добровольців М. Є. Ротманом від 69 до 100, в «Нарисах історії Закарпатської обласної партійної організації» — близько 100 чоловік²³. Історики вважають, що ця цифра не остаточна. Треба мати на увазі, що за незалежність і свободу трудящих Іспанії боролися закарпатці, які прибули до Іспанії не тільки із Закарпаття, а й з інших країн. Однак, той факт, що серед 2500 добровольців з Чехословаччини близько сотні було закарпатців²⁴ — яскраве свідчення відданості трудящих Закарпаття принципам пролетарської солідарності.

Наукову цінність мають опубліковані спогади самих учасників антифашистської боротьби на іспанській землі. Однак в цьому напрямку зроблено ще мало. Дослідникам належить зібрати відомості від колишніх добровольців. Заслужують на увагу вивчення й інших форм допомоги, організація та діяльність в краї громадських комітетів допомоги революційній Іспанії.

Важливим є висвітлення проблеми використання досвіду комуністів Закарпаття в практичній роботі по інтернаціональному вихованню трудящих на сучасному етапі.

У статті першого секретаря Закарпатського обкому Компартії України Ю. В. Ільницького²⁵ показано як використовується досвід Закарпатського крайкому КПЧ по інтернаціональному вихованню трудящих обласною партійною організацією.

Таким чином, аналіз історико-партійної літератури з досліджуваної проблеми показує, що зроблено значний внесок у розробку питання про діяльність Закарпатської крайової парторганізації КПЧ по інтернаціональному вихованню трудящих. Разом з тим слід відзначити ряд питань, які вимагають свого дослідження. Так, недостатньо висвітлена робота комуністів по вихованню трудящих на прикладах дії життя та діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса. А така робота проводилася. Трудящі шанувували пам'ять К. Маркса, його ім'я носили партійні осередки та місцеві організації молоді. Вони свято берегли пам'ять про видатних діячів міжнародного революційного руху К. Лібкнехта і Р. Люксембур²⁶. Недостатньо вивчено діяльність комуністів по інтернаціональному вихованню трудящих угорської та інших національностей. А ця робота була значною. Необхідно глибше розкрити боротьбу комуністів проти ідеології буржуазного націоналізму, зокрема українського, угорського та сіонізму.

національної солідарності трудящих в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.). — Матеріали ХХІ наукової конференції УжДУ. Серія історії. К., 1967; його ж. Боротьба Компартії Чехословаччини за єдність дій трудящих у революційно-визвольному русі (1925—1926). — Питання нової та новітньої історії європейських соціалістичних країн. Ужгород, 1969; його ж. Інтернаціональна солідарність трудящих Закарпаття і Угорщини в революційній боротьбі у 20-х роках ХХ століття. — В кн.: Боротьба угорського народу за соціалізм. Ужгород, 1970, та ін.

²² Ротман М. Є. Про участь закарпатських добровольців у національно-революційній війні іспанського народу (1936—1939). — Матеріали ХХІ наукової конференції УжДУ. Серія історії. К., 1967.

²³ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. I, с. 227.

²⁴ Очерк истории Коммунистической партии Чехословакии. М., 1979, с. 185.

²⁵ Ільницький Ю. В. Під прапором інтернаціоналізму. — В кн.: Ленін з нами. Ужгород, 1970.

²⁶ Шляхом Жовтня. Збірник документів, Ужгород, 1961, т. 2, с. 261; Ужгород, 1962, т. 3, с. 390—391.

Варто більш ширше дослідити братерські зв'язки трудящих Закарпаття з трудящими Західної України та Північної Буковини, а також зв'язки комуністичного руху в краї з міжнародними пролетарськими організаціями (Комінтерном, Профінтерном, МОДРом). Дослідження цих проблем допоможе відтворити багатогранну діяльність комуністів Закарпаття в 20—30-х роках ХХ століття щодо зміцнення класової єдності трудящих і виховання їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму, який був і лишається сьогодні запорукою успіху в боротьбі трудящих за перемогу соціалізму і комунізму, є випробуваною зброєю міжнародного комуністичного і робітничого руху.

І. Д. Данилюк (Мукачеве)

ВИКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОЮ РАДЯНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ

У післявоєнний період на Заході було опубліковано чимало книг і статей, автори яких грубо перекидують або замовчують найважливіші проблеми історії Великої Вітчизняної війни, зокрема участь народних мас тимчасово окупованих фашистами території Радянського Союзу, в тому числі Української РСР, у боротьбі проти гітлерівських загарбників.

Останнім часом кількість такої літератури в капіталістичних країнах ще більше зростає. Буржуазні фальсифікатори у кривому дзеркалі показують соціально-політичні джерела та всенародний характер радянського партизанського руху, всіляко применшують його ефективність, масштаби і значення, намагаються заперечити його законність і закономірність тощо. Особливо безсоромно фальсифікується буржуазними авторами керівна роль Комуністичної партії в організації партизанської боротьби у тилу ворога. Вони замовчують у своїх працях правду про діяльність партійного і комсомольського підпілля на тимчасово окупованій території СРСР, а коли це не вдається, то намагаються перекинути її.

Поширенням у буржуазній літературі є міф про «примусовий» характер партизанського руху. Цим самим фальсифікатори намагаються протипоставити народних месників решті населення, довести, нібито партизанський рух не був ні народним, ні масовим.

Все це свідчить про те, що викриття фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни в цілому і радянського партизанського руху зокрема має важливе політичне значення, сприяє утвердженню правди про значний вклад партизанів у справу перемоги над фашизмом.

Методологічною основою критики буржуазних фальсифікацій радянського партизанського руху є теоретична спадщина класиків марксизму-ленізму, насамперед принципи об'єктивності, історизму, партійності. Ленінські положення про справедливі й несправедливі війни, про роль об'єктивних і суб'єктивних факторів в історії є вихідними для правильного розуміння джерел всенародної боротьби в тилу ворога, її суті і значення у війні, основою для наукового обґрунтування ролі Комуністичної партії у становленні й розвитку партизанського руху.

Велике значення для глибокого розкриття радянськими істориками багатогранної діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема її ролі в організації партизанського руху та керівництві ним, мають положення і висновки, що містяться в документах Комуністичної партії, доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників Комуністичної партії і Радянської держави.

Першою працею, присвяченою викриттю фальсифікацій буржуазною історіографією проблем другої світової та Великої Вітчизняної воєн, стала книга «Фальсифікатори історії», видана Радянським інформаційним бюро у 1948 р.¹ Вона дала поштовх до розгортання дальшої наукової роботи в цьому напрямі, зокрема й досліджень по викриттю фальсифікаторських вправ, що стосуються різних аспектів партизанського руху. Об'єктивно цій справі служать дослідження, у яких з наукових, марксистсько-ленінських позицій розкриваються ті чи інші питання партизанської боротьби, аналізуються відомі факти й матеріали, вводяться до наукового обігу нові, оскільки боротися з фальсифікаторами потрібно не фразою, а насамперед фактами.

Історикам Української РСР також належить ряд праць, безпосередньо присвячених критиці буржуазних фальсифікацій радянського партизанського руху на матеріалах республіки. Однак поки що таких досліджень недостатньо. В українській радянській історіографії ці питання вперше порушені у ґрунтовній статті М. М. Білоусова та В. І. Клокова². В ній піддані аргументованій критиці основні концепції переважно американських та англійських авторів, які у своїх працях ігнорують або свідомо фальсифікують героїчні дії радянських партизанів проти фашистських загарбників, безпідставно твердять, нібито на початку війни український народ «доброзичливо» ставився до окупантів, замовчують активну участь населення України у боротьбі проти поневолювачів своєї соціалістичної Батьківщини, намагаються довести, що, мовляв, радянські люди «співчутливо» ставилися до окупаційної політики гітлерівців та до їх програми вивозу робочої сили на каторгу до Німеччини.

У статті наведено велику кількість фактів і матеріалів, що переконливо викривають усі ці вигадки буржуазної історіографії, незаперечно свідчать про всенародний характер партизанського руху на Україні, глибокий радянський патріотизм його учасників, безмежну відданість їх комуністичним ідеалам, Радянській владі. Цінним у згаданій статті є й те, що в ній були піддані критиці найновіші на той час праці буржуазних авторів — Ч. О. Діксона, О. Гейльбрунна, І. Каменецького, Дж. Армстронга, А. Далліна та ін.

Першою і поки що єдиною в українській радянській історіографії книгою, безпосередньо спрямованою на викриття буржуазних фальсифікацій партизанського руху в республіці, є дослідження Л. Є. Кізі³. На основі марксистсько-ленінської методології, спираючись на факти і документи, автор спростовує міфи американської та англійської історіографії про причини виникнення і джерела радянського партизанського руху, показує зрадницьку сутність і злочинні дії пособників гітлерівців — українських буржуазних націоналістів, викриває спроби протипоставити український народ Радянській владі, пояснити боротьбу партизанів проти окупантів лише бажанням вигнати ворога з рідної землі, а не прагненням відстояти в цій боротьбі соціалістичний лад.

Викриттю фальсифікацій партизанського руху в американській історіографії присвячена стаття Л. Є. Кізі, в якій, зокрема, аналізуються причини зрослого інтересу мілітаристських кіл США до методів партизанської боротьби⁴. Автор показує неспроможність спроб американських істориків спотворити керівну роль партії в партизанському русі, заперечити радянський патріотизм трудящих України і пояснити успіхи народних месників різними другорядними факторами.

Велику увагу викриттю буржуазних фальсифікацій історії партизанського руху на Україні приділяє у своїх працях В. О. Замлинський. У статті «Проти буржуазної фальсифікації перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» («Кому-

¹ Фальсификаторы истории. М., 1948.

² Білоусов М. М., Клоков В. І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі. — УІЖ, 1959, № 1, с. 136—142.

³ Кізя Л. Є. Правди не затьмарити: Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху. К., 1965.

⁴ Кізя Л. Є. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії. — УІЖ, 1965, № 12, с. 110—115.

ніст України», 1974, № 8) він на багатому фактичному і документальному матеріалі показує безпідставність спроб ряду американських, англійських та західнонімецьких авторів «довести» антинародний і тому, мовляв, не масовий характер партизанського руху; затушувати його яскраво виражену політичну спрямованість, яку вже в початковий період війни змушене було визнати навіть гітлерівське військове керівництво; виправдати варварські дії окупантів проти партизанів. У статті звертається увага на те, що однією з цілей буржуазних авторів, які вивчають партизанський рух, є спроба виробити практичні рекомендації по організації контрпартизанських дій на випадок майбутньої війни.

У книзі «З вірою у перемогу»⁵ В. О. Замлинський, показуючи організаторську роль Комуністичної партії у боротьбі населення Західної України проти фашистських загарбників, аргументовано викриває «концепції» тих авторів, які твердять, що, оскільки в західних областях республіки Радянська влада була встановлена менш як за два роки до початку війни, їх населення, мовляв, вороже ставилося до соціалістичних перстворень і не підтримувало ідеї партизанської боротьби. Історична дійсність, реальні факти, які знайшли широке відображення в дослідженні В. О. Замлинського, переконливо спростовують ці вигадки.

Основним питанням методології дослідження партизанського руху і викриття його фальсифікацій присвячено статтю цього ж автора⁶. У ній наголошується, що марксистсько-ленінське розуміння партизанських дій як форми революційної боротьби трудящих за соціальну й національну незалежність є основою для наукового викриття спроб звести причини руху народних месників розглядуваного періоду до суто зовнішніх, другорядних факторів і затушувати головний і вирішальний — захист радянським народом соціалістичних завоювань у справедливій, священній війні проти фашистських загарбників.

Торкаючись об'єктивних і суб'єктивних факторів партизанського руху, зокрема співвідношення революційної творчості народних мас у боротьбі за захист соціалістичних завоювань і організуючої діяльності Комуністичної партії, автор підкреслює, що аналіз цієї проблеми з позицій марксистсько-ленінської методології дає можливість до кінця викрити фальсифікаторські концепції буржуазних авторів, які намагаються розірвати єдність цих двох начал.

Питання критики буржуазних фальсифікацій історії партизанського руху порушувалися також у працях М. О. Буцька (в тому числі написаних у співавторстві з М. Б. Морозовим, М. І. Кравчуком, М. В. Погребінським, А. Ф. Мінгазутдіновим)⁷. В них викриваються спроби фальсифікаторів історії заперечити всенародний і добровільний характер партизанського руху, показати його як наслідок «прорахунків» фашистів у взаємовідносинах з населенням окупованих ними територій, применшити значення цього руху у війні, зобразити як антагоністичні відносини між Комуністичною партією і радянським народом.

Науковий інтерес становить колективна праця «Критика буржуазно-націоналістичних та ревізійністських перекручень історії КПРС»⁸, в якій поряд з багатьма іншими питаннями приділено значну увагу й критиці найпоширеніших фальсифікацій ролі партії в партизанському русі, у тому числі на Україні. Автори переконливо по-

⁵ Замлинський В. О. З вірою у перемогу. К., 1976.

⁶ Замлинський В. О. Деякі питання методології дослідження історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1977, № 6, с. 32—44.

⁷ Буцько Н. А., Морозов М. Б. Против фальсификации исторической роли советского народа и его Вооруженных Сил в разгроме фашистской Германии. — Научные труды по истории КПСС, вып. 27. К., 1968; їх же. Правда історії і вигадки фальсифікаторів. К., 1970; Буцько М. О., Кравчук М. І., Погребінський М. В. Літопис народного подвигу. — Вісн. АН УРСР, 1970, № 12; Буцько М. О., Мінгазутдінов А. Ф. Проти буржуазної фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 57. К., 1972; Буцько Н. Уроки історії н измышления фальсификаторов. — Под знаменем ленинизма, 1975, № 2.

⁸ Критика буржуазно-націоналістичних та ревізійністських перекручень історії КПРС В. І. Юрчук, М. О. Буцько та ін. К., 1975.

казують безпідставність намагань буржуазних істориків замовчати, перекрутити і принизити роль комуністичного підпілля не лише в становленні і розвитку партизанського руху, а й в організації всенародної боротьби проти ворога на тимчасово окупованій ним території СРСР.

Викриттю фальсифікацій всенародного характеру партизанського руху та показові зрадницької, антинародної суті діяльності українських буржуазних націоналістів у роки війни присвячені статті В. П. Трошинського⁹. Автор переконливо доводить, що так звана «українська повстанська армія» (УПА) була створена не лише за згодою, а й при безпосередній участі фашистів. Про це, зокрема, незаперечно свідчать також факти з виданої у ФРН фальсифікаторської книжки «Вони хотіли свободи»¹⁰, які використав В. П. Трошинський. Ця тема розкривається і в ряді інших публікацій¹¹.

Не маючи нічого спільного з інтересами народу, українські буржуазні націоналісти завжди намагалися замаскувати свої справжні цілі, показати себе виразниками поглядів широких мас України. Викриттю цих спроб багато уваги приділяє у своїх працях В. П. Чередниченко. У книзі «Націоналізм проти нації»¹² він показав, що головна мета буржуазних націоналістів у період війни полягала в тому, щоб перешкодити боротьбі українського народу проти окупантів, за допомогою фашистів знову насадити на Україні буржуазно-поміщицький лад, ціною народної крові і зрадництва національних інтересів повернути колесо історії у зворотний бік. Розкриваючи анатомію цієї зради¹³, автор показує, як націоналісти розробляли секретні, погоджені з окупантами плани каральних акцій проти партизанів, а після їх провалу намагалися з санкції фашистів і за їх дорученням проникнути в загони народних месників, щоб розвалити партизанський рух зсередини. Все це ще раз спростовує твердження націоналістів про те, що нібито вони боролися проти фашистів за «самостійність» України.

Спільно з українськими буржуазними націоналістами кривавим шляхом зради народних інтересів йшли їх духовні «пастирі» — ієрархи уніатської та автокефальної церков. Перейшовши на службу до гітлерівців задовго до початку другої світової війни, вони в період тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками активно допомагали їм поневолювати український народ. Про це яскраво і переконливо розповідається в книгах К. Є. Дмитрука¹⁴. Автор підкреслює, що свідоме пособництво реакційних клериків та буржуазних націоналістів окупантам пояснюється насамперед ідейною спорідненістю буржуазно-націоналістичної і фашистської ідеологій.

Відмітною рисою праць В. П. Чередниченка та К. Є. Дмитрука є широке використання в них документальних матеріалів, значна частина яких була вперше введена до наукового обігу цими авторами.

Певна увага критиці буржуазних фальсифікацій партизанського руху на Україні приділена в ряді загальних праць істориків республіки, в яких висвітлюється період Великої Вітчизняної війни. Так, І. І. Слинко у статті, присвяченій розкриттю

⁹ Трошинський В. П. Проти буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій всенародного характеру партизанського руху на території України в роки Великої Вітчизняної війни. — Історичні дослідження. К., 1976; його ж. Українські буржуазні націоналісти — агентура німецького фашизму в підготовці другої світової війни. — УІЖ, 1979, № 8, с. 83—92.

¹⁰ Heike W.-D. Sie wollten die Freiheit. Dorheim, 1975.

¹¹ Руднев В. Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції. К., 1955; Терлиця М. Правнуки погані. К., 1960; його ж. Націоналістичні скорпіони. К., 1963; Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., 1970; Грицьків Л., Герасименко С. Вирок виносить народ. К., 1970; Даниленко С. Г. Дорогою ганьби і зради. Львів, 1968; його ж. Уніати. К., 1972.

¹² Чередниченко В. Націоналізм проти нації. К., 1970.

¹³ Чередниченко В. Анатомія зради. К., 1978.

¹⁴ Дмитрук К. Свастика на сутанях. К., 1973; його ж. Безбатченки. Львів, 1974; його ж. Під штандартами реакції і фашизму. К., 1976.

соціально-політичних і моральних джерел радянського партизанського руху¹⁵, критикує твердження буржуазних істориків про «помилки» окупаційної політики гітлерівців як нібито одну з найголовніших причин виникнення й розвитку партизанського руху, про якийсь «сліпий фанатизм» народних месників.

Розкриваючи на численних прикладах хижацький характер інтересу імперіалістів до України, В. С. Коваль у своїй книзі¹⁶ торкається, зокрема, й питання про причини партизанського руху в республіці під час Великої Вітчизняної війни. При цьому автор показує безпідставність тверджень про те, що ці причини пояснювалися лише звірствами гітлерівців, які, в свою чергу, нібито були всього-навсього заходами окупантів у відповідь на дії радянських партизанів.

Фальсифікації причин високої ефективності дій партизанів України викриваються у статті М. Г. Паламарчука, який показав неспроможність спроб буржуазних авторів пояснити провал каральних заходів фашистів проти народних месників тим, що, мовляв, останні «порушували» правила ведення війни, що для дій проти партизанів не вистачало військ тощо¹⁷.

Значний матеріал про багатогранну діяльність Комуністичної партії по керівництву всенародною боротьбою в тилу ворога міститься у збірнику «Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков» (К., 1975). В ньому (у статтях Г. Т. Горобця та В. І. Кучера) викриваються розумування фальсифікаторів з приводу того, що, мовляв, коли б фашисти відмовилися від політики терору щодо населення, то партизанський рух не виник би взагалі; що партизани не думали про захист Радянської влади, а тільки прагнули вигнати окупантів; що народні месники, як твердять, наприклад, Ч. О. Діксон та О. Гейлбрунн, не вели боїв за оволодіння територією. Викриттю останнього з наведених вище брехливих тверджень об'єктивно служить праця В. І. Кучера¹⁸, в якій поряд з багатьма іншими фактами наводяться визнання самих окупантів про те, що «діяльність партизанів набула таких масштабів, що багато областей все більше і більше потрапляють під контроль і владу партизанів»¹⁹.

Установлений гітлерівцями на тимчасово окупованій ними території нашої країни режим являв собою заздалегідь у деталях розроблену програму і систему політичних, військових, економічних та ідеологічних заходів, спрямованих на ліквідацію збройним шляхом радянського державного і суспільного ладу, територіальне розчленування СРСР, його економічне пограбування і перетворення в сировинний додаток «рейху», викорінення марксистсько-ленінської ідеології та фізичного знищення багатьох мільйонів радянських людей. В окупаційному режимі у величезних масштабах і найдикиїших формах дістали відображення найреакційніші риси фашизму, який «серед багатьох брудних породжень імперіалістичної реакції... виділяється своєю варварською, людиноненависницькою практикою та ідеологією»²⁰.

Реакційні автори особливо активно намагаються виправдати, а нерідко й заперечити справжні цілі і ганебну практику гітлерівських головорізів на окупованих ними територіях. Викриттю фашистської окупаційної політики, а отже, і її сучасних фальсифікаторів була присвячена III міжнародна конференція з історії руху Опору, матеріали якої вийшли окремою книгою²¹. Активну участь у роботі конференції брали й історики нашої республіки. Спростовуючи фальшиві тези про причини розвитку партизанського руху, вони звернули увагу насамперед на політичну кризу окупацій-

¹⁵ Слинько І. І. Джерела сили партизанського руху. — УІЖ, 1962, № 3, с. 40—47.

¹⁶ Коваль В. С. Міжнародний імперіалізм і Україна. К., 1966.

¹⁷ Паламарчук М. Г. Деякі питання тактики партизанської боротьби в лісостепових районах України (1941—1944 рр.). — Вісн. Харківського університету, 1966, № 16, вип. 3.

¹⁸ Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1974.

¹⁹ Там же, с. 6.

²⁰ История фашизма в Западной Европе. М., 1978, с. 3.

²¹ Немецко-фашистский оккупационный режим. М., 1965.

ного режиму на Україні, показали, що «партизанська війна, активний і пасивний опір населення загарбникам стали головним фактором, який визначав загальне політичне становище на Україні. Окупантам не вдалося перетворити український народ на слухняного раба, зробити його знаряддям своєї політики»²².

Тему критики буржуазних фальсифікацій партизанського руху неодноразово порушував у своїх працях В. І. Клоков. Так, у написаній ним спільно з Т. С. Першиною статті²³ викривається цілий ряд безпідставних тверджень західних авторів, у тому числі й про соціально-політичні джерела масового героїзму радянських людей, дається належна відсіч спробам обілити фашистський окупаційний режим, повернути у небуття всі його жахи. В історіографічному нарисі, присвяченому всенародній боротьбі в тилу фашистських окупантів на Україні — першій в українській радянській історіографії значній праці, де проаналізовано літературу з даної теми²⁴, В. І. Клоков розкриває причини і мету фальсифікації буржуазними авторами історичного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні — «згладити у мільйонів простих людей те величезне враження, що справила на них Радянська країна, яка перемогла фашизм», перекутити суть народної боротьби, бо саме в ній «найбільш яскраво виявилася твердість ідейних переконань радянських людей»²⁵.

Викриттю всіляких перекурень історичної правди про партизанський рух на Україні всім своїм змістом служить цілий ряд праць істориків республіки, безпосередньо не присвячених критиці цих перекурень. Однією з перших серед таких праць є монографія М. І. Супруненка²⁶. В ній приділено значну увагу й боротьбі українського народу на тимчасово окупованій ворогом території республіки. Зокрема, широко висвітлено питання взаємодії партизанів з частинами Червоної Армії, підсумки бойової діяльності партизанських загонів і з'єднань, інтернаціональну солідарність українського, російського та інших братніх народів у боротьбі проти фашизму. Наведені автором матеріали свідчать, що партизанський рух розвивався і міцнів з перших днів війни завдяки організуючій і керівній ролі в ньому Комуністичної партії, що він ніколи не був хаотичним, а із створенням Центрального і Українського штабів партизанського руху набрав ще більш цілеспрямованого і планомірного характеру.

Гідною відповіддю фальсифікаторам стала й колективна праця «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни»²⁷. Вона засвідчила перехід істориків республіки від нагромадження та узагальнення матеріалу з даної теми до більш поглибленого, на основі досягнутого раніше, дослідження історії народної боротьби, насамперед таких важливих її питань, як всенародний характер партизанського руху, керівництво ним з боку ВКП(б), створення і діяльність комуністичного підпілля; бойова взаємодія народних месників з Червоною Армією та ін. Це була справді всенародна боротьба, активну участь у якій брали робітники, селяни, інтелігенція, воїни Червоної Армії, чоловіки і жінки, люди різного віку, представники багатьох націй і народностей нашої країни. Таким чином, книга переконливо спростувала міф про відособленість партизанського руху на Україні від народу.

Важливому і благородному завданню — дослідженню вкладу українського народу в перемогу над фашизмом — присвячені книги М. В. Коваля. Питанню боротьби радянських людей у тилу ворога приділено в них одне з найважливіших місць. Так, у праці «Все для перемоги» (К., 1970) на багатому фактичному матеріалі розкрито джерела партизанського руху, показано складні умови, в яких доводилося дія-

²² Там же, с. 74.

²³ Клоков В. И., Першина Т. С. Несостоятельность буржуазных концепций всемирно-исторического подвига советского народа. — В кн.: Бессмертный подвиг партии и народа. К., 1976.

²⁴ Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. К., 1978.

²⁵ Там же, с. 5, 6.

²⁶ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1956.

²⁷ Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957.

ти радянським патріотам, на численних прикладах висвітлено всенародний характер і політичну спрямованість боротьби проти окупантів, високу ефективність ударів партизанських формувань по ворогові, дієвість масово-політичної роботи партії серед населення.

Трудящі, які опинилися на тимчасово окупованій ворогом території, не лише чинили збройний опір фашистам, саботували всі політичні, економічні, військові та інші заходи гітлерівців, а й, незважаючи на жорстокі умови окупаційного режиму, прагнули зберегти в усій повноті політичні і духовні основи радянського способу життя. Цей факт старанно замовчується буржуазною історіографією, а в тих випадках, коли його обійти немає змоги,— всіляко фальсифікується і перекручується. Викриттю цих фальсифікацій об'єктивно служить книга М. В. Ковалія, присвячена громадсько-політичній діяльності трудящих Української РСР у період Великої Вітчизняної війни²⁸, в якій використано широке коло архівних та інших матеріалів.

Перекручуючи історію, буржуазні автори безсоромно заявляють, що, мовляв, на початку окупації українці, переконавшись у перевагах «нового порядку», добровільно виїздили на роботу до Німеччини. Інші західні «дослідники» цього питання намагаються довести, нібито трудящі України не хотіли покидати рідної землі і їхати в чужу країну лише тому, що методи фашистів при вербуванні населення для виїзду в Німеччину були жорстокими. Насправді український народ активно протидіяв спробам фашистів поневолити нашу Радянську Батьківщину. Навіть у найжорстокіших умовах фашистської каторги в самій Німеччині насильно вивезені туди люди не припиняли боротьби з ворогом. Зображенню цієї боротьби присвячена нова книга М. В. Ковалія²⁹.

Обравши одним з головних об'єктів своїх фальсифікацій керівну роль партії в радянському партизанському русі, буржуазні автори намагаються не лише перекрутити, применшити цю роль, а й замовчати, повернути в небуття багатогранну бойову і політичну діяльність комуністичного підпілля, героїчну боротьбу населення міст, провідну роль робітничого класу у всенародній боротьбі проти фашистських загарбників. Викриттю подібних фальсифікацій служить книга Д. Григоровича, П. Денисенка та В. Нем'ятого³⁰. Написана на широкій документальній основі, вона значною мірою заповнює прогалину у вивченні діяльності широкої мережі підпільних комуністичних організацій у промислових центрах, містах і селищах України в роки Великої Вітчизняної війни і по суті є «поки що єдиним узагальнюючим дослідженням» на цю важливу тему³¹. На багатому фактичному матеріалі автори глибоко дослідили організаційську і політичну роботу партії серед партизанів і населення тимчасово окупованої території України, бойові дії комуністичного підпілля, показали безпосередню участь комуністів у збройній боротьбі, чим ще раз підтвердили той незаперечний факт, що підпілля було ефективною формою народної війни у тилу ворога, що ВКП(б), слідуючи ленінським заповітам, була в період війни воюючою партією і, всупереч твердженням фальсифікаторів, користувалася серед населення окупованих ворогом територій безмежним довір'ям і авторитетом. Всім своїм змістом книга знову й знову спростовує вигадки і міфи апологетів імперіалізму, доводить, що «джерелами широкої участі народних мас у боротьбі з ворогом були благородні цілі Великої Вітчизняної війни, новий, соціалістичний суспільний лад, морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, полум'яний радянський патріотизм»³².

²⁸ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977.

²⁹ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К., 1979.

³⁰ Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976.

³¹ Кляков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, с. 25.

³² Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Указ. соч., 6.

Значна увага питанням розвитку партизанського руху в республіці приділена в «Нарисах історії Комуністичної партії України»³³, де в концентрованому вигляді поряд з багатьма іншими питаннями знайшов відображення й досвід бойового загону ВКП(б) — Комуністичної партії (більшовиків) України — по керівництву боротьбою українського народу проти фашистських окупантів. Комуністи республіки (і це переконливо, на конкретних прикладах показано в книзі) неухильно керувалися ленінськими настановами про те, що «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії...»³⁴, що партизанська війна як засіб боротьби «...повинен бути підпорядкований іншим, повинен бути узгоджений з головними засобами боротьби...»³⁵.

В. І. Ленін вчив, що ідеї партії будуть непереможними лише тоді, коли вони оволодіють масами. Величезне значення щодо цього мала активна політична робота, яку проводили комуністи серед населення тимчасово окупованих районів. Одним з найважливіших засобів цієї роботи була преса. Більш як 60 газет видавалося на окупованій території України підпільними організаціями та партизанськими формуваннями³⁶. Крім того, серед населення було розповсюджено десятки і сотні тисяч листівок. Наведені в «Нарисах...» конкретні факти втілення в життя ленінських принципів партійного керівництва боротьбою народних месників переконливо показують усю неспроможність буржуазних концепцій ролі Комуністичної партії в партизанському русі.

Надзвичайно важливим для наукового викриття різного роду фальсифікацій партизанського руху на Україні було створення тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», який вийшов двома виданнями — українською та російською мовами³⁷.

Авторський колектив тритомника ввів до наукового обігу чимало нових архівних матеріалів. Це дало можливість на яскравих і переконливих прикладах показати палкий патріотизм радянського народу, його непорушну морально-політичну єдність, велич і законмірність перемог соціалістичної держави в найтяжчії з усіх воєн, які знала всесвітня історія, значний вклад трудящих Української РСР у розгром фашизму. В праці всебічно розглянуті найважливіші аспекти історії республіки періоду війни, зокрема й основні проблеми боротьби трудящих у тилу фашистських загарбників — її всенародний характер, форми і методи, організуючу, надихаючу і керівну роль Комуністичної партії, бойову діяльність партизанів і підпільників, соціально-політичні і моральні джерела партизанського руху. Показано також антигуманну сутність фашистського «нового порядку», який дехто на Заході намагається обілити і виправдати.

Значна увага в праці приділена висвітленню становлення і розвитку на окупованій території мережі комуністичного підпілля, організаторської і масово-політичної роботи партії серед населення та в партизанських формуваннях, величезної допомоги народних месників і підпільників Червоній Армії та багатьох інших важливих питань, які постійно фальсифікуються в буржуазній літературі.

Значним вкладом в українську радянську історіографію Великої Вітчизняної війни є сьомий том багатотомної «Історії Української РСР», присвячений цьому періодові³⁸. Книгу пронизує ідея про те, що вирішальний вклад у розгром ворога внесли керовані Комуністичною партією радянські люди, які кували перемогу на фронті і в тилу, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях. На основі марксистсько-ленінської методології з залученням як відомих, так і нових матеріалів

³³ Нариси історії Комуністичної партії України, вид. 4-е, доп. К., 1977.

³⁴ Ленін В. І. Тактична платформа до об'єднавчого з'їзду РСДРП: Проект резолюцій до об'єднавчого з'їзду РСДРП.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 212—213.

³⁵ Ленін В. І. Партизанська війна.— Повне зібр. творів, т. 14, с. 9.

³⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 549.

³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. Т. 1, К., 1967; Т. 2, К., 1968; Т. 3, К., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945. Т. 1—3, К., 1975.

³⁸ Історія Української РСР. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). К., 1977.

і фактів у томі розкрито всі найважливіші проблеми історії партизанського руху на Україні, показано його розвиток у тісному зв'язку з подіями на фронті. Зміст книги, висновки, що містяться в ній, утверджують і захищають історичну правду, а отже, сприяють викриттю буржуазних фальсифікацій. Цій же меті служать й інші праці істориків Радянської України, присвячені розглядуваному періодові в житті нашої республіки.

Отже, для праць українських радянських істориків останніх років характерною є тенденція до широкого охоплення подій і явищ, що стосуються різних аспектів Великої Вітчизняної війни, зокрема партизанського руху, до виявлення їх закономірностей та багатогранності взаємозв'язків. Багато робиться і для спростування буржуазних перекручень, а то й відвертої брехні про всенародну боротьбу проти фашистських загарбників на тимчасово окупованих радянських територіях, у тому числі на Україні. Однак завдання критики фальсифікацій цієї важливої проблеми продовжує залишатися актуальним.

Незважаючи на те, що праць, присвячених питанням партизанського руху безпосередньо на Україні, в буржуазній історіографії, по суті, немає, все ж більшість її представників, торкаючись у своїх книжках і статтях цієї проблеми, дуже часто звертаються до фактів і подій, пов'язаних саме з нашою республікою, трактуючи їх із своїх позицій, на догоду реакційним імперіалістичним колам. Тому, очевидно, на зріла потреба у створенні ґрунтовного узагальнюючого дослідження, в якому б містилася всебічна критика фальсифікаторських міфів і «концепцій», різного роду перекручень, а також фактів замовчування тих чи інших аспектів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни. Адже практично в усіх розглянутих вище працях істориків республіки фальсифікаторські твердження розглядаються поряд з іншими питаннями історії партизанського руху. При цьому впадає в око той факт, що об'єктом уваги наших учених є в основному фальсифікації американських авторів, меншою мірою — англійських і зовсім мало — західнонімецьких. Крім того, нерідко аналізуються ті праці буржуазних авторів, які вийшли давно і неодноразово були вже предметом уваги радянської історіографії. Практично випадають з поля зору істориків республіки статті (нерідко фальсифікаторського характеру) про партизанський рух, що публікуються в західній періодичній пресі, а також найновіші праці буржуазних авторів, у багатьох з яких йдеться безпосередньо про партизанську боротьбу на Україні, про зрадницьку діяльність у період війни українських буржуазних націоналістів, про становище населення на тимчасово окупованій території України, про окупаційний режим тощо.

Все ще недостатньо приділяється уваги критиці на матеріалах України антинаукових концепцій буржуазної історіографії з основних аспектів розглядуваної проблеми — про роль Комуністичної партії в партизанському русі і підпільній боротьбі; про соціальну природу і всенародний характер боротьби радянських людей у ворожому тилу; про причини широкого розмаху і високої бойової та політичної ефективності дій партизанських формувань; про соціально-політичні і моральні джерела радянського партизанського руху. На цілий ряд відзначених тут недоліків уже вказувалося в історичній літературі³⁹.

Важливе значення у боротьбі проти фальсифікацій і перекручень історичної правди мають питання методології. Однак статті, у яких розробляються ці питання стосовно викриття буржуазних «концепцій» історії партизанського руху на Україні, з'являються дуже рідко. Тим часом, потреба в них надзвичайно велика, особливо враховуючи те, що в останні роки на Заході активізувалася публікація фальсифікаторських праць, які всіляко видаються за «об'єктивні дослідження».

«Перекручена інформація і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправа і просто безпардонна брехня — все пускається в хід», — говориться з

³⁹ Нем'ятний В. М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1976, № 8, с. 44.

цього приводу в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»⁴⁰.

Реакційні вчені дедалі частіше використовують у своїх працях методи буржуазної пропаганди, безсоромно маніпулюючи громадською думкою за допомогою таких прийомів, як «фактологічна пропаганда» або «некоментована» інформація. Так, незважаючи на те, що буржуазні автори змушені іноді визнавати деякі, як правило, не головні положення радянської історіографії чи окремі моменти історичної дійсності, роблять вони це побіжно, з численними застереженнями, а викладаючи суть своїх праць,— добирають такі факти і документи, пояснюють їх таким чином і розташовують у такому контексті, що зводять ці напіввизнання нанівець. Вони тонуть у масі протилежних тверджень і, зрештою, не впливають на кінцеві висновки, зроблені у фальсифікаторському дусі. Типовою щодо цього є, наприклад, праця західнонімецького автора Е. Хессе «Радянсько-російська партизанська війна 1941—1944 рр. у відображенні німецьких бойових директив і наказів»⁴¹.

Викриття фальсифікаторів історії Великої Вітчизняної війни і спростування їх аятинаукових тверджень завжди мало велике політичне значення. Особливої актуальності набирає воно нині, коли дедалі більше активізуються ворожі справі миру і соціального прогресу сили, які намагаються перекреслити результати розрядки, досягнуті завдяки величезним зусиллям прогресивних сил в усьому світі і насамперед Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності.

«Уроки минулої війни, — говорив у промові на урочистому засіданні, присвяченому врученню місту-герою Тулі медалі «Золота Зірка» 18 січня 1977 р. товариш Л. І. Брежнєв,— закликають нас до пильності. Так, фашизм повалений. Але є ще фашисти і профашистські режими. Дехто ще мріє про реванш. Існують агресивні сили, які аж ніяк не бездіяльні. Не можна забувати про це»⁴².

Б. О. Яцко (Київ)

⁴⁰ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 6.

⁴¹ Hesse E. Der Sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle. Göttingen, 1969.

⁴² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978, Т. 6, с. 277.

Критика та бібліографія

П. М. Шморгуна.

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Вид-во при Київ. держ. ун-ті
видавничого об'єднання «Вища школа».
К., 1979, 304 с.

КПРС надає виняткового значення дальшому розвитку історико-партійних досліджень, глибокому вивченню ленінської теоретичної спадщини, висвітленню ролі В. І. Леніна в історії нашої партії і в усьому світовому революційному русі. У постанові «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» Центральний Комітет КПРС закликав науковців і пропагандистів широко показувати революційно-перетворюючу діяльність партії по втіленню в життя заповітів Леніна, творчому розвитку марксистсько-ленінського вчення, всемірно пропагувати досягнення розвинутого соціалістичного суспільства, внутрішню і зовнішню політику КПРС.

Відповідаючи на цей заклик партії, історики республіки створили цілий ряд ґрунтовних досліджень, присвячених життю й діяльності В. І. Леніна. Нещодавно українська історико-партійна Ленініана поповнилася працею відомого дослідника історії більшовицьких організацій України П. М. Шморгуна. Рецензована монографія є результатом багаторічної праці вченого, який узагальнив значний доробок істориків республіки у розкритті важливої і завжди актуальної проблеми. Спираючись на ленінську теоретичну спадщину і досягнення радянської історико-партійної науки, використовуючи результати власних багаторічних пошуків документів і матеріалів про життя й діяльність В. І. Леніна, його зв'язки з революційним рухом на Україні, П. М. Шморгуна прагнув підготувати книгу підсумкового характеру. Скажемо точніше — підсумкового на даному етапі. Адже цілком зрозуміло, що ленінська тема розроблятиметься нашими вченими й надалі і вглиб і вишир, оскільки вона є справді багатогранною і невичерпною.

Аналіз подій і фактів, зроблений у монографії, весь її зміст свідчать, що Україна постійно привертала увагу В. І. Леніна. Революційний рух, виникнення і зміцнення більшовицьких організацій на Україні, їх практична діяльність — невіддільні від імені Леніна, від бойового штабу створеної ним партії.

В. І. Ленін, наголошує автор, стояв біля колиски більшовицьких організацій України, що виникли і розвивались як організації єдиної марксистської партії російського робітничого класу. Згодом під його керівництвом відбулося й оформлення їх у Комуністичну партію (більшовиків) України як один з бойових загонів РКП(б).

Володимир Ілліч виявляв великий інтерес до кожного політичного страйку і революційного виступу робітників Півдня, повстань чернігівських і полтавських селян, революційного руху київських і харківських студентів, всебічно підтримував місцеві соціал-демократичні організації у найвідповідальніший період боротьби за партію, коли практична допомога була їм найбільш потрібна. Революційні соціал-демократи України мали тісні й постійні контакти з ленінською «Іскрою», газетою «Вперед», більшовицькою «Правдой» та іншими виданнями, ідейним наставником і редактором яких був В. І. Ленін. Визнаючи величезні заслуги Володимира Ілліча перед революційною соціал-демократією, Одеський комітет РСДРП у березні 1905 р. вручив йому мандат делегата III з'їзду партії.

В. І. Ленін приділяв виняткову увагу національно-визвольному рухові на Україні. Він послідовно відстоював у своїх працях і в практиці революційної боротьби права українського народу на національну свободу і рівноправність, таврував ганьбою політику царських колонізаторів щодо українців та інших неруських народів, викривав класову суть всіляких буржуазно-націоналістичних «теорій», гартував у боротьбі союз російських і українських робітників. Написані в 1913 р. пророчі ленінські слова про те, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності

про неї не може бути й мови¹, зазначає автор, «стали провідними для робітничого класу і всіх трудящих України в їх революційно-визвольній боротьбі, непорушним принципом в усій подальшій діяльності більшовицьких організацій України» (с. 186).

У монографії добре показано арсенал засобів лєнінського керівництва більшовицькими організаціями України в дореволюційний період. Це, насамперед, листування, за допомогою якого встановлювалися безпосередні зв'язки з місцевими революційними організаціями та діячами, а також більшовицька преса, на сторінках якої з теоретичними і політичними статтями регулярно виступав Володимир Ілліч.

В. І. Ленін підтримував усе позитивне, що з'являлось у діяльності партійних організацій України, по-товариськи критикував їх за окремі помилки.

Автор дав розгорнуту характеристику лєнінського керівництва як серйозної школи політичного виховання. Особливе значення щодо цього мали праці В. І. Леніна, які активно поширювалися на Україні. П. М. Шморгун показує величезний вплив лєнінських ідей на розвиток боротьби українського народу проти царизму й капіталізму, за визволення від соціального та національного гноблення, за перемогу соціалістичної революції. Праці В. І. Леніна, особливо ті, в яких далі розвивалася марксистська теорія з національного питання, мали величезне значення для інтернаціонального виховання трудящих мас України.

Підтримуючи зв'язки з В. І. Леніном та керованими ним центральними партійними органами, більшовики України широко розгортали агітаційну і пропагандистську роботу в масах, невтомно дбали про збереження і зміцнення партійних організацій. І це визначало успіх революційних марксистів у боротьбі з меншовиками — ліквідаторами, троцькістами та інших мастей опортуністами, з українськими буржуазними націоналістами і їх агентурою в робітничому русі.

У монографії глибоко розкрито роль В. І. Леніна як натхненника боротьби трудящих України за перемогу Великого Жовтня і встановлення влади Рад. Володимир Ілліч особисто, Центральний Комітет РКП(б) та Робітничо-селянський уряд Росії подали велику допомогу українському народові в роки боротьби за зміцнення Радянської влади в республіці. В. І. Ленін власноручно написав ряд розпоряджень, спрямованих на підтримку революційних сил України, підготував найважливіші документи з питань проведення в республіці земельної та національної політики, постійно дбав про надання всебічної політичної і моральної підтримки та матеріальної

допомоги українському народові. «Українцям фінансову допомогу ми даємо, — заявив Володимир Ілліч на VII екстремому з'їзді РКП(б), — допомагаємо, чим можемо»².

Надзвичайно важливим у монографії є розділ «Історіографія й аналіз джерел», у якому автор розглядає питання наукової розробки досліджуваної ним проблеми в радянській історіографії, викриває неспроможність буржуазно-націоналістичних концепцій історії більшовицьких організацій України, спиняється на аналізі джерельної бази. Згаданий розділ певною мірою має самостійний характер, однак вміщення його в книзі підвищує наукову цінність дослідження.

Радянськими істориками створено чимало спеціальних праць з проблематики «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». П. М. Шморгун робить успішну спробу дати розгорнуту або побіжну характеристику частини цих досліджень, насамперед тих, що вийшли на Україні, і то не всіх, оскільки в розділі є, так би мовити, «хронологічні вікна». Наприклад, розглянувши тематичні збірники 20-х років, автор пише, що подібні видання з'являлися й пізніше, але які саме, не вказує.

У монографії зазначається, що лєнінська тематика почала розроблятися особливо інтенсивно з середини п'ятдесятих років. Справді, це були перші після певної перерви наукові та науково-популярні праці, що мали як позитивні сторони, так і окремі недоліки. Та, якщо, аналізуючи дослідження, що вийшли останнім часом, автор вказує на ті чи інші неточності або помилкові положення, формулювання, твердження, то такої ж критичної оцінки книг, виданих у 50-х роках, у розділі, на жаль, немає. Нині у розпорядженні істориків — численні й різноманітні джерела, як опубліковані, так і архівні. Лише комплексне їх використання, ретельний відбір і наукова критика на основі марксистсько-лєнінської методології дадуть змогу забезпечити підготовку нових фундаментальних досліджень на тему «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». Переконливим підтвердженням цієї думки служить, зокрема, й рецензована книга.

У користуванні монографією читачеві допоможуть іменний і географічний покажчики, а також покажчик партійних організацій, груп і гуртків. Вони є свідченням високої культури дослідження, дають можливість глибше усвідомити великий обсяг виконаної автором роботи, результати якої з вдячністю зустрінє широке коло читачів.

Л. О. Суярко (Київ)

¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

² Ленін В. І. Сьомий екстремний з'їзд РКП(б). 6—8 березня 1918 р.: Виступи проти поправок Троцького до резолюції про війну і мир 8 березня. — Повне збір. творів, т. 36, с. 36.

С. М. Трусевич.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
в 50—70-х роках XIX ст.,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1978, 168 с.

Радянська історична наука широко досліджує питання суспільно-політичного руху на Україні в епоху капіталізму. Проте деякі аспекти даної проблеми до останнього часу були менш висвітлені. Це, зокрема, стосується суспільно-політичного руху у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст. Ось чому слід вітати вихід у світ рецензованої монографії.

Розглянувши спочатку соціально-економічні й політичне становище Східної Галичини після аграрної реформи 1848 р., С. М. Трусевич відзначив, що капіталістичні відносини в ній дедалі більше проникали як у промисловість, так і в сільське господарство. Зазнала змін й класова структура суспільства. Проте численні феодалні пережитки та колоніальне становище краю гальмували його соціально-економічний розвиток. Автор цілком слушно зазначає, що Східна Галичина, як внутрішня колонія Австрійської імперії, перебувала в безправному становищі, а проголошення в 1867 р. т. зв. автономії Галичини було фактично фікцією, вигідною польським поміщикам та буржуазії.

Чільне місце в монографії посідає дослідження значного впливу революційно-демократичного руху в Росії та возз'єднаній з нею Україні на громадсько-політичне життя Східної Галичини в досліджуваний період. Уже на початку 60-х років XIX ст. в галицькій пресі були опубліковані праці та відомості з життя й революційної діяльності М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена і М. П. Огарова. У Львів потрапляли видання Вільної російської друкарні. Їх з захопленням читали галичани. Не випадково австрійські урядові кола відносили до найбільш «небезпечних» видань поряд з марксистською літературою й праці російських революціонерів-демократів (стор. 57—60). Та, незважаючи на протидію уряду, революційно-демократичні ідеї поширювалися у Східній Галичині, бо сприятливі умови для цього створювали масові виступи селянства, а з початку 70-х років — пролетаріату. Автор відзначив також велику роль у піднесенні суспільно-політичного й культурного руху у Східній Галичині творів класиків української літератури, особливо Т. Г. Шевченка. Їх друкувала не тільки українська, але й польська преса. Традиційним у Східній Галичині стало відзначення прогресивними колами галицької інтелігенції за участю трудящого населення щорічних ювілеїв великого Кобзаря. У зв'язку з цим в книзі наведені слова І. Я. Франка про те, що «роковини смерті Т. Г. Шевченка стались у нас в Галичині правдивим народним святом» (стор. 69).

Волелюбні ідеї Т. Г. Шевченка заволодівали свідомістю передових кіл західно-української громадськості.

Висвітлюючи демократичну течію в суспільно-політичному русі Східної Галичини, С. М. Трусевич відзначив, що в 50-х роках XIX ст. проходив процес нарощування демократичних сил і що цьому сприяла активізація визвольного руху як в Росії, так і в західноєвропейських країнах. Характеризуючи діяльність відомих представників демократичної течії — О. Терлецького, В. Навроцького та П. Свенціцького, автор зазначає, що вони виступали на захист трудящих, боролися за їх визволення. Цікава, на його погляд, зокрема, постать П. Свенціцького. Поляк за походженням, він, як писав І. Я. Франко, прагнув «...посвятити свій талант роботі над духовним і літературним збратанням русинів з поляками на ґрунті ідей демократично-федеративних» (стор. 87). В рецензованій монографії цілком вірно акцентується увага на закликах Свенціцького до українсько-польської дружби на демократичній основі, на значенні популяризації ним серед поляків творів Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Ю. Федьковича, на дружніх взаємозв'язках української й польської передової інтелігенції та молоді Східної Галичини, які ґрунтувалися на спільності визвольних завдань.

Заслугує на увагу спроба автора висвітлити роль студентської молоді у формуванні демократичної течії в суспільно-політичному русі Східної Галичини в 50—70-х роках XIX ст. Так, в праці наголошується, що студентство часто виступало носієм прогресивних ідей і що австрійські власті здавалися до суворих заходів з метою заборонити молоді читати політичну літературу й відвернути її від революційно-демократичної боротьби. У зв'язку з цим викликає інтерес уперше досліджена С. М. Трусевичем діяльність міжнародного гуртка, очолюваного українським учителем П. Пашковським та учнем гімназії поляком О. Даниловичем. Гуртківці мали намір організувати в Галичині повстання проти Австрійської монархії.

Ґрунтовно автор аналізує польсько-українські зв'язки у Східній Галичині під час національно-визвольного повстання польського народу в 1863 р. Цьому сприяє вдало підібраний фактичний матеріал: Наприклад, між полковником Я. Савицьким, який формував повстанські загони у Східній Галичині, та львівською українською «громадою» велися переговори про участь галицьких українців у повстанні. Хоч ці переговори не завершилися успішно, прогресивні кола Східної Галичини сприяли справедливій боротьбі повстанців, а багато українців з різних місцевостей цього краю безпосередньо брали участь у національно-визвольній боротьбі польського народу 1863 р. У монографії проаналізовано також

виступи польських революціонерів-демократів, особливо Я. Домбровського, на захист трудящих Східної Галичини.

Авторові вдалося зібрати також багатий фактичний матеріал про формування в зазначений період революційно-демократичного напрямку в суспільно-політичному русі Східної Галичини та початки тут соціалістичного руху. Наведено цікаві дані про поширення праць К. Маркса і Ф. Енгельса на західноукраїнських землях, про встановлення зв'язків між Генеральною Радою І Інтернаціоналу та демократичними колами Галичини. На зростання соціалістичного руху уряд відповідав жорстокими репресіями. Так, до судової відповідальності серед інших був притягнутий І. Я. Франко. З поживленням робітничого руху та формуванням революційно-демократичної течії розширювалися й міцніли зв'язки між представниками українських і польських прогресивних сил.

Władysław Góra.
REFLEKSJE NAD HISTORIA
POLSKI LUDOWEJ.

Wyd. Lubelskie. Lublin, 1979, 256 s.

Владислав Гура.
РОЗДУМИ НАД ІСТОРІЄЮ
НАРОДНОЇ ПОЛЬЩІ.

Вид-во Люблінське, Люблін, 1979, 256 с.

Перу професора Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП Владислава Гури належить цілий ряд праць, присвячених боротьбі польського народу проти гітлерівських окупантів у роки другої світової війни, становленню народно-демократичного ладу в Польщі, здійсненню аграрної реформи, суспільно-політичним перетворенням тощо.

Рецензована праця є своєрідним узагальнюючим дослідженням, в якому розглядаються найголовніші проблеми історії Народної Польщі до наших днів включно. Автор обрав дискусійно-проблемний метод викладу і поставив за мету висвітлити три головні питання. По-перше, В. Гура прагнув відтворити стан і накреслити можливі перспективи досліджень історії ПНР; по-друге, звернути увагу читача на проблеми періодизації історії Народної Польщі; і, по-третє, обґрунтувати свою точку зору на революційний перехід Польщі від капіталізму до соціалізму.

Праця складається з трьох розділів, вступу і заключення. Свої роздуми автор починає з твердження, що революційні перетворення, які здійснилися в Народній Польщі, були складовою частиною історичних перетворень, початок яким

На жаль, авторові не вдалося дослідити всі теми з однаковою глибиною. Так, поверхово висвітлена діяльність гуртка учнівської молоді у Львові, що виник у 1857 р., а також постать організатора таємної української школи у Києві М. Загурського. Слід було, на наш погляд, відзначити вірогідність уже існуючої в історичній науці думки про те, що лист до львівської «громади» був написаний головою Національного уряду польських повстанців Р. Траугуттом (стор. 111). В книзі трапляються й деякі повторення, які можна було б усунути в ході редагування рукопису.

Загалом монографія С. М. Трусевича заслуговує на позитивну оцінку. Вона є внеском у вивчення історії суспільно-політичного руху на Україні в епоху капіталізму.

М. М. Кравець (Вінниця)

поклала Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії.

Підсумовуючи написане з цього приводу польськими істориками і заглядаючи в перспективи їх досліджень у цій галузі, автор вважає, що й далі потрібно вивчати принаймні 12 найбільш важливих проблем, починаючи від теоретичного узагальнення перетворень у світі, які розширили сферу дії соціалізму на третину людства, до конкретних революційних змін у Польщі.

Окремо В. Гура говорить про сучасний стан розробки проблем історії Народної Польщі польськими дослідниками, виділяючи найбільш важливі праці. Автор не обходить «проблем дискусійних і спірних» (с. 30—48), виділяючи при цьому дві категорії дебатів. До першої В. Гура відносить боротьбу проти класово ворожої позиції польських буржуазних емігрантських істориків і тих кіл, які їх підтримують на Заході. До другої — спірні моменти, що виникають у середовищі істориків ПНР при дослідженні названих проблем.

Цілком справедливо автор, полемізуючи з реакційними емігрантськими істориками і публіцистами, підкреслює першорядність внутрішнього фактора у справі революційного переходу Польщі, як і інших країн, до соціалізму. Ті, хто цього не розуміє або не хоче зрозуміти, «служать найбільш реакційним силам, які безрезультатно намагаються «стримати» ходу соціалізму», — підсумовує В. Гура (с. 39).

Що ж стосується дискусійних проблем другої групи, то вчений виділяє ряд важливих аспектів історії Народної Польщі, які є предметом багаторічних дебатів дослідників і часто виносяться на сторінки наукових видань. Зокрема, це питання про «характер народної революції в Польщі і

влади, яка виникла» (с. 39), «характер і реалізацію аграрної реформи, а також освоєння західних і північних земель» (с. 45), «характер націоналізації основних галузей народного господарства», «передумови об'єднання робітничого руху та його значення», «характеристику і оцінку виконання шестирічного плану» (с. 48) тощо. Автор безспідставно вважає, що подібна дискусійність приносить користь справі марксистсько-ленінського висвітлення історії ПНР. Тут же В. Гура побіжно говорить про організацію роботи з різними типами джерел, а також про організацію досліджень і підготовку кадрів, висловлюючи досить слушну думку про необхідність ширшого ознайомлення студентів з історією ПНР, насамперед тих, які вивчають суспільні науки (с. 61).

Автор пише і про проблеми періодизації історії Народної Польщі. Зважаючи усі «за» і «проти», він виділяє дев'ять періодів чи етапів розвитку ПНР, останній (1976—1980 рр.) — незавершений. Щоправда, сам чомусь пише, що етапів було вісім (с. 86). Літочислення ПНР В. Гура починає з липня 1944 р., тобто від часу створення Польського комітету національного визволення і проголошення ним Маніфесту до польського народу. Другий етап — серпень 1945 р. — січень 1947 р. — час боротьби за зміцнення народної влади і початок відбудови народного господарства. Третій — від січня 1947 р. до грудня 1949 р. — виконання трирічного плану, четвертий — січень 1950 р. — грудень 1955 р. — шестирічний план. Усі наступні етапи збігаються з п'ятирічками. Спираючись на документи ПОРП, досвід радянських і польських істориків, а також на власний, автор цілком задовільно аргументує запропоновану періодизацію.

У заключному розділі «Соціалістична революція в Польщі» В. Гура порушує важливі питання. Насамперед, він дає загальнотеоретичний виклад марксистсько-ленінської теорії соціалістичної революції (с. 133—158). Щоправда, тут можна посперечатися з автором щодо доцільності виділення даного матеріалу в окремі параграф, оскільки вся праця базується на марксистсько-ленінській теорії соціалістичної революції і, власне, являє спробу теоретично-методологічного узагальнення переходу Польщі до соціалізму і будівництва в ній нового ладу.

Лікаво пише В. Гура про початковий етап революційних перетворень у Польщі протягом 1944—1947 рр. Він акцентує увагу читача на політичному завоюванні влади робітничим класом у союзі з безземельним і малоземельним селянством, створенні нейтральних і місцевих органів влади, відзначає важливість націоналізації провідних галузей народного господарства, а також аграрної реформи, проведення якої сприяло зміцненню союзу робітничого класу з селянством. Говорячи про втілення у Польщі загальних закономірностей

переходу від капіталізму до соціалізму, автор підкреслює важливість культурної революції, яка почала здійснюватися в галузі освіти.

Далі В. Гура пише про початок формування нового типу міжнародних відносин Польщі з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, що заклало «основи соціалістичної співдружності в Європі», а разом з тим змінило стосунки ПНР із світовим комуністичним рухом, насамперед з КНР. Належним чином відзначає автор і провідну роль Польської робітничої партії у революційному процесі. Він наголошує, що об'єднання «ПНР з ППС на ідеологічній платформі марксистсько-ленінізму у грудні 1948 р. ще більш зміцнило провідну роль партії й надало нового розмаху соціалістичному будівництву» (с. 186).

Розглядаючи процес становлення й зміцнення ладу народної демократії в країні, автор у заголовку обмежує цю частину праці 1944—1947 рр., а фактично, і це цілком правильно, доводить виклад подій аж до кінця 1948 р.

З інтересом читається останній параграф «Про характер революційних перетворень у Польщі (суперечки і дискусії)». Відомо, що не лише в Польщі, а й в інших соціалістичних країнах досі йдуть дискусії про те, якого характеру була революція в їх країнах, чи здійснювалася вона поетапно, чи ні тощо. Для з'ясування цього питання щодо Польщі В. Гура з багатьох аспектів революції вибирає «три найбільш стрімкі, тобто справу влади, націоналізації промисловості і формування політичної армії соціалістичної революції» (с. 201).

Аналізуючи історичний процес у тогочасній Польщі, автор робить висновок, що революція в країні відразу мала соціалістичний характер, вирішуючи паралельно загальнодемократичні завдання, а нова влада виконувала функції диктатури пролетаріату. Автор зазначає при цьому, що дійшов такого висновку, зважаючи факти і аргументи супротивників цієї точки зору. Він зауважує також, що дискусія ще й нині не завершена. Однак більшість польських істориків поділяють його точку зору.

Рецензована праця відомого польського дослідника не позбавлена деяких недоліків. Правда, це може бути предметом дискусії, оскільки, як неодноразово стверджує автор, сама його монографія дискусійна. В. Гура, на нашу думку, дає надто скромну оцінку доробку польських дослідників у висвітленні питань сучасної історії Польщі на фоні здобутків істориків інших держав.

Рецензована праця зацікавить не лише польського читача, а й усіх тих, хто займається проблемами історії братньої Польщі у нашій країні.

П. М. Калениченко (Київ),
О. Ю. Макар (Чернівці),
Ю. І. Макар (Чернівці)

Міто Ісусов.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ

В БЪЛГАРИЯ 1944—1948.

София, Наука и изкуство, 1978, 489 с.

Міто Ісусов.

ПОЛИТИЧНИ ПАРТИИ

У БОЛГАРИИ 1944—1948.

София, Наука та мистецтво, 1978, 489 с.

Проблеми виникнення народно-демократичного ладу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи постійно привертають увагу дослідників. Проте ще мало є ґрунтовних праць, в яких аналізується їх політична система, зокрема, дається оцінка місцю і ролі різних партій у державно-політичному механізмі цих держав у перехідний період від капіталізму до соціалізму.

В фундаментальному дослідженні відомого болгарського вченого професора Міто Ісусова, який використав значну кількість документальних матеріалів центральних партійного та державного архівів БКП і НРБ, друківані видання головних політичних угруповань того часу та інші джерела, детально висвітлено такі важливі і складні процеси в суспільно-політичному житті Болгарії 1944—1948 рр., як становлення багатопартійної системи в умовах соціалістичної революції та народної демократії, формування опозиційних сил, вплив революційних подій у країні на діяльність основних політичних партій, кардинальні зміни в багатопартійній структурі.

Автор проаналізував позицію як правлячих партій Вітчизняного фронту на чолі з Болгарською робітничою партією (комуністів) — БРП(к), так і опозиційних організацій, у тому числі підпільних та емігрантських груп. Подібна методика дала можливість йому змалювати ясну картину співвідношення політичних сил на різних етапах розвитку революційного процесу в 1944—1948 рр., виявити мотиви тих чи інших дій у їх боротьбі за владу.

М. Ісусов звертає особливу увагу на формування багатопартійної системи як одного з важливих компонентів державно-політичного механізму народної демократії. У книзі детально розповідається про зміцнення позицій БРП(к) після 9 вересня 1944 р., особливо серед робітників, на селі та в армії, удосконалення її організаційної основи, зростання рядів комуністів. Однак автор відзначає й те, що «лівої» настрої певної частини членів БРП(к) вели до недосвідки своїх союзників — некомуністичних партій Вітчизняного фронту. Завдяки рішенням VIII пленуму БРП(к), активній агітаційно-пропагандистській кампанії вдалося виправити подібні збочення, вказати на значення Вітчизняного фронту як об'єднання демократичних сил на чолі з комуністами (с. 55—56).

Розглядаючи становище інших партій—

складових елементів Вітчизняного фронту,— М. Ісусов виділяє ще один важливий момент — посилення після 9 вересня 1944 р. внутрішніх суперечностей у БРСДП* та Болгарському землеробському народному союзу (БЗНС).

Надзвичайно складно проходив процес політичної консолідації у БЗНС. Праве угруповання на чолі з Н. Петковим намагалося створити єдину антикомуністичну селянську партію, яка б протистояла впливу БРП(к), особливо на селі. В Народному Союзі «Звено» — НС «Звено» — також відбувалися складні процеси внутрішнього розшарування. В ряді його організацій панували сильні антикомуністичні настрої. Автор детально характеризує погляди різних представників НС «Звено», відзначаючи, що на відміну від БРСДП та БЗНС у союзі не дійшло до відкритого розколу, чому значною мірою сприяла політична лінія його лідера К. Георгієва (с. 115).

Розвиток подій після 9 вересня змінив природу єдності багатопартійної системи. В дослідженні підкреслюється, що посилення соціально-класових тенденцій у революційних перетвореннях обмежило соціальні та політичні рамки такої єдності, прискорило диференціацію некомуністичних партій Вітчизняного фронту (с. 116). Незважаючи на м'яку, компромісну політику БРП(к) на тому етапі, поглиблення суперечностей між правими та революційними елементами в БЗНС та НС «Звено» влітку 1945 р. привело до виходу правих із Вітчизняного фронту і створення ними власних партій (с. 147—148).

Розглядаючи процес формування опозиційних сил, автор вказує на те, що загострення політичної ситуації у Болгарії (після відстрочення виборів у народні збори в серпні 1945 р.) стало причиною активізації не тільки так званої «лояльної» опозиції в особі БЗНС — Н. Петков і БРСДП (об'єднана) — БЗНС (НП), БРСДП(о), — які сконцентрували в своїх рядах правих елементів із землеробських та соціал-демократичних організацій, а також тих груп, які після вересня 1944 р. були заборонені (с. 150). Певною мірою під тиском ззовні Національний комітет Вітчизняного фронту був змушений погодитися на відродження буржуазних партій, спочатку демократичної, а потім і радикальної. У той же період сформувалися і крайні представники «лівої» анархокомуністичної федерації, які, прикриваючись «революційними» фразами, реально блокувалися з «лояльною» опозицією. М. Ісусов, аналізуючи соціальну базу контрреволюційних угруповань, які діяли в еміграції та в підпіллі, підкреслює, що за винятком БЗНС (НП) та БРСДП(о) інші політичні партії не мали достатнього впливу на маси (с. 185). «Лояльна» опозиція, що захищала інтереси певної частини дрібної буржуазії, спрямовувала свої дії насамперед

* БРСДП — соціал-демократична партія.

проти БРП(к), намагаючись послабити її керівну роль у Вітчизняному фронті.

Однак, незважаючи на те, що загальною платформою всіх опозиційних сил був антикомунізм, єдності серед них не існувало. Особливо гострими були суперечності між фашистськими та нефашистськими колами, між дрібнобуржуазними масами та буржуазією (с. 208—209). Зокрема, традиційним буржуазним партіям не вдалося розробити основних принципів співробітництва з «лояльною» опозицією.

По-різному вони ставилися і до парламентської системи. Тоді як прогресивні організації Вітчизняного фронту мали намір пристосувати парламентаризм до інтересів та завдань нової революційної влади, опозиція прагнула деформувати існуючу структуру, використовуючи для цього вплив імпорталістичних держав.

Під час виборів до XXVI народних зборів та в конституційні Великі народні збори основна боротьба розгорнулася між БРП(к) та об'єднаною «лояльною» опозицією (БЗНС (НП) та БРСДП(о)—с. 316). В дослідженні слушно відзначається, що протиборство різних соціальних сил проходило в умовах традиційного парламентаризму, однак домінування БРП(к) у законодавчих органах дало можливість комуністам виступити з революційними ініціативами.

Особливу увагу М. Ісусов приділяє аналізу діяльності політичних партій після виборів у Великі народні збори, зокрема, загострення внутріпартійної кризи в БЗНС та НС «Звено». Відносна невдача на виборах некоммуністичних організацій Вітчизняного фронту поставила їх перед альтернативою — або бути послідовними союзниками БРП(к), або скотитися в ряди опозиції (с. 329).

В той же час, вказує автор, з'явилися тенденції до консолідації усіх легальних антикомуністичних партій в єдиний блок (с. 346). Перемога на виборах 1946 р., значне зміцнення позицій БРП(к) та Вітчизняного фронту стали об'єктивною причиною для широкого наступу прогресивних сил. Було здійснено перебудову Вітчизняного фронту в єдину громадсько-політичну організацію, а також ліквідовано основні політичні групи буржуазії у країні. М. Ісусов справедливо відзначає, що зміни в соціальній та економічній структурі болгарського суспільства підготували й реорганізацію його політичної системи (с. 402).

БКП фактично залишалась єдиною партією з самостійною програмою, стратегією і тактикою (с. 466). Підбиваючи підсумки,

автор підкреслює, що розвиток народно-демократичної революції обов'язково «очищає» соціальну базу від тимчасових союзників.

Досить високо оцінюючи книгу М. Ісусова, хотілося б висловити й ряд побажань. Оскільки дана тема викликає особливий інтерес учених, тим більше, що питання багатопартійності, розвитку соціалістичної демократії стали нині об'єктом гострої ідеологічної боротьби, автору потрібно було б підкреслити переваги політичної системи в країнах соціалізму.

У зв'язку з цим не завжди можна погодитись із вживанням терміна «плюралізм» без оцінки спекуляцій буржуазних ідеологів навколо вказаних проблем. І хоча автор правильно зазначає, що багатопартійна система в Болгарії у 1944—1948 рр. сприяла політичній активізації мас, мабуть, слід було б розповісти про те, що вона використовувалась й антикомуністичними силами всередині країни. На наш погляд, праця М. Ісусова виграла б, якби в заключній частині було дано більш глибоку оцінку діяльності БРП(к) у період наступу революції, ліквідації опозиційних партій. Обґрунтовуючи необхідність такої політики БРП(к), необхідно було б конкретніше проаналізувати антинародну політичну практику нелегальної опозиції, показати величезне значення визвольної місії Радянської Армії, згромаду фашистської Німеччини для розвитку революційного процесу в Болгарії.

Однак ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої монографії. Проблеми мирного розвитку революційного процесу, характер та особливості політичної системи країн народної демократії, структура та функції багатопартійної системи, характер парламентських форм, генезис та політична поведінка опозиційних сил, роль робітничого класу та дрібнобуржуазних мас у народно-демократичній революції викликають особливий інтерес дослідників.

Болгарська комуністична партія на чолі з видатним діячем болгарського і світового робітничого, комуністичного руху Георгієв Димитровим творчо вирішувала ці проблеми, збагачуючи скарбницю теорії і практики наукового комунізму.

Фундаментальне дослідження М. Ісусова з інтересом зустрінуть спеціалісти-історики як Народної Республіки Болгарії, так і радянські вчені.

П. С. Сохань (Київ),
О. В. Петров (Львів)

**DEUTSCHE INTERNATIONALISTEN
IN SOWJETRUßLAND 1917—1918.
PROLETARISCHE SOLIDARITÄT
IM KAMPF UM SOWJETMACHT VON.**

Sonja Striegnitz.

Akademie-Verlag, Berlin, 1979, 260 s.

Штрігніц Соня.

**НІМЕЦЬКІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ
В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ 1917—1918.
ПРОЛЕТАРСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ
У БОРОТЬБІ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ.**

Академі-ферлаг. Берлін, 1979, 260 с.

Ця фундаментальна наукова праця надрукована в 24 томі серії «Джерела і дослідження з історії Східної Європи», яка видається Центральним інститутом історії Академії наук Німецької Демократичної Республіки*. Нова книга — результат двадцятирічних пошуків автора, глибокого вивчення значної кількості документів і фактів. С. Штрігніц використала матеріали партійних і державних архівів СРСР та Німецької Демократичної Республіки, а також документальні публікації з цієї проблеми, що з'явилися російською і німецькою мовами, спогади та мемуари німецьких, угорських, польських, чеських, словацьких, румунських, болгарських інтернаціоналістів, які боролися за встановлення та зміцнення влади Рад у нашій країні.

Діяльність революційно настроєної частини німецьких військовополонених у Росії до Жовтневої революції заслуговує уважного дослідження тому, що без її характеристики важко проаналізувати процес наростання масових революційних виступів іноземних солдатів, полонених під час першої світової війни, які мали місце після перемоги Великого Жовтня.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. у Росії налічувалося понад 180 тис. німців-військовополонених, зосереджених у таборах у Сибіру, на Далекому Сході, Середній Азії, а також на Україні, зокрема, в Києві, Катеринославі, Харкові. Працюючи на шахтах і заводах поруч з російськими й українськими робітниками, слухаючи промови більшовицьких агітаторів, які виступали перед ними, знайомлячись з комуністичною літературою, німецькі тру-

дящі, яких доля війни закинула на територію Росії, поступово переконувалися, що справа, за яку бореться російський пролетаріат, також є й їх справою.

С. Штрігніц характеризує становище німецьких військовополонених у період від 1914 р. до жовтня 1917 р., дає оцінку їх спільним виступам з трудівниками Росії проти війни, соціального і національного гноблення, проти безправ'я. Цей антивоєнний рух особливо посилювався після Лютневої революції, зокрема, в Донецькому басейні, де революційно настроєні військовополонені створили свою організацію, яка встановила тісні контакти з місцевими комітетами РСДРП (б). Вони взяли участь у першотравневій демонстрації. Цим подіям автор відводить особливе місце, відзначаючи, що проведення масових політичних маніфестацій у різних районах Росії було першим відкритим революційним виступом військовополонених, насамперед тих їх організацій і груп, які були зв'язані з більшовицькою партією. «Першотравневі демонстрації, — підкреслює С. Штрігніц, — були важливою політичною подією в житті військовополонених у першій половині 1917 р. Вони справили величезний вплив на зростання їх пролетарської класової свідомості і політичної активності... Результатом першотравневих демонстрацій було встановлення різноманітних організаційних зв'язків між місцевими партійними комітетами (більшовиків) і групами революційно настроєних військовополонених, а також створення нових груп» (с. 18).

Автор відзначає, що період від лютого до жовтня 1917 р. характеризується далішим зміцненням контактів між революційними групами німецьких військовополонених та місцевими більшовицькими організаціями. Це знайшло свій вияв у тому, що, починаючи з літа 1917 р., окремі німецькі інтернаціоналісти вступали в ряди РСДРП(б), входили до складу бойових загонів російського пролетаріату — Червоної гвардії. Вони правильно визначили не лише свою власну позицію, а й згуртували навколо себе багатьох своїх співвітчизників, змогли переконати їх у тому, що революція в Росії відбувається в інтересах трудящих усього світу і обов'язок кожного свідомого пролетаря захищати її історичні завоювання.

Значну увагу С. Штрігніц приділяє характеристиці нового етапу в розвитку революційного руху військовополонених у Росії, який почався після перемоги Великого Жовтня. Автор детально аналізує заходи Радянського уряду, спрямовані на докорінну зміну їх становища, розповідає про участь інтернаціоналістів у боях за Радянську владу, дає правильну оцінку процесу виникнення їх соціал-демократичних організацій.

Належним чином висвітлено в книзі героїчну боротьбу іноземних інтернаціоналістів проти німецьких та австро-угорських окупантів на початку 1918 р., зокрема на

* Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Geschichte. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Herausgegeben von Eduard Winter und Heinz Lemke in Zusammenarbeit mit Alfred Anderle, Erich Donnert, Joachim Mai, Günter Rosenfeld und Gerd Voigt (wissenschaftlicher Sekretär). Redaktionssekretär: Günter Jarosch. Band XXIV.

Україні. Автор відзначає, що в той час у Києві для формування бойових частин Червоної Армії з колишніх військовополонених було організовано спеціальний Штаб інтернаціональних революційних армій, показує його діяльність у Полтаві та Харкові, а також розповідає про створення інтернаціональної Червоної гвардії в Одесі, бойові операції інтернаціоналістів проти інтервентів під Бахмачем, Бердичевом, Полтавою, Катеринославом та інших місцях (с. 73—75).

Досить ґрунтовно С. Штрігніц розглянула діяльність німецьких інтернаціоналістів у Радянській Росії в період від підписання Брест-Литовського мирного договору до революційних подій 1918 р. у Німеччині. Зокрема, вона докладно спинається на аналізові радянсько-німецьких відносин (у питаннях військовополонених), дає характеристику процесу зміцнення їх організації у той час, тобто в період до всеросійського з'їзду військовополонених, який відбувся в квітні 1918 р. у Москві. Рішення з'їзду мали велике значення для дальшого розвитку іноземних комітетів.

Особливу увагу автор приділяє німецькій комуністичній групі в Росії, яка була заснована 22 квітня 1918 р. у Москві. Цілком справедливо С. Штрігніц називає її створення найвищим виявом братерської солідарності німецьких інтернаціоналістів з Російською Комуністичною партією (більшовиків) (с. 162). Метою цієї організації, як зазначається в матеріалах VIII з'їзду РКП(б), було видання газети «Die Weltrevolution» («Світова революція»), брошур, листівок, широка пропаганда ідей комунізму серед військовополонених методами усної агітації. Ці матеріали розповсюджувалися серед німецьких військ в окупованих місцевостях на Україні, відправлялися в Німеччину та інші країни. С. Штрігніц, спираючись на архівні документи, аргументовано доводить, що групу засновано не 24 квітня, як про це гово-

риться в більшості публікацій, а 22 квітня 1918 р. (с. 165).

У її складі були агітатори, які проводили велику пропагандистську роботу в таборах військовополонених, готуючи ґрунт для створення нових комуністичних груп і організацій співчуваючих на місцях. Вони також підтримували постійні зв'язки між периферією і Москвою.

Серед іноземних солдатів, які, згідно з умовами Брестського договору, від'їжджали додому, проводилась особливо активна агітаційно-масова робота для того, щоб до відправлення на батьківщину вони «одержали революційне виховання». З партіями полонених, які поверталися до Німеччини, відправлялися спеціальні лектори — комуністи.

На основі вивчення та аналізу архівних матеріалів С. Штрігніц підготувала 3 цікаві таблиці, що дають змогу наочно простежити за кількісним зростанням груп німецьких інтернаціоналістів у другій половині 1918 р., їх розташуванням у різних районах Росії, щомісячним розповсюдженням газет і брошур з травня по грудень 1918 р., а також марксистської літератури та т. ін. (с. 170, 188—189, 205—206).

Як і належить солідному академічному виданню, книга містить список джерел і літератури, іменний та географічний покажчики. Це значно полегшує користування нею.

В книзі зустрічаються й окремі незначні недоліки. Наприклад, на с. XII, 246, 253 неправильно написано прізвища авторів праць, які згадуються. Хотілося б також прочитати більш широкі біографічні відомості про деяких визначних німців-інтернаціоналістів, що працювали в Радянській Росії. В цілому ж рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустрінуть спеціалісти-історики нашої країни, в тому числі й Української РСР.

І. М. Кулинич (Київ)

Л. А. Лещенко.

ФЕРМЕРСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В КАНАДЕ (1900—1939 гг.).

Киев: Наук. думка, 1979, 244 с.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. десятки тисяч бідняків — росіян, українців, білорусів, гналих злиднями, безземелля, безробіттям і політичним гнітом російського царизму та австро-угорської монархії, вирушили за океан, зокрема в Канаду, у пошуках кращої долі. Більшість з них були землеробами, а тому часто осідали переважно в канадських преріях і

своєю виснажливою працею сприяли освоєнню неосвоєних степів, розвиткові сільського господарства країни. Згодом ця частина трудової імміграції поповнила фермерство Канади, яке відігравало і відіграє важливу роль у соціально-економічному та громадсько-політичному житті країни, об'єктивно виступає одним із союзників робітничого класу в антимонopolістичній боротьбі. У привітанні Центрального Комітету КНРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Канади (КПК), який відбувся в січні 1980 р. в Торонто, наголошується, що основою авторитету КПК є «невтомна боротьба за інтереси робітничого класу і

трудового фермерства, рішуче відстоювання суверенітету, самостійного зовнішньополітичного курсу Канади»¹.

Значний науковий і політичний інтерес становить вивчення історії боротьби канадського фермерства за свої права. Різноманітні її аспекти стали об'єктом дослідження радянських істориків, економістів, соціологів і дістали відображення в ряді праць, опублікованих в останні роки². Нещодавно радянська історіографія поповнилася новою книгою, в якій уперше в нашій країні висвітлюється історія фермерського руху в Канаді у період імперіалізму (до початку другої світової війни). Її автор — Л. О. Лещенко — на основі марксистсько-ленінської методології глибоко і всебічно дослідив процес зародження, еволюцію та етапи канадського фермерського руху, форми і методи боротьби землеробів за свої права.

Привертає увагу широка джерельна база монографії, використання в ній значної кількості нових матеріалів, у тому числі з архівів Канади, США та Великобританії. В ході роботи над книгою автор розглянув і критично проаналізував багато фактичних даних, статистичних матеріалів, свідчень преси, мемуарів тощо, відібравши, як правило, головне — те, що дало можливість краще розкрити тему, показати панораму класових сутичок у канадському селі, глибину і масштаби процесу диференціації фермерства, гостроту протиробства сільських трударів з монополістичним капіталом.

У книзі проаналізовано причини, що викликали невдоволення і масові виступи фермерів. При цьому основна увага приділена викриттю корисливої, свавільної політики промислових магнатів, у руках яких зосереджувалися підприємства по виготовленню сільськогосподарських машин і механізмів, представників посередницьких торгових фірм, банків, приватних транспортних компаній, власників великих елеваторів. Показано дію механізму пограбування фермерів монополістичним капіталом за допомогою так званих «ножиць цін» — набагато занижених закупівельних цін на фермерську продукцію і завишених — на промислові товари, що купувалися фермерами. Невпевненість у результатах своєї господарської діяльності, постійна загроза розорення, яка нерідко ставала суворою реальністю, ускладнювали соціально-економічне становище фермерів, опанукали їх до пошуків ефективних форм самозахисту, до створення різного роду спілок та асоціацій.

¹ Правда, 1980, 6 янв.

² Тишков в В. А. Освободительное движение в колониальной Канаде. М., 1978; Сорока-Цюпа О. С. Рабочее движение в Канаде (1929—1939 гг.). М., 1977; Канада 1918—1945: Исторический очерк. М., 1976; Канада на пороге 80-х годов: Экономика и политика. М., 1979 та ін.

Автор розкриває характер цих фермерських об'єднань, їх соціальну базу і методи дій. На значному фактичному матеріалі він висвітлює діяльність фермерської кооперації. При цьому на основі ленінських положень Л. О. Лещенко робить правильний висновок, що наявність такої кооперації аж ніяк не означала зародження соціалізму, оскільки незмінно залишалася приватна власність на засоби виробництва, в тому числі на землю, зберігався капіталістичний лад. Значну увагу в праці приділено зв'язкам фермерських організацій з політичними партіями Канади, спробам сільських трударів організувати самостійні політичні виступи як в окремих провінціях, так і в масштабах усієї країни. Автор не уникає складних питань, розглядає історію фермерського руху об'єктивно, показує, в чому полягали сильні, а в чому слабкі сторони виступів сільських мас, аналізує причини піднесення і занепаду тих чи інших об'єднань хліборобів. Ця хиткість, нестабільність їх руху зумовлювалася соціально-економічними факторами, самим характером сільськогосподарського дрібновласницького виробництва, дрібнобуржуазною природою фермерства.

Яскраво показано у дослідженні Л. О. Лещенка могутній вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на активізацію виступів робітників і сільських трударів Канади на захист своїх класових інтересів у протиробстві з великим монополістичним капіталом.

Ряд сторінок монографії присвячено інтернаціональній солідарності канадських фермерів з радянським народом в антивоєнному, антифашистському русі, а також розкриттю інших питань, пов'язаних з їх життям і боротьбою.

На наш погляд, у книзі варто було б рельєфніше показати такі складові частини фермерського руху, як виступи сільських трудівників та фермерської молоді, яка в результаті соціального розшарування на селі найчастіше залишала ферми і направлялася в міста, поповнюючи лави робітничого класу. Бажано було б також повніше розкрити еволюцію Прогресивної партії, особливо причини її швидкої дезінтеграції. Відомо, що відносини фермерських об'єднань з Кооперативною спілкою Канади були досить складними, між ними нерідко виникали розбіжності, а наприкінці 20-х років стався навіть розкол. На жаль, ці події не знайшли повного відображення на сторінках книги.

Та в цілому монографія Л. О. Лещенка є ґрунтовним дослідженням історії канадського фермерського руху 1900—1939 рр. Такого ж сумлінного вивчення потребує й наступний її період — роки другої світової війни і особливо післявоєнний час.

А. К. Мартиненко (Київ),
Б. М. Гончар (Київ)

**КОЖНЕ СЛОВО,
КОЖЕН КРОК ІХ — ЗРАДА.**

Возняк С. Г., Гах Й. М., Хвостін М. П.
та ін.; Редкол.: Сардачук П. Д. та ін.

Ужгород: Карпати, 1979, 112 с.

Прагнучи зупинити об'єктивний хід процесу розрядки, імперіалістична реакція докладає всіх зусиль для того, щоб знову повернути світ в окопи «холодної війни». Підривні антикомуністичні центри, спеціальні служби та розвідки капіталістичних держав, насамперед Сполучених Штатів Америки, намагаючись перекутити зовнішню і внутрішню політику КНРС і Радянського уряду, проводять наклепницькі пропагандистські кампанії під брехливими гаслами «свободи» й «демократії», «захисту прав людини», організовують ідеологічні диверсії проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. У цих акціях імперіалістичні кола певну роль відводять зарубіжним організаціям українських буржуазних націоналістів — запеклим ворогам українського народу. Тому викриття їх злочинської, антирадянської діяльності, тісних зв'язків з сionістами та реакційними клерикалами було і залишається актуальним завданням радянських дослідників.

З цієї точки зору нова колективна праця захищавить як істориків, так і широке коло читачів. Ця невеличка за розміром книга має влучну назву: «Кожне слово, кожен крок їх — зрада» і насичена яскравими, конкретними фактами.

Структура її цілком підпорядкована головній авторській меті — послідовно розкрити прислужницьку роль українських буржуазних націоналістів, їх антирадянську, антинародну політику і криваві злочини на Прикарпатті.

Спираючись на ленінську теоретичну спадщину, партійні документи, праці видатних діячів КНРС і Радянської держави, автори в розділі «Іх ідеологія й політика — кривавий розбій і запродакство» переконливо доводять, що український буржуазний націоналізм ніколи не мав нічого спільного з народними масами, завжди захищав класові інтереси української буржуазії, яка намагалася розділити, роз'єднати сили трудящих, примирити експлуатованих з експлуататорами. В економічному та політичному відношенні, роблять справедливий висновок автори, вона була залежною від російської, австрійської, польської, угорської, а пізніше — німецької, американської буржуазії (с. 18). Це й зумовило її політичну трухлявість і боягузтво.

«Українські буржуазні націоналісти на службі польської реакції і гітлерівської розвідки» — назва наступного розділу. В ньому розкривається їх ганебна, прислужницька роль у міжвоєнні роки, коли західноукраїнські землі були тимчасово окуповані буржуазно-поміщицькою Поль-

щею, показано класові корені співробітництва ватажків українських буржуазних націоналістів з польською та єврейською буржуазією в справі придушення визвольного руху робітників і селян Західної України. Своїм ворожим ставленням до революційних виступів народних мас, підтримкою кривавих «лацифікацій» польського уряду вони повністю викрили себе як найманців міжнародної реакції. Це стало причиною глибокої кризи українського буржуазного націоналізму. Трудящі не пішли за націоналістами. Вони побачили в їх гаслах брехню, а в діях — зраду. І в цьому — велика заслуга Комуністичної партії Західної України, її послідовної інтернаціоналістської політики.

В розділі «Злочинні націоналісти у роки Великої Вітчизняної війни» показано зв'язче обличчя націоналістичних ватажків, які після розгрому окупантів втекли на Захід і тепер видають себе за «демократів» і «захисників прав» українських трудівників. Переконливі факти їх співробітництва з гітлерівцями свідчать про протилежне. Авторі розповідають також про співпрацю сionістських керівників (членів «юденратів» — єврейських рад) з німецько-фашистськими загарбниками та оунівцями, які мали намір фізично знищити єврейське населення. Ганебною сторінкою колабораціонізму буржуазно-націоналістичних «вождів» з гітлерівцями було створення військових підрозділів — складових частин вермахту. У 1943 р. окупанти за допомогою націоналістів та уніатських церковників сформували 14-ту окрему дивізію СС «Галичина», а також бандитські зграї так званої Української повстанської армії (УПА) з метою проведення каральних операцій проти партизанів. Їх ядро, як слушно відзначається в книзі, становили залежні націоналісти, які вірно служили фашистам, «класові та ідейні вороги Радянської влади, реакційне духовенство... одурені демагогічною пропагандою представники дрібнобуржуазних верств селянства». Гітлерівці залишили бандитам зброю: оунівцям з березня по грудень 1944 року було передано 20 тис. одиниць зброї (с. 68—69). «Під час відступу німецьких військ з України, — свідчив німецький розвідник, помічник Ервін Штольце, який мав спеціальне завдання абверу опікати оунівців. — по лінії абверу особисто Канарісом були дані вказівки про утворення «підрілля» для продовження боротьби з Радянською владою на Україні, проведення терору, диверсій, шпигунства. Спеціально для керівництва націоналістичним рухом залишались офіційні працівники — офіцери та агентура. Були дані вказівки про утворення складів зброї, продовольства та інше»¹.

Українські буржуазно-націоналістичні диверсанти ось вже майже 35 років на-

¹ Цит. за: Замлинський В. ОНІ: Історія запродакства. К., 1978, с. 24.

магаються замовчати свою підступну, злочинну діяльність у роки Великої Вітчизняної війни і, навіть, зображують себе «борцями» проти фашизму. Однак факти, наведені авторами, — переконливе свідчення їх зрадницької ролі і доказ вірного служіння гітлерівському рейху. І не тільки йому. Втративши своїх фашистських «хазяїв», українські буржуазні запроданці швидко знайшли нових господарів — спеціальні служби США, Англії та інших капіталістичних держав. У своїй стратегії підривної діяльності проти СРСР вони планували створити так звані «сили антикомуністичного опору» всередині нашої країни. Адміністрація Ейзенхауера-Даллеса розраховувала на збройні загопи українських буржуазно-націоналістичних покидьків у західних областях УРСР під час реалізації своєї зовнішньополітичної доктрини «визволення» народів соціалістичних країн. Пентагон, як визнає один з колишніх керівників американської розвідки Гаррі Розіцький у книзі «Таємні операції ЦРУ», яка вийшла в 1977 р. у США, мав намір активно використати ці банди для проведення підривних операцій у тилу Радянського Союзу. В 50-х роках на території УРСР, зокрема на Прикарпаття, було закинуто кілька шпигунсько-диверсійних груп. Проте й ці «стратегічні» плани зазнали повного краху (с. 90).

З перемогою соціалістичних відносин на західноукраїнських землях, завершенням колективізації сільського господарства і ліквідацією куркульства збройні та підпільні націоналістичні організації фактично перестали існувати.

Неспроможність українських буржуазних націоналістів перешкодити процесу комуністичного будівництва, підірвати міцну інтернаціональну єдність народів нашої країни, як справедливо відзначають автори, закономірно привела їх у табір запеклих ворогів Радянської влади. В сучасних умовах, коли невпинно зростає міжнародний авторитет Радянського Союзу, націоналістичні ватажки намагаються блокуватися з неонацистами, сіоністами і маоїстами. Проте, на нашу думку, недоцільно вживати термін «альянс», характеризуючи їх зв'язки з іншими силами реакції. Адже їх політична практика ніколи не була самостійною. Вона завжди визначалась у той чи інший історичний період інтересами найбільш реакційних загонів світової буржуазії. Деякі нечіткі формулювання зустрічаються і в інших місцях рецензованої книги.

Безперечно, дослідження зацікавить лекторів, пропагандистів, викладачів-суспільствознавців, стане корисним посібником у їх роботі.

С. В. Чернявський (Київ)

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

19 березня 1980 р. відбулися загальні збори Відділення історії, філософії та права Академії наук УРСР. З доповіддю «Про підсумки наукової діяльності установ Відділення за 1979 р. і завдання на 1980 р.» виступив академік-секретар Відділення академік АН УРСР Б. М. Бабій. Він, зокрема, відзначив, що вся наукова, науково-організаційна та ідейно-виховна робота установ Відділення була спрямована на виконання завдань, поставлених перед вченими-суспільствознавцями XXV з'їздом КПРС, XXV з'їздом Компартії України, наступними партійними документами, сформульованих у виступах і працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва.

У відповідності з плановими завданнями та соціалістичними зобов'язаннями на 1979 р. науковці Відділення розробляли 97 науково-дослідницьких тем, з яких 15 завершено, опублікували 50 монографій, 22 збірники статей та документів, 37 брошур, 813 журнальних і газетних статей, підготували і подали до партійних, державних органів і громадських організацій понад 40 наукових записок і доповідей з практичними пропозиціями та рекомендаціями. Головну увагу науковці зосередили на дослідженні актуальних проблем розвинутого соціалізму, вітчизняної історії та історії країн соціалістичної співдружності, марксистсько-ленінської філософії, розвитку держави, управління і права зрілого соціалізму, критики ідеології антикомунізму.

Установи Відділення провели ряд наукових конференцій, а також брали участь у роботі інших всесоюзних та міжнародних форумів вчених. Розширилися і поглибилися міжнародні наукові зв'язки, особливо з ученими країн соціалістичної співдружності.

Помітний вклад у розвиток суспільних наук зробили в минулому році вчені Інституту історії АН УРСР. Зокрема, вони проводили дослідницьку роботу з 7 наукових напрямів. З 9 проблем розроблялася 21 тема, з них 4 — завершено. Колектив інституту опублікував 8 колективних і 9 індивідуальних монографій, 2 збірники статей, 11 брошур, 304 статті, замітки, рецензії. Всього за 4 роки п'яти-

річчя Інститут виконав 26 тем, видав 71 монографію, 6 збірників, понад 40 брошур, 705 статей.

Значною подією в науковому і громадсько-політичному житті республіки було завершення багатотомного видання «Історія Української РСР» українською мовою (8 томів в 10-ти книгах). Вперше в українській історіографії з'явилася фундаментальна праця, в якій на основі марксистсько-ленінської методології глибоко і всебічно висвітлена історія українського народу, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сьогоденням.

За успішне виконання планових завдань і взятих на 1979 р. соціалістичних зобов'язань Інститут історії АН УРСР був нагороджений перехідним Червоним прапором Академії наук УРСР і Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Здобутки, якими збагатилася археологічна наука республіки за звітний рік, у великій мірі є результатом досліджень, виконаних співробітниками інститутів археології, суспільних наук та Одеського археологічного музею. В 1979 р. було проведено 21 тематичну і 39 новобудовних археологічних експедицій (за 4 роки п'ятирічки, відповідно, — 71 і 112). Експедиційні дослідження значно поповнили джерельну базу для теоретичних розробок, дали унікальні предмети скіфсько-античного ювельного мистецтва.

Плідною була діяльність істориків Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. В 1979 р. завершено дослідження досить важливої теми «Закономірності будівництва соціалізму в Польській Народній Республіці» та колективної праці «Історія міста Львова».

Велику роботу колектив провів на честь 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР.

Успішно працювали над розробкою світоглядних аспектів діалектичного та історичного матеріалізму, питань історії розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні вчені Інституту філософії АН УРСР.

Науковці Інституту держави і права АН УРСР досліджували теоретичні проб-

леми радянського конституційного будівництва, розвитку демократії і зміцнення правових основ державного та суспільного життя.

На загальних зборах було заслухано також три наукові доповіді. З доповіддю «1500-річчя Києва і деякі актуальні питання історичної науки» виступив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Доповідач зазначив, що святкування 1500-річчя Києва буде видатною подією в суспільно-політичному і культурному житті, святом дружби російського, українського, білоруського, усіх народів нашої Батьківщини, демонстрацією торжества ленінської національної політики, монолітної згуртованості трудящих навколо Комуністичної партії і Радянської держави. Особливу увагу історикам слід звернути на розробку питань соціально-економічного і політичного розвитку міста — як центру Давньоруської держави, його міжнародних зв'язків, запровадження християнства

на Русі. Науковці повинні ширше розкрити роль Києва у формуванні української народності, а пізніше нації, показати його місце у визвольній і революційній боротьбі народних мас. Великої уваги дослідників заслуговує також тема — Київ соціалістичний.

Доповідь «Наукові основи Зводу законів Радянської держави», підготовлену разом з канд. юрид. наук З. К. Симоро-том, виголосив директор Інституту держави і права АН УРСР акад. АН УРСР Б. М. Бабій.

Про актуальні проблеми дослідження історії боротьби українського народу за возз'єднання в єдиній Радянській державі йшлося в доповіді директора Інституту суспільних наук АН УРСР канд. істор. наук В. П. Чугайова.

У роботі зборів взяв участь зав. сектором суспільних наук Відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України І. Ф. Курас.

В. Ф. Репринцев (Київ)

ІОНАС GERMANOVICH ROZNER

25 березня ц. р. після тривалої хвороби помер старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР, доктор історичних наук Іонас Германович Рознер.

І. Г. Рознер народився 25 лютого 1924 р. у Чернівцях в сім'ї робітника. Воював на фронтах Великої Вітчизняної війни. В 1951 р. закінчив історичний факультет Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького.

У 1959—1963 рр. Іонас Германович працює молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. У 1963—1969 рр. він — доцент Київського інституту народного господарства. З 1969 р. — старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР. Успішно захистив кандидатську (1959 р.) і докторську (1969 р.) дисертації.

І. Г. Рознер вивчав проблеми соціально-економічного і політичного розвитку Росії та України в XVI—XVIII ст. Особливо його увагу привертало питання, пов'язані

з історією козацтва. Перу І. Г. Рознера належить понад 80 наукових праць, які добре відомі не тільки в СРСР, а й за його межами. Серед них — монографії «Северин Наливайко, керівник селянсько-козацького повстання 1594—1596 гг.» (М., 1961 р.), «Козачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг.» (Львів, 1966 р.), «Як перед бурей» (М., 1966 р.).

Останні десять років свого життя І. Г. Рознер плідно працював у галузі історії народного господарства та історії економічної думки. Він — автор великої кількості змістовних статей, окремих розділів колективних монографій з економічної історії УРСР. Кілька праць Іонаса Германовича опубліковано в наукових виданнях Німецької Демократичної Республіки. Значну увагу він приділяв також вихованню наукових кадрів.

Пам'ять про І. Г. Рознера, відомого вченого, принципову і доброзичливу людину, назавжди збережеться в серцях товаришів.

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

26 листопада 1979 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Явішев Н. І. (Одеса) — Боротьба більшовиків проти буржуазної ідеології в роки першої революції в Росії (На матеріалах України).

Грошев І. І. (Ворошиловград). — Діяльність більшовиків серед іноземних трудящих на Україні. (Жовтень 1917 — травень 1918 рр.).

Тимошенко І. І. (Запоріжжя) — Розвиток внутріпартійної демократії і зміцнення партійної дисципліни в період боротьби за здійснення Жовтневої революції. (На матеріалах більшовицьких організацій України. Березень — жовтень 1917 р.).

Крат Л. Є. (Харків). — Тактика більшовиків з питань війни і миру в період двовладдя.

Бикова Н. М. (Дніпропетровськ). — Діяльність Комуністичної партії України по підготовці і вихованню партійних кадрів у відбудовчий період (1921—1925 рр.).

Боярська З. І. — Роль партійної преси України в пропаганді радянського способу життя (1971—1975 рр. На матеріалах Української РСР).

Дрогозюк С. І. (Київ) — Роль партійної преси України в розвитку і пропаганді радянської демократії (1971—1975 рр.).

Карасьов В. І. (Краматорськ) — Діяльність партійних організацій України по ідеологічному забезпеченню виконання народногосподарських планів (1971—1975 рр.).

Попов М. О. (Донецьк). — Робота партійних організацій Донбасу по удосконаленню професійно-технічної освіти (1971—1975 рр.).

Шайдюк В. А. (Київ) — Організаційна і політико-виховна робота партійних організацій творчих колективів України (1971—1975 рр.).

Зубковський В. М. (Бердянськ). — Партійне керівництво трудовим вихованням учнів загальноосвітніх шкіл на Україні (1971—1975 рр.).

Каніболоцький А. П. (Дніпропетровськ). — Роль комсомольської організації в мобілізації робітничої молоді на соціалізм в СРСР (1928—1937 рр.). (На матеріалах Придніпров'я і Донбасу).

Львов В. Є. (Запоріжжя) — Діяльність КПРС по забезпеченню спільних інтересів

ВЛКСМ з державними і громадськими організаціями в розвитку трудової активності робітничої молоді (1966—1970 рр.).

Цимбалістий В. Ф. (Хмельницький) — Діяльність Комуністичної партії України по моральному вихованню сільської молоді (1966—1975 рр.).

В'юшин А. Ю. (Тернопіль) — Удосконалення партійного керівництва Радами депутатів трудящих в роки дев'ятої п'ятирічки. (З досвіду роботи партійних організацій України).

Лебеденко А. М. (Ізмаїл) — Удосконалення форм і методів політичної агітації на селі в роки восьмої п'ятирічки. (На матеріалах партійних організацій України).

Немировський Я. В. (Київ). — Діяльність КПРС по посиленню ролі трудових колективів в моральному вихованні трудящих. (З досвіду роботи парторганізацій підприємств промисловості Української РСР. 1971—1975 рр.).

Сірогодський Н. А. (Сімферополь) — Діяльність Істмолу при ЦК ЛКСМУ.

МОНОГРАФІЇ

Давидюк А. Т. (Вінниця) — Діяльність КПРС по дальшому розвитку громадсько-політичної активності робітничого класу в період побудови соціалізму (1921—1937 рр. На матеріалах партійних організацій України).

Нагайцев О. Ю. (Одеса) — Діяльність КПРС по посиленню ролі робітничого класу в розвитку дружби народів СРСР. (1966—1976 рр. Досвід Компартії України).

Федорова В. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність Комуністичної партії України по розвитку громадсько-політичної і трудової активності робітничої молоді (1961—1979 рр. Досвід партійних організацій важкої промисловості).

Синенко П. С. (Полтава) — Діяльність Комуністичної партії України по трудовому вихованню молоді в період розвинутого соціалізму.

Денисов Я. І. (Львів). — Партійно-радянська преса Української РСР — активний помічник партії у військово-патріотичному вихованні молоді (1966—1976 рр.).

Демиденко Г. Г. (Харків) — Життя і діяльність соратників В. І. Леніна (Історіографічний нарис).

Красюк А. І. (Одеса) — Комуністична партія — організатор всенародної боротьби проти німецько-фашистських окупантів на окупованій території СРСР (Історіографічна монографія проблеми).

НОВІ КНИГИ

ЛУНАЧАРСЬКИЙ А. В. Розповіді про Леніна. К.: Політвидав України, 1980. — 45 с.

ГРАМШИ А. Избранные произведения: Пер. с итал. — М.: Политиздат, 1980. — 422 с.

АСЕЕВ Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К.: Мистецтво, 1980. — 215 с.

БРИЦКИЙ П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: Деятельность антифашист. подполья в гитлер. концлагерях. — Львов; Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. — 135 с.

ВАСИЛЬЕВ В. Е. И дух наш молод: Рассказы и размышления о пережитом. — 2-е изд., доп. — К.: Молодь, 1980. — 382 с.

ВЕНКОВ Б. С. Обрел бессмертие в Карпатах: Докум. повести и очерки. — Ужгород: Карпаты, 1980. — 175 с.

Гвинея: Справочник. — М.: Наука, 1980. — 270 с.

ГЕРАСИМОВ И. А. Бессмертный героический подвиг: [К 35-летию Победы сов. народа в Великой Отеч. войне]. — К.: о-во «Знание» УССР, 1980. — 64 с.

ГРИГОРОВИЧ Д. Ф., ЗАМЛИНСКИЙ В. А., НЕМАТЫЙ В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 335 с.

ДАШКОВ Ю. Ф. У истоков добрососедства: Из истории российско-финлянд. революц. связей. — М.: Мысль, 1980. — 213 с.

ДУЛИНА Н. А. Османская империя в международных отношениях: 30-е—40-е гг. XIX в. — М.: Наука, 1980. — 189 с.

ИГНАТОВ А. В. Революция, рожденная в апреле: Репортажи из Кабула. — М.: Политиздат, 1980. — 72 с.

КАРПОВ А. А. В небе Украины. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 159 с.

КОВАЛЬЧИК Г. И. Польская Народная Республика в содружестве стран-членов СЭВ: Экон. очерк. — К.: Наук. думка, 1980. — 199 с.

НАУМОВ М. Западный рейд: Дневник партизан. командира. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 311 с.

НЕЧКИНА М. В. Встреча двух поколений: Из истории русского революц. движения конца 50-х — начала 60-х гг. XIX в. Сб. статей. — М.: Наука, 1980. — 566 с.

НИКОЛОВ Ц. Дело В. И. Ленина и болгарская общественность: Пер. с болг. — М.: Политиздат, 1980. — 190 с.

ПРИВОВАРОВ Я. Н., ИСАЕВ М. П. Развитие народного хозяйства Социалистической Республики Вьетнам. М.: Наука, 1980. — 179 с.

Правда об Афганистане: Документы, факты, свидетельства. Сборник. — М.: Изд-во АПН, 1980. — 175 с.

Рабочий класс и общественный прогресс: Сборник статей. — М.: Наука, 1980. — 540 с.

Развитой социализм: общее и специфическое в его строительстве. — М.: Наука, 1980. — 375 с.

РЕДЖЕПОВ П. П., ЧИРКОВ Н. П. В едином строю народов-братьев: Расцвет и сближение наций в условиях развитого соц. общества. — М.: Мысль, 1980. — 183 с.

СОБАКИН В. К. Решения НАТО и судьбы военной разрядки в Европе. — М.: Знание, 1980. — 64 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы; В 3-х т. — К.: Наук. думка, 1980.

Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны [22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.] — 555 с.

Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны [19 ноября 1942 г.— конец 1943 г.] — 519 с.

СТРЕЛКО А. А. Славянское население в странах Латинской Америки: Ист. очерк. — К.: Наук. думка, 1980. — 142 с.

ФОМВИХАН К. Революция в Лаосе: Некоторые основные уроки и главные задачи. — М.: Политиздат, 1980. — 256 с.

ФРОЯНОВ И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. — 256 с.

ШЛЯХТУН П. А. Интеллигенция в современном буржуазном обществе. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1980. — 189 с.